SYNAGOGUES AND PRAYER HOUSES OF ŁÓDŹ

Jacek Walicki

translated by Guy Russell Torr

ISBN 83-912403-9-8

THE STATE ARCHIVE IN LODZ
UNIVERSITY OF LODZ
INSTITUTE OF INTERNATIONAL STUDIES
INTERDISCIPLINARY TEAM FOR RELIGIOUS RESEARCH

JACEK WALICKI

THE SYNAGOGUES AND PRAYER HOUSES OF ŁÓDŹ

(TO 1939)

Translated from Polish by

Guy Russell Torr

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Ibidem
Łódź 2000

Copyright © 2000 by Jacek Walicki
English translation copyright © 2000 by Guy Russell Torr
All rights reserved

COVER DESIGN
Łukasz Chmielewski

ILLUSTRATIONS
from collections of The State Archive in Łódź

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Wydawnictwo *Ibidem*
ul. Krótka 6, 95-004 Kurowice k/Łodzi,
tel./fax (042) 214 00 04; e-mail: ibidem@lodz.pdi.net
www.ibidem.infocentrum.com

DRUK
Zakład Poligraficzny „Presisto s.c."
Łódź, ul. Kilińskiego 210,
tel. (042) 684 13 70

ISBN 83-912403-9-8

To the Jews of Lodz -
The Creators of an Polish Manchester

The Łódź Denominational Melting Pot

Redactional Committee

Kazimierz BADZIAK (Volume Editor)
Andrzej de LAZARI (Chairman)
Bożena SZCZERBIAK
Krzysztof WOŹNIAK
Urszula ZARZYCKA-SUTTER

INTRODUCTION

Research into the history of Łódź as a city has hitherto usually avoided or marginalized the subject of Jewish religious institutions and their history. The first information concerning the nineteenth-century history of Łódź's synagogues was published during the inter-war period within the works of Jewish historians from Łódź: Filip Friedman, Aron Alperin and Hersz Banner. The period of the Polish People's Republic was not a good one for this kind of subject matter. The situation was to change with the arrival of 1989. Initially publications based on pre-Second World War research appeared, while in 1995 the art historian Krzysztof Stefański published his book *The Sacral Architecture of Łódź During the Industrial Development of the City (1821-1974)* where he devoted a lot of space to the architecture of Łódź's synagogues, although he was unable to find all the designs and plans for Jewish religious premises in the city. This said work on Łódź's synagogues is, by national standards, still noticeably backward[1]. Łódź's Jewish houses of prayer, despite the sizeable amount of documentation available, have so far failed to attract the attention of researchers.

Due to the fact that there still exists a shortfall by way of a work presenting not only the architectural aspects, but equally the history of Łódź's synagogues and prayer houses, the subject has been incorporated within the research of the Interdisciplinary Team for Religious Research at the University of Łódź and the State Archive in Łódź; the result of which is the present volume.

The work *The Synagogues and Prayer Houses of Łódź* is actually based, because of the destruction caused by the Nazis during the Second World War of Warsaw archives, on archival materials and the Łódź press. What has been utilised here are foremostly the collections of the State Archive in Łódź (Łódź City Records, the Police Superintendent in Łódź, the Łódź Jewish Denominational Community, Piotrków Provincial Government – the Administrative and Building Departments) as well as notary publics' acts. Useful have also turned out to be the mortgage and property registration records stored in the Regional Court Archive in Łódź[2]. Less useful turned out to be the archival collections of the Łódź Provincial Office, the Łódź Credit Society and the Presidential Chancellery of the Piotrków Provincial Government.

---

[1] Cf. for instance M. and K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnica murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, pp. 436, 441, where the synagogue at Kościuszko Street is referred to, unexpectedly, in Łódź sources by the term 'Italian'.

[2] Unfortunately several, extremely important documents have not been located.

The work is made up of seven chapters: the first six deal with particular Łódź synagogues, the last tackles the question of houses of prayer. At the end are located, besides the list of archival material used, annexes: 1) a list of prayer houses compiled on the basis of existing archival material, 2) the original unabridged text of the notary public act of 1879, which constitutes in a sense 'the foundation act' for the Łódź progressive synagogue, 3) illustrations-reproductions of documents, designs, illustrations and photographs on the subject of Łódź's synagogues and prayer houses.

Because of the difficulties that arose in finding a clearly distinctive line between a synagogue and a prayer house, the basic criteria that has been adopted in inclusion, besides the existence of more significant quantities of archival material, has been the role that a given religious object played in the history of Łódź Jewry up until 1939. This has meant that in the final count synagogues include: the old communal synagogues from the first half of the nineteenth century, the communal synagogue at Wolborska Street, the private 'progressive' synagogue at Spacerowa (at present Kościuszko) Street, the private synagogues at Zachodnia and Wólczańska Streets as well as the Zionist synagogue at Gdańska Street. Amongst houses of prayer were to be found only the presently existing Jewish sacral building on the former property of Wolf Reicher, and the purpose-build religious premises at Średnia Street 17. One needs to state, however, that the existing materials have allowed for a relatively detailed presentation of the history of the two synagogues which have played the most important role in the history of Jews in Łódź – the synagogues at Wolborska and Spacerowa (Kościuszko) Streets. While in the case of the remaining, and in particular of the prayer houses, painstaking additional research may result in the uncovering of information that will compliment, and enhance the material and conclusions contained in the present study.

The territorial limit of the work is that covered by the inter-war boundaries of the city of Łódź, which represents the area contained within the line drawn (with a certain approximation) by the encircling railways. While chronologically it covers the period from the start of the existence of a separate Jewish community right up until the year 1939 – closing with the burning down, in the autumn of 1939, of the majority of Łódź's synagogues. The question of religious life in the Łódź ghetto and the existence within it, for a certain time, of houses of prayer has been omitted as a subject for it requires separate research. The subject of houses of prayer and the small synagogue that existed in Łódź in the post war period has also been left untouched due to the overly short period of time for historical purposes, and the inaccessibility of a part of the documents.

The present volume is the first book to be published jointly by the State Archive in Łódź and the Interdisciplinary Team for Religious Research within the series 'The Łódź Denominational Melting Pot'. Its realisation would have been impossible without the kind help and support which has been shown to the

concept of a separate work on Łódź's synagogues and prayer houses by both the Director of the State Archive in Łódź, Mrs Urszula Zarzycka-Sutter, and the head of the Interdisciplinary Team for Religious Research Professor Andrzej de Lazari. Of great help were the specialist comments of Professor Kazimierz Badziak regarding the contents, which have resulted in many alterations to the information the work contains. The author would also like to take the opportunity to thank all those who have helped him during archival research, especially the employees of the State Archive in Łódź: Maciej Janik, Julian Baranowski, Maciej Wilmański (at present the head of the PKO Archive in Łódź) and Agnieszka Szymczak, along with the director from the City Office in Łódź, Zdzisław Szambelan. A separate thanks is due to those who have taken care of the linguistic aspects of both versions – Bożena Szczerbiak, a member of the Łódź religious studies team, for the editing of the Polish text and Guy Russell Torr of the Jagiellonian University, the author of the English translation *Synagogues and Prayer Houses*, and to cover designer, Łukasz Chmielewski.

I. THE FIRST SYNAGOGUE AT WOLBORSKA STREET

The first synagogue in Łódź was founded at the beginning of the nineteenth century at a street then known as Dworska (later Wolborska) near to the south-eastern corner of the town square (the present day Stary Rynek), the shingle roofed building was erected by the newly formed Łódź Kehillah (Jewish Community) independent of the Lutomiersk Kehillah, in 1809, when Łódź was still a sleepy agricultural small town, inhabited by 430 inhabitants[1] (of whom 98 were Jewish[2]). The building site was purchased for 168 Polish zloty from Józef Auffschlag, a lieutenant in the National Guard, a former mayor (from Prussian days). As the legend that circulated amongst Łódź's Jewry goes, still in the inter-war period, the owner of the land agreed to sell the plots upon the condition that on the building of the future synagogue there be placed a plaque commemorating him and his wife – Marianna Auffschlag nee Popielawska[3].

The building mentioned was not big: its length was 24 ells, width 15 ells i.e. corresponding to 14 by 8.5 metres. Along one of its sides was a gallery for women[4]; it is possible that during one of the renovations the attic was also adapted for women[5].

In accordance with custom a part of the benches in the synagogue were leased out for a payment. As results from the minutes of the adjunct supervisor of the towns of the Łęczycki District Zawadzki drawn up on the 17th of February 1821 on the occasion of the dismantling of the Łódź Kehillah and the formation in its place of the Synagogical Supervisory Board, this income, collected at the time from 13 pews, according to the unsubstantiated statements of members of the community authorities disbanded, was a constant, from the moment the synagogue was founded, 30 Polish zloty annually and was allocated for the renovation

---

[1] B. Baranowski, *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w. (1793-1820/1823)*, [in:] *Łódź. Dzieje miasta*, ed. by R. Rosin, vol. 1: *Do 1918 r.*, ed. by B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa 1980, p. 135.

[2] These were the members of 24 families: for a list of names cf.: A. Alperin, *Żydzi w Łodzi. Początki gminy żydowskiej 1780-1822*, 'Rocznik Łódzki' vol.1, 1928, pp. 155-159. Ibidem, pp. 153, 160-165 on the formation of the Łódź Jewish Community.

[3] A. Alperin, *Pierwszy cmentarz żydowski w Łodzi*, [in:] *Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Dzieje i zabytki*, ed. by F. Friedman, Łódź 1938, p. 19.

[4] H. Banner, *Gmina żydowska w Łodzi. Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938, p. 11; K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, pp. 15-16, 46; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, p. 163.

[5] The State Archive in Łódź (later: SAŁ), Łódź City Records (later ŁCR) 1561, pp. 180-181.

of the building, payments for fire insurance as well as support for the poor[6]. In the 1820s (the budget for the years 1827-1829) the income from the leasing out of pews rose a little – from 36 to 38 Polish zloty annually[7]. In 1841 it was planned to give up on the leasing and to sell pews in order to generating the means to build a new ritual baths (mikvah). It was intended to auction off 36 pews for men and 24 pews for women in 'the choir' and 45 in 'the attic'[8]. The matter lasted for quite a long time due to the lack of a decision by the authorities. In 1844 it turned out that there were no takers for the pews: finally they were able to sell 17 pews under the threat of the bailiffs at the end of 1844 or at the beginning of next year[9]. In 1849 33 pews for men and 58 pews for women became the property of the community; they were leased – together with the benches 'in the school' by Szmul Saltzman for 31 silver roubles a year[10].

Another source of income connected with the synagogue's activities was payment for the right to read the Torah on a Saturday (the payment 'for the Pentateuch rolls'). The initial information that can be found about them comes from the community budget estimate for 1822 – it was planned then to make 103.15 Polish zloty; in actual fact the lessee, Juda Koplowicz, paid 150 Polish zloty[11]. For the years 1826-1829 a higher figure was calculated – 170 Polish zloty[12]. In the budget for the years 1829-1831, in connection with the rise in the number of people of the Jewish faith, and chiefly – with the increase in the rabbi's salary[13], the income 'from the Pentateuch rolls' was envisaged to be 351 Polish zloty. This income was a basic item that underwent increase in the new budget. The amount caused protests on the part of Wigdor Kochański, Zalman Odeski and Abraham Bronowski who claimed that Łódź's Jews would not be able to manage such a high financial burden and offered to find another (cheaper) candidate[14]. This is probably why for the years 1832-1834 only 310.15 zloty was envisaged

---

[6] The adjunct supervisor of the towns wrote: 'They produce no evidence or records with this aim in mind and hence the checking of the claims of Orthodox Jews is extremely difficult, the more the case when several were employed to do the collection, they changed each year and kept no records' – A. Alperin, *Żydzi...*, p. 167.

[7] SAŁ, ŁCR 1568, card 50v; H. Banner, *Gmina...*, p. 14.

[8] SAŁ, ŁCR 1561, pp. 180-181.

[9] Cf.: SAŁ, ŁCR 1561, pp. 180-181, 243, 269, 288; ŁCR 1565, pp. 94-95; ŁCR 1566, pp. 129-130.

[10] SAŁ, ŁCR 1565, pp. 242, 254-257.

[11] SAŁ, ŁCR 1568, card 45v, 50v.

[12] H. Banner, *Gmina...*, p. 14.

[13] For the years 1826-1827 this was Mendel Jerozolimski; after which Hillel Hakohen was employed, the son of the Lutomierski rabbi (with an annual salary in excess of his predecessor's – 800 Polish zloty) – H. Banner, *Gmina...*, pp. 14-15; F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863. Stosunki ludnościowe, życie gospodarcze, stosunki społeczne*, Łódź 1935, p. 272.

[14] H. Banner, *Gmina...*, p. 15. In actual fact in 1831 the post of rabbi was vacant so the Synagogue Supervisory Board saved the whole salary for the year.

from this source[15]. At the turn of the 1850s the income from the leasing out of the Pentateuch rolls was already a lot more – 135 silver roubles (900 Polish zloty), its leasing out did not, however, always bring in the expected profit[16]. From at least 1832[17] onwards this also covered all of Łódź's houses of prayer that possessed Pentateuch rolls, and it is difficult to determine what part the communal synagogue played in it[18].

There was in the synagogue – in accordance with custom – a money box for small donations. This brought in a small income; for example in 1849 Sz. Saltzman leased it for 19 silver roubles[19].

In 1825 the interior fittings of the synagogue were as follows: 16 pews, the Pentateuch roll with covers, two silver money boxes, 'a horn' (shofar) and 'silver plate'[20]. The poor and non-numerous Łódź Jewish community was unable to afford more at the time[21]. By the end of 1829 another Pentateuch roll with covers had appeared, 2 service books and 2 silver pointers[22]. For the subsequent years up to 1852 the synagogue's inventory remained almost unchanged[23].

The building after several years was in danger of collapse. In 1819 the mayor of the time, Antoni Czarkowski, forbade the holding of services in the building:

> The Mayor having been personally convinced together with the carpenter that one wall in the synagogue could collapse in on itself because of winds as it is already severely leading inwards, and wanting to prevent an accident which the Orthodox could suffer in [!], quickly recommended the elder Kahal of the town here to speedily repair the said, and since two weeks have already passed, and to date they have not thought of such repairs, he has forbidden the holding of services and entrance to the synagogue[24].

We do not know the details of the work carried out at the time. In 1828 the carpenter Gottlieb Jakobi again repaired the synagogue, while the amount, although unknown, had to be negotiated with the Synagogical Supervisory Board[25]. The Board, against whom the mayor Karol Tangermann directed the

---

15 The lessee was Dawid Mrzygłód – SAŁ, ŁCR 1586, p.114.

16 SAŁ, ŁCR 1565, p. 74. By the end of the 1840s this income was almost identical – 140 silver roubles – SAŁ, ŁCR 1566, p. 222.

17 SAŁ, ŁCR 1586, p. 15.

18 Cf. the chapters III and VII.

19 SAŁ, ŁCR 1565, p. 254.

20 H. Banner, *Gmina...*, p. 13.

21 In 1820 259 Jews lived in Łódź, in 1825 – 342, in 1830 – about 350: F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi...*, p. 32; J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820-1914*, Łódź 1982, pp. 108, 110.

22 SAŁ, ŁCR 1631, unnumbered.

23 Cf.: SAŁ, The Anteriors of the Piotrków Provincial Government (later: PPG-Ant.) 2534, p. 216.

24 SAŁ, ŁCR 1561, p. 18.

25 About Synagogue Supervisory Boards cf.: Z. S t a n k i e w i c z, *Królestwo Polskie 1815-1863*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, pod red. J. B a r d a c h a, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, pod red. J. B a r d a c h a i M. S e n k o w s k i e j - G l u c k, Warszawa 1981, s. 413.

process to extract the money owed to Jakobi, claimed that 'the district building inspector was to view the work, yet such an inspection had not taken place, while the carpenter Jakobi had still to finish certain details of the renovation work for the sum agreed upon'. Jakobi received, however, a certain additional payment, for finally at the end of July 1828 the mayor informed the Łęczycki District Commissioner that Jakobi 'for the renovation work on the Jewish synagogue in recent years has been paid by the Synagogical Supervisory Board and has presented them with a receipt'[26].

The physical state of the building, however, was far from pleasing. In 1839 general repair work was undertaken – for the sum of 680 Polish zloty – by the publican and merchant Jakub Wołk Sonnenberg, appearing here in the role of contractor and organiser of the work of craftsmen of various specialities. Besides the renovation of the building he built at the time (for 83.18 Polish zloty) a fence around the synagogue plot[27].

In the mid 1840s there was a building catastrophe at the synagogue, overfilled with faithful[28] on the day before the holiday of the Day of Expiation, which led to the death of several people[29]. Equally in the 1840s there was a fire, extinguished, 'during the Orthodox holy days'[30]. These events brought about, despite the poor financial situation the denominational community[31] found itself in, the subsequent renovation of the building around 1851[32]. Already in the course of the Synagogical Supervisory Board's attempts to gain permission for the repair work the Łódź Municipal Authorities had came out in favour of the erection of a new walled synagogue[33]. The funds accumulated happened sluggishly partly because of the conflict between the Orthodox majority and adherents of reformist Judaism[34].

---

[26] SAŁ, ŁCR 1561, pp. 23-24.

[27] SAŁ, ŁCR 1561, pp. 108-109; F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi...*, p. 177, 201. J. W. Sonnenberg was one of the last Jewish publicans in Łódź when the authorities of the time managed finally to remove members of the Jewish faith from the profession: for details cf.: A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, pp. 158-164. From 1833 Sonnenberg was also a merchant of 'spices and home produced cotton haberdashery goods' (i.e. for sure a retailer) – *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820-1864). Źródła*, ed. by A. Rynkowska, Warszawa 1960, p. 217.

[28] In 1846 there were 1,500 adherents of the Jewish faith amongst the inhabitants of the city, which meant that Łódź had at least 15 times as many Jews as when the building was constructed – cf. J. Janczak, op. cit., p. 108.

[29] K. Stefański, *Architektura...*, p. 47

[30] SAŁ, ŁCR 1566, p. 452.

[31] In 1849 the Synagogue Supervisory Board asked for incomes from fines imposed for the wearing of traditional Jewish dress to be designated for the purposes of renovation, as it itself did not possess the relevant funds – H. Banner, *Gmina...*, p. 20.

[32] SAŁ, ŁCR 1562, p. 15.

[33] This was connected with the intention withdrawn by the Synagogue Supervisory Board to combine the renovation and extension work (SAŁ, ŁCR 1566, pp. 451-452); the author has been, however, unable to establish whether such extension work was carried out.

[34] In December 1857 it was written that the members of the 'German-Jewish Association do not want to contribute to the erection of the synagogue and are breaking away from our grouping, at the head of which is Mr [Manes] Goldrath' – SAŁ, PPG-Ant. 2534, p. 696.

The radical solution was the building of a new synagogue, for which the Synagogical Supervisory Board started to exert itself probably in 1858, drawing the authorities attention to the meagreness, age and poor physical state of the existing synagogue. At the beginning of 1858, and again in 1859[35], the building was temporarily taken out of use (initially only the first floor, leaving the possibility to utilise the men's part); the faithful ripped off the seals, however, and prayed as they wanted in the building. Services held over the new year festival period were only allowed[36]. The instigation of building work upon the new synagogue, burdening the Łódź community with significant costs, brought about the end of restoration work upon the old synagogue, as a result of which the physical state of the building steadily deteriorated. In September 1861 the old synagogue was finally closed because of the danger it constituted for those worshipping in it[37].

The growth in the number of Jews and the appearance of Hasids, the followers of tzaddiks from various towns, meant that the existing synagogue building was insufficient to satisfy the needs of all the inhabitants of Łódź who held the Jewish faith. The Synagogical Supervisory Board turned to the authorities for permission to build, on the model of surrounding towns, 'teaching houses' (Beth ha-Midrash). In the face of indifference to the matter on the part of the relevant official – the adjunct supervisor of the towns – in the years 1834-1836 the premises for the first Łódź 'Beth ha-Midrash' were built – without the required permission of the administrative authorities, although on the basis of a plan sanctioned by the building district. It contained equally a room for the rabbi for 'the community on the strength of the contract agreed with the rabbi is obliged to give the rabbi funds for accommodation, this was usually not accepted if incorporated in the budget, hence year in year out the community was forced to rent a room to the rabbi[38], and for such pay dear'. The funds for the building work came from donations collected from among residents (391.13 Polish zloty) and from the sale of pews in the prayer house under construction (3,241.13 Polish zloty)[39].

The building work was directed by J. W. Sonnenberg, Sz. Saltzman, Mojżesz Fajtłowicz, M. Orbach and Jakub Tobias[40]; they collected also donations and or-

---

35 Cf. SAŁ, PPG-Ant. 2534, p. 832.

36 SAŁ, ŁCR 1562, p. 15; ŁCR 1566, pp. 960, 962-963.

37 SAŁ, PPG-Ant. 2535, p.259.

38 The Łódź rabbi at the time (from the 1st of October 1832) was the dogmatic Chaskiel Nomberg, who was always at odds with town society – cf. H. Banner, *Gmina...*, p. 16; F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi...*, p. 272.

39 Among the purchasers were: J. W. Sonnenberg, Sz. Saltzman, Dawid Rosenblatt, Lejzer Berger, Lewek Zajdler, Jakub Hamburski, Mendel Orbach, Lewek Bronowski, Kalman Poznański, Icek Bławat, Lewek Pilgrym and Jakub Wiązowski – SAŁ, ŁCR 1561, pp. 86-89.

40 SAŁ, ŁCR 1561, pp. 58-60, 73-84; ŁCR 1586, p. 294.

ganised the sale of pews. The building work was coordinated by the carpenter Heidemann, with whom a dispute arose that was settled in court[41].

When news of the synagogue's construction reached the authorities of the II instance (The Łęczyca District Commissioner) in 1838 it turned out that the donations had been collected without the permission of the authorities. The inhabitants of Łódź mentioned above claimed:

> In writing we do not have permission to collect money and spend it on the construction of a teaching house and house for the rabbi, as it was only orally given to us by the mass of inhabitants, in which we call upon the most eminent of inhabitants i.e. Abram Bronowski, Lewek Bronowski, Jakub Hamburski, Lejzer Berger, Icek Bławat, Lewek Zaydler, Joel Brzeziński, Dawid Rosenblat, Kalman Poznański, Jakub Horyńczyk (Toruńczyk?), Szmul Grosman, Abram Szefner, Hersz Blachman[42].
>
> [...]
>
> There was no other reason for the building of the teaching house and the accommodation for the rabbi than the city's growth and the numerous merchants who came from various parts, who during sever winter temperatures were unable to attend the synagogue and had nowhere to worship, besides which the constructed building is an asset to the city built as it is on an unattractive derelict plot. The circumstances that inclined the community to build the said house without the obtaining of permission from the authorities were none other than those motivated by a need for matters to be speeded up, which should not lead to the laying of blame[43].

This position enjoyed the support of the vast majority of those Łódź Jews called to give a statement by the mayor[44], it met with, however, the opposition of the provincial authorities. In May 1839 after long consideration mayor was declared

> that in what ever way [...] the collection of voluntary donations for use for the common good of the community was justified orally by the whole of the Orthodox inhabitants it still was undertaken independently and without the authorisation of the government in as far as this, according to the mechanisms contained within the Provincial Gazette No. 333, is punishable,

and Warsaw authorities took the decision to severely reprimand the Synagogical Supervisory Board and to announce in the synagogue that 'the Synagogical Supervisory Board will be held totally responsible in the likelihood of a repetition of this independent collection of donations for whatever purpose at all without official authorisation.' The punishing of the mayor K. Tangermann for inactivity, upon whom the responsibility for regulating the ownership of the synagogue in the name of the Synagogical Supervisory Board had fallen, was also mentioned[45]. In 1841 there was planned the sale of an additional 11 pews 'in

---

41 SAŁ, ŁCR 1561, p. 90.

42 SAŁ, ŁCR 1561, p. 76.

43 SAŁ, ŁCR 1561, pp. 78-80.

44 In fact those 15 whom the creators of the 'Beth ha-Midrash' had quoted – SAŁ, ŁCR 1561, pp. 84-85.

45 SAŁ, ŁCR 1561, pp. 96-97. This penalty was wavered by the Mazowiecki Provincial Government 'in respect to his devotion to the well being of the city and its factory owners' – SAŁ,

the teaching house'[46]. It is difficult to say whether this transaction was realised or not, for in 1849 the community still had in its possession 38 pews[47].

The value of the newly built building was estimated (for the purposes of insurance) at 3,000 Polish zloty. The building was marked with the number 41[48]. It contained:

> two lodging rooms for the rabbi, one large room for the school and two rooms at the top for worship[49], there was also one room at the top for Hivit [Hasidic] prayer, for which the said donated books for study worth three hundred zloty[50].

The Hasids mentioned are the well-known and extremely wealthy Łódź Jews: Sz. Saltzman, J. W. Sonnenberg, Załkind Orbach, J. Hamburski, L. Berger, I. Bławat, Mejlech Dobrzyński, Abraham Bronowski and Joel Brzeziński. Their most valuable donation was the fourteen-volume Babylonian Talmud[51]. As one may ascertain on the basis of the information presented by Filip Friedman[52], they were Kock Hasids, adherents of the tzaddik Menachem Mendel Morgenstern of Kock (1787-1859), an eminent Talmud scholar, an extremely controversial character, even tragic, the most popular tzaddik of the first half of the nineteenth century[53].

The building 'of the teaching house and house for the rabbi' did not last long; it was demolished probably in the 1860s (there is an absence of information about its existence for the later period).

ŁCR 1561, pp. 199-200. The real estate register of property 'as of institutionalised ownership, remaining under the protection of the government' was to be closed – SAŁ, ŁCR 1561, p. 226.

[46] SAŁ, ŁCR 1561, pp. 180-181.

[47] SAŁ, ŁCR 1565, p. 242.

[48] SAŁ, ŁCR 1561, pp. 77-78.

[49] These rooms were also probably referred to as 'the new teaching house' for the prayers in it were conducted by Lejzer Krohn, about whom we learn in connection with his attempts to be granted a religious post – cf.: SAŁ, PPG-Ant., pp. 223-227. The preserved documents are however unclear and it is possible that the Synagogue Board for a short time owned rooms for prayer in yet another building although this appears unlikely.

[50] SAŁ, ŁCR 1561, p. 91.

[51] SAŁ, ŁCR 1561, p. 85.

[52] 'adherents of Hasidism from Kock had in the Łódź community a definite advantage;, and the Łódź rabbi, Ch. Nomberg, was equally a Kock Hasid (this may explain the location of the Hasid *Shtibl* next to the rabbi's lodgings) – F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi...*, pp. 274, 272.

[53] M.M. Morgenstern was the pupil of Jakub Icchak of Przysucha and Jakub Izaak Horowic of Lublin. His teachings had an enormous influence on the later Hasidic courts in Góra Kalwaria and Aleksandrów Łódzki. The tradition of the Gera (Góra Kalwaria) derives to a large degree from Kock, while the founder of that dynasty, Icie Majer Alter studied in his youth together with Morgenstern in Przysucha. For more cf.: J. Frenkel, *Rozwój chasydyzmu wsród Żydów w Polsce porozbiorowej (1795-1918)*, [in:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, ed. by I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftka, Warszawa [1933], p. 516; M. Wodziński, *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, p. 195; A. Grupińska, *Najtrudniej jest spotkać Lilit. Opowieści chasydek*, Warszawa 1999, pp. 60-61.

II. THE COMMUNAL SYNAGOGUE AT WOLBORSKA STREET 20

The previous communal synagogue[1] had been too small and neglected for it to have served as the Jewish Synagogue of worship in a developing town where the number of Jews was constantly on the increase – even the plot upon which it was located was too small for it to house an adequately proportioned building[2]. The Synagogical Supervisors began the process of purchasing a suitable site, although, due to the laws in force at the time concerning the settlement of Jews, such a property could only be situated within the borders of the so-called 'Jewish district'(the area of the city in which they had the right to settle)[3]. On the 24th of June/6th of July 1858 'the synagogue representatives [!] of the Orthodox district': Mojżesz Lipszyc, Szmul Saltzman, Lejzer Berger, Enoch Goldberg and Jakub Dobranicki acquired for 11,000 Polish zloty (1,650 silver roubles) from a certain Grzegorz Zakrzewski, by an act drawn up by the Łódź notary public Kajetan Szczawiński, 'a house with a built-up square, bordering on the parish gardens and Mrs Suchecka square leading from Wolborska Street to the border of Saltzman's square located then at number 35, at present 202 Wolborska Street in the old town of Łódź'[4]. The square mentioned was located in an area whose inclusion within the district had been decided upon already in 1841, yet the matter was still, however, being looked into by the Warsaw authorities[5]. For those persons, however, signing the notary public's act it belonged already in fact to the district[6]. Behind the concept of 'synagogue representatives' there probably lay an informal building committee for the synagogue, as there was a different composition of the Synagogical Supervisors at that time. We become partly acquainted with it from the deed of donation drawn up two days earlier at that self same notary public's in which 'Mojżesz Lipszyc the rabbi of the local synagogue, Jakub Boehm, Moryc Zund [Zand] merchants, the Synagogue Supervisors' accept from Sz. Saltzman the donation of a part of the square 'of an empty building site with a garden at Wolborska Street situated in the Orthodox district [...] between Sebastian Kozulski ground and the parish grounds' for 'the construction of a Jewish

---

[1] Cf. chapter I.

[2] K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta*, Łódź 1995, p. 47.

[3] For more details cf. F. Friedman, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863. Stosunki ludnościowe, życie gospodarcze, stosunki społeczne*, Łódź 1935, pp. 43-70.

[4] The Regional Court Archive in Łódź (further: RCŁ), XX Real Estate Registers Department (further: RERD), repertory number 6528, brief of documents no 1.

[5] F. Friedman, *Dzieje...*, pp. 55-56.

[6] RCŁ, XX RERD, repertory number 6528, brief of documents no. 1.

house of prayer'[7]. The matter of the renouncement on the part of the married couple Szulim and Dwojra Reichenbach of a part of ground measuring 'ninety ell by the new Polish measure [...] of a width of two houses' for the building of the synagogue is unclear, for the notary public's act relating to the aforementioned renouncement, though preserved in the body of the Łódź Jewish Community[8], is not mentioned in later sources. We do not know, therefore, whether the deed of donation was finally confirmed, and whether it reached finalization.

The plots obtained were later to receive the joint mortgage registration number 202. A register of mortgages[9] was quickly opened for them.

At the same time the district started a collection for donations for the building of the synagogue, as well as ordering Jan Karol Mertsching, the district architect, to draw up plans and building costs, which was a result of the haste needed because of the deteriorating state of the synagogue and the lack of anywhere to hold services[10]. When on the 16th of February 1859 there took place a meeting of the Łódź Municipal Authorities and the Synagogical Supervisors concerning the matter of the building of the new synagogue[11], the Supervisors already possessed a significant sum which had come from voluntary donations as well as design documentation: three tables of drawings and an estimate of costs based on 25,553.43 and three quarters silver roubles. The construction was to be carried out by 'administrative means' without the taking place of a bid for tender by private industrialists, under the direction of a specially selected and inaugurated building committee. Funds for the building were intended to be forthcoming from: 1. deposits in the Polish Bank (1,700 silver roubles[12]), 2. voluntary donations collected (5,614.45 silver roubles)[13], 3. the gift of donation from the heirs of Icek Seideman (1,350 silver roubles), 4. 'the expected sale of pews in the synagogue' (4,500 silver roubles). The 12,388 silver roubles lacking from the estimated costs quoted were expected to be raised from 'other voluntary donations or through estimated repartition of the contribution to the community'[14]. The

---

[7] RCŁ, XX RERD, repertory number 6528, brief of documents no 2.

[8] The State Archive in Łódź (SAŁ), the Łódź Jewish Denominational Community (ŁJDC) 138, pp. 6-8.

[9] It was given the mortgage registration number 238. Cf.: RCŁ, XX RERD, repertory number 6528, brief of documents nos. 3 and 4.

[10] This led to the Supervisory Board deciding to use the buildings situated within the ground purchased from G. Zakrzewski as a temporary meeting place for worship – SAŁ, Łódź City Records (later: ŁCR) 1566, p. 958.

[11] Cf. : *Protokoł konferencji Magistratu m. Łodzi i Dozoru Bożniczego w sprawie budowy nowej bóżnicy przy ul. Wolborskiej nr 202, 16.02.1859*, [in:] *Początki rozwoju kapitalistycznego Łodzi (1820-1864). Źródła*, Edited by A. Rynkowska, Warszawa 1960, pp. 455-456.

[12] This deposit came from synagogue donations, intentionally raised above current needs, cf.: SAŁ, The Anteriors of the Piotrków Provincial Government (later: PPG-Ant.) 2534, pp. 72-75, 103-106, 109-112, 135-136, 159. It was designated for building purposes at the turn of 1860 – SAŁ, PPG-Ant. 2534, pp. 863-864, 868; SAŁ, PPG-Ant. 2535.

[13] Cf. equally: SAŁ, PPG-Ant. 2534, pp. 851-852.

[14] *Protokół...*, p. 456.

members of the Synagogue Building Committee were: Sz. Saltzman, Dawid Dembiński, Józef Zand, Samuel Lande, Icek Weyland, Lewek Eksztein, Lewek Sejdler (Zajdler)[15].

On the 6th of June 1859 the design, together with the estimation of costs, was officially presented by the Warsaw Provincial Authorities to the Governmental Commission for Internal and Religious Affairs[16]. The designs reached the Department of Industry and Craft of the self same Ruling Commission on the 14th of June 1859. The matter was read by a member of the General Construction Committee Adolf Loewe; including next to the main entrance two emergency exits were introduced into the side naves, the spiral staircase without landings was replaced by stairs broken by landings, the area of the nave was to be increased at the expense of the vestibule, the windows in two storeys to be replaced by high windows in one level, the removal of windows in the east-facing wall, a shortening of the length of the gallery for women. The building maintained, however, its stylised Byzantine-Moorish character, emphasising the linkage of Jews with the culture of the Near East[17].

The construction of the synagogue was started more than probably in the autumn of 1859. The walls were put up in the spring of the following year. During this period[18] numerous synagogue pews were sold. Pew no 1 – as a gift – was assigned to the rabbi, there occurred a fierce struggle for pew no 2, a struggle in which S. Lande[19] emerged victorious ('it cost' him 223 silver roubles). An even more intense struggle surrounded the next pew, the result of which saw Bernard Ginsberg obtaining it for 225 silver roubles. The fourth pew was bought by J. Zand for 217 silver roubles. The fifth was bought by L. Zajdler, who beat Izrael Poznański to it (at that time at the start of his career), for 215 silver roubles. The sixth M. Lipszyc bought for 203 silver roubles, the seventh Jakub Frenkel for 220 silver roubles, the eighth, for the self same sum, was purchased by Salomon Sajdeman (Seideman).

For certain from September 1861, i.e. from the moment of the final closure of the former synagogue, services took place in the new, still incomplete, building[20]. The large increase in the cost of cotton, brought about by the Civil War in the United States ('cotton starvation'), which had brought about an industrial crisis in Łódź, reflected equally upon the possibilities of financing the further building of the synagogue (the poor state of the building was the cause of the

---

[15] SAŁ, Łódź City Records (later: ŁCR) 1562, pp. 21-23.

[16] The Central Archive of Historical Records (later CAHR), the Central Denominational Authorities (later: CDA) 1712, pp. 124-127. The estimation of costs is a supplement to the design and is found on pp. 127-135.

[17] CAHR, CDA 1712, pp. 136-138; K. Stefański, *Architektura...*, pp. 48-49.

[18] Cf.: SAŁ, ŁCR 1562, pp. 610-620.

[19] S. Przygodzki has recently provided a lot of information on S. Lande, his father, in an article devoted to him, *Dawid Lande 1796-1858. Kupiec i przemysłowiec. Szkic do portretu polskiego bourgeois*, 'Rocznik Łódzki' vol. 44, pp. 119, 125-127, 130-133.

[20] In the building there were still no pews, cf.: SAŁ, PPG-Ant. 2535, pp. 282-287; H. Banner *Gmina żydowska w Łodzi: Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938, p. 22.

tragedy during the Rosh Hashanah New Year celebrations in 1863 as a result of panic 11 women were killed and almost 30 people were injured). In 1863 all funds were already exhausted and the Building Committee obtained finally in the June of the year finally permission from the Warsaw authorities to finance the undertaking from the Supervisory Board's budget surpluses[21].

Building problems did not cease with the return of a favourable economic situation in 1865[22] – their chief reason being the abolition of the district.

The Building Committee wrote in a report to the Municipal Authorities:

> Out of the kindness of the merciful authorities Orthodox inhabitants have been allowed to move from the district to live in various parts of the city about 6 versts; who have established themselves in private houses of prayer and as a consequence do not need to purchase pews in a large expensive synagogue, therefore the Committee does not possess the funds to complete the synagogue, this all the more being the case as the synagogue has to answer for the burdening debts incurred for the materials to construct the synagogue – consequently it has the honour to ask his Eminence the Mayor for the merciful obtainment from higher authorities of permission for the formulation of repartition on those inhabitants who have separated from purchasing pews in the synagogue in comparison to their laws e.g. Christians who consider that donations for the construction of a church are to be provided [!][23].

Only in 1871 was the building considered to be finally completed, although it had still to be plastered, while the joinery and pews were of a temporary nature. This state was to persist until extensive renovation work was undertaken in 1897[24].

The synagogue functioned normally for the whole period. Services were conducted in it as bear witness, for example, the sizeable outgoings on lighting and heating[25]. The leasing of 30 pews in the synagogue (together with the franchising of the income from burials at the cemetery) gave an income for the end of the 1870s of 70.22 roubles; the lessee was at the time August Baruch[26] (in the 1890s this income was leased by the less well known Mendel Kon[27]).

At this time the income generated by the Pentateuch rolls was 502 roubles[28]. It was given to the lessee who charged for the reading of the Pentateuch roll in

---

21 This was almost 454 roubles cf.: SAŁ, PPG-Ant. 2535 pp. 197-200, 205, 207-208.

22 The years 1865-1873 were a period of fervent development for Łódź industry, cf. : K. Badziak, W. Puś, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [in:] *Łódź. Dzieje miasta*, edited by R. Rosin, vol. 1, *Do 1918 r.*, edited by B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa 1980, pp. 244, 264; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860-1900*, Wrocław 1965, p. 22.

23 SAŁ, ŁCR 1562, pp. 606-607, 662.

24 SAŁ, ŁJDC 473.

25 In 1875 the Synagogue Supervisors estimated that for the lighting and heating of the synagogue and school at Wolborska Street it was needed to assign 5 *сяжни* of pine and 10 of oak as well as 650 pounds of *стеровые* candles and 1000 pounds of *саловые*, SAŁ, ŁCR 7143, card 118.

26 SAŁ, ŁCR 7144, unnumbered. For more details about A. Baruch see the chapter III.

27 SAŁ, ŁCR 7157, unnumbered.

28 SAŁ, ŁCR 7143, card 119. In the 1870s the incomes from houses of prayer were set out in detail in the leasehold agreement, cf.: SAŁ, ŁCR 7144, unnumbered.

the synagogue, in Beth ha-Midrash as well – up until the 1880s – in private houses of prayer. The detailed resolutions of the contracts entered upon determined that the reading of the Pentateuch roll was divided into 8 parts (places). The rabbi was especially privileged having the right to a free reading of the third place every Saturday. Besides which during the holidays of Rosh Hashanah and Yom Kippur there were to be found two free places at the disposition of the Synagogical Supervisors 'for individuals outstanding in prayer'. For the remaining places the lessee charged a fee – from 4 kopecks for the first place and up to 10 kopecks for the eighth[29].

At the beginning of 1876 the Supervisors employed a second cantor – Izrael Chałów – at an annual salary of 200 roubles and 100 roubles for the renting of accommodation[30]. In 1882 the cantors received an increased salary: the first cantor – 465, the second – 300 roubles as well as each receiving 150 roubles for accommodation[31]. In 1896 their salaries increased again: the first cantor received 678, the second – 450 as well as each receiving 150 roubles for accommodation[32]. A special synagogue caretaker was also employed. In the 1870s the post was held by Dawid Bornsztejn, and following his death in 1873 by his son Szlama[33].

In 1887 the Warsaw craftsmen Zygmunt and Julian Klauzenberg produced an Aron ha-Kodesh, funded by Dawid Izraelowicz, an inhabitant of Łódź, for the synagogue. The contract signed with the producers described the gift in the following way:

> The Holy Ark should be raised two ell seventeen inches above the floor and the width of the pine pedestal should be four ells and one inch, and the depth of the pedestal should be, besides the width of the steps, three ell, steps divided into two parts should lead to the ark between which there will be the pulpit for the cantor, around the steps on four sides will be a gallery with ash railings, and decorative cast iron banisters – the steps and gallery should be in proportion to the whole of the ark and pedestal – besides being ornate the pedestal should be equipped firmly and appropriately with its purpose.
>
> The Holy Ark will be of the measurements: the central part from the pedestal to the final crown will be ten ell long, the width three ell and twelve inches, the side parts on both sides will be three ell wide and seven ell high – each will be accurately produced according to the signed plan by both contractors, the body will be of pine with the relief carvings of lime, the parts marked on the drawing in yellow should be gilded with real gold; in general both in relation to the sculpture as the gilding Messrs Klauzenbergs should keep strictly to the drawing. On the plaque above which is situated the Crown of the Ten Commandments are to be engraved on the relief in Hebrew in gold letters which Messrs Klauzenberg will inscribe according to the instructions of the Rabbi for the City of Łódź. The doors should be in proportion to the ark and the inside should be inscribed in Hebrew.

---

29 Cf. for example: SAŁ, ŁCR 7147, card 17-18. In the 1880s the conditions of leasing, including the price for a reading of the Pentateuch roll, did not change, cf.: SAŁ, ŁCR 7150, unnumbered.

30 SAŁ, ŁCR 7145, card 100; SAŁ, ŁCR 7145, card 92.

31 SAŁ, ŁCR 7150, unnumbered.

32 SAŁ, ŁCR 7157, unnumbered.

33 SAŁ, ŁCR 7142, unnumbered; SAŁ, ŁCR 7143, card 27.

Messrs Klauzenberg will paint the interior of the ark with oil paint a light blue *himmelblau* – and are obliged internally to make a compartment so that the Pentateuch rolls can be placed in two compartments, upper and lower[34].

The growth in the number of private houses of prayer led to a fall off in incomes for the communal synagogue making its completion impossible. The Synagogical Supervisors applied to have existing private houses of prayer limited or even closed down, in order to increase the income for the neglected communal synagogue[35], about which 'Dziennik Łódzki' wrote:

It is difficult to conceive the neglect in which the synagogue on the Stary Rynek finds itself in. The building itself is very beautiful, especially the interior, yet the present state of things destroys the whole effect. For twenty years since its erection the discussed synagogue has still to be plastered. Its interior was redone a few years ago, but even so its walls, from the top to the floor, are dirty and desperately in need of renovation. Both the main doors, as well as the side doors, are poorly matched, dirty and through the cracks in them the divine world can be seen [...]. The pews inside are nailed together from rough planks[36].

It was chiefly representatives of the lowest layers of Jewish society[37] living in the Old Town who attended the unfinished synagogue (F. Guesnet's view that the building was not used until the end of the nineteenth century[38] is therefore incorrect).

Łódź's Jewish community realised the importance of completing the building and particularly the complete renovation of the building structure. The local authorities were also of a similar view. At the turn of 1880 preparations for collections amongst the Jews of Łódź, for this purpose, were well advanced. It is known, among other things, that at the head of the committee for collecting contributions, that had been confirmed by the provincial authorities, were to stand: Herman Konsztadt, J. Dobranicki and A. Prussak[39]. The initiative was lost however, more than likely as a result of the heightening internal conflicts within Łódź's Jewish community (between Orthodox Jews and adherents of reformed Judaism[40], and also between the followers of specific Hasidic groupings), which revealed itself in attendance at separate houses of prayer and not at the commu-

---

[34] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 218-220. According to the agreement I. Poznański (at the time a member of the Synagogue Supervisors) was to oversee the realization of the contract with the two craftsmen, and was even entrusted to change its settlement. It is therefore possible that the funds for the Aron ha-kodesh came from illegal contributions given by the faithful whose representative was D. Izraelowicz. This matter – given the lack of sources – is surely now impossible to ultimately determine.

[35] For more details see the chapter VII.

[36] *Kronika Łódzka*, 'Dziennik Łódzki' 1885, no. 200, p.2.

[37] SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered; SAŁ, ŁJDC 4, p. 117.

[38] F. Guesnet, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi XIX wieku: typy i stosunki*, [in:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX i XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, edited by P. Samusia, Łódź 1997, p. 171.

[39] SAŁ, ŁCR 7148, card 11-1v; SAŁ, ŁCR 7148, card 3-3v.

[40] Cf. the chapter III.

nal synagogue. Such acts on the part of Łódź's Jews, according to the Synagogue Supervisor authorities, led to a significant reduction in the synagogue's income and the inability to raise sufficient funds for its renovation[41].

At the beginning of the 1890s serious thought was again given to the renovation of the synagogue. In the drafting of the budget for the years 1891-1893 it was decided 'in the current year, with the aim of bringing the Jewish communal synagogue to an acceptable state, to carry out major renovation work and to plaster it, with the making of pews and other necessities'. Due to the fact that the architect Adolf Zeligson initially evaluated the costs at approximately 10,000 silver roubles, the representatives of the Jewish bourgeois, I. Poznański, H. Konsztadt and others agreed to cover the costs in advance while the Synagogical Supervisors were to pay them the invested sum in payments of 1,500 silver roubles annually. On the 19th of June the Piotrków Provincial Government instructed that preparations be undertaken and that site inspections be carried out (together with the city architect), followed by the subsequent drawing up of provisional costs[42]. For the budget for the years 1893-1895 provision was made – in accordance with the proposition described above – for 1,500 roubles for renovation work on the synagogue. In the Budget for 1896-1899 this figure had already risen to 3,000 roubles[43].

The renovation work took on a pace only in 1895 when preparations for the realisation of the renovation plan were made. The Synagogical Supervisors, together with the architect A. Zeligson, worked out a plan of the work only slightly differing from the final costs and the actual period of renovation. The cost of renovating the building was to be 59,930.24 roubles. As it turned out the offer by the great factory owners of Łódź already referred to did not reach fruition for the above mentioned sum was planned to be covered in the following way: 5,000 roubles from sources gathered for this aim in the course of the four preceding years through the location in the community budget of the appropriate entry; 15,000 from budget incomes over the course of the next five years; 15,000 from the sale of men's and women's places in the renovated synagogue; the remainder from 'voluntary contributions'[44]. In actual fact the shortfall had to be covered by way of an additional contribution placed on Łódź's Jews collected over the course of two years[45]. More than likely in 1897, in order to speed up the inflow of funds, the Synagogical Supervisors turned, with an appeal to the contributors to present the contributions owing as 'voluntary contributions', directly to the Synagogue's office or to Pinkus Hamburski who is entrusted to collect contributions[46].

---

41 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 1-3. For more cf. the chapter VII.

42 SAŁ, ŁJDC 4, pp. 215-216; K Stefański, *Architektura...*, p. 132.

43 SAŁ, ŁCR 7157, unnumbered.

44 SAŁ, ŁJDC 4, pp. 174-177.

45 SAŁ, the Piotrków Provincial Government, Administrative Department (further: PPG-Adm.) 9044, unnumbered.

46 SAŁ, ŁJDC 4, pp. 113-114.

On the 16th of October 1895 the community authorities presented the Mayor of Łódź with a inventory of the existing state of things and the plan for the general renovation work on the synagogue, together with the estimated costs and a request for permission to sell pews in the synagogue as well as the collecting of 'voluntary gifts' to cover the costs of the renovation work. The Synagogue Supervising Body asked equally for permission to pay A. Zeligson 1,152.50 roubles[47]. The Piotrków Provincial Government confirmed the plans and estimated costs of 60,506.49 silver roubles on the 13th of November 1896, and also, as results from the later course of the renovation work, gave permission for the work to be conducted in an 'economic way' without recourse to tendering, to be under the control of the Renovation Committee. The plan foresaw:

- the building of two additional stairwells from the east side, for 'during holidays, when the public from the women's galleries leave the building it becomes severely crowded and the existing stairs are insufficient';
- the provision of a second entrance in the men's part for safety reasons;
- the introduction of gas lighting to replace the hitherto used candles;
- the installation of a central heating system[48], where 'up to now the synagogue was not heated, which meant that during cold periods of the year the faithful could not visit the synagogue without risking their health'. the boiler was to be situated in the rear of the building, in the basement between the two planned stairwells. Above it was located the office and the caretaker's living quarters;
- the replacement of the rusted roof covering with galvanised sheeting
- the plastering of the synagogue with a cement mortar;
- the construction of a new Aron ha-Kodesh and bimah;
- the painting of the entire interior of the building untouched for 15 years;
- the making of new pews (the existing ones being of unplaned board);
- the replacement of the floors in the vestibules and prayer hall, the laying of tessellated floors;
- the replacement of the floors in the stairwells for non-flammable ones;
- the replacement of the floors in the women's galleries;
- the replacement of the entrance doors.

Besides which it was envisaged that a ground-floor passage building – separate for men and women – would be erected[49].

The tsarist authorities instructed that an election to the Synagogue Renovation Committee be carried out (The Construction Committee for the Restoration of

---

[47] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 170-171.

[48] The heating functioned – as far as one can surmise from the surviving plans – in a very modern way through the help of pipes located in the floor (Cf.: SAŁ, ŁJDC 4, p.82).

[49] SAŁ, ŁJDC 427, unnumbered; SAŁ, ŁJDC 4, pp. 43-74; SAŁ, ŁJDC 4, pp. 188-190.

the Communal Synagogue[50]). The Synagogical Supervisors designated the composition of the Committee on the 20th of January 1897. It was chaired by Rabbi Eliasz Chaim Majzel, the members being: Ezra Szykier, Moszek Szmul Sonnenberg, Jakub Majerowicz, S. Lande, Wolf Landau, Wolf Neufeld and Izrael Olszer. The committee was equally to supervise the course of building work along with taking care of the accumulation of additional funds[51]. On the 5th of May 1897 the Committee's composition was confirmed by the Piotrków governor[52], and on the 21st of May the Committee took up its duties, started accumulating building materials as well as employing workers and foremen. Initially it was unable, however, as a result of bureaucratic intransigence, to utilise the sum of 12,000 silver roubles located in the Synagogical Supervisory Board's account from the entrys for the renovation of the communal synagogue situated in previous budgets (from 1891). The use of the sum, kept in a separate account of the Łódź branch of the State Bank, was reserved for the decision of the provincial authorities, which provoked the special intervention of the Synagogical Supervisory Board in the matter[53], supported in turn by the municipal authorities[54].

The basic part of the repair work, and in particular the reconstruction of the synagogue, was completed in the years 1897-1900 according to the plans drawn up by A. Zeligson at a cost of 80,000 roubles[55], therefore a third more than had initially been envisaged. At this same time measurement of the boundaries of the property was undertaken; undoubtedly connected with the preparation of a new city map (the so-called Starzyński map). In the 1890s these boundaries underwent certain changes which was, among other things, the result of the purchase by the Synagogue Renovation Committee of additional land. As a result the property possessing at the time a surface area of '14,365 new Polish ells square' took on the characteristic, untypical shape for maps of the twentieth century[56].

---

[50] Cf. footnote 53.

[51] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 123, 125-126.

[52] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 264-265.

[53] As a result of the blocking of the mentioned sum the Synagogue Renovation Committee was unable to pay the suppliers of materials and those doing the work which placed it in an 'impasse', SAŁ, ŁJDC 4, pp. 119-120.

[54] SAŁ, PGP-Adm., 9044, unnumbered.

[55] K. Stefański, *Architektura...*, pp. 46-52.

[56] Due to the lack of source data it has been so far impossible to find the notary public acts from the 1890s mentioned in the Minutes describing the boundaries of properties from the 27th of August 1898 (SAŁ, ŁJDC 4, pp. 22-24). These acts were not drawn up in accordance with the primary regulation of land registry; instead of which the then Board of the Jewish Community provided a Certification of the Municipal Building Department for Łódź as to the area of the real estate of 26.08.1931 and Certification of the Municipal Authorities in Łódź about the property registration issued on the 15.07.1932 – cf. RCŁ-RERD, repertory number 6528 brief of documents nos. 3 and

At the same time the Committee tried to gain help from sponsors, including Łódź Gas Works[57] as well as the Credit Society of the City of Łódź[58], which in turn gave – on the basis of the decision of the General Meeting of Members of the 16th/28th of April 1898 – a grant of 2,000 silver roubles[59]. It is worth emphasising that this decision was not influenced by the conflict between a group of Christian and Jewish property owners (the latter being for a more liberal credit policy which obviously could lead to the quick development of the city but also was potentially dangerous for the credit reputability of the Society)[60].

After the concluding of the basic renovation work there still remained completion work for which a sizeable sum was allocated, within the region of 3,000 roubles annually[61] – lasting right up until 1914[62]. The slow pace of work was a result of the existence of many private synagogues and houses of prayer (headed, with total independence of the Synagogical Supervisory Board, by the 'progressive' synagogue at Kościuszko Street). Such 'competition' on the part of houses of prayer (often Hasidic) was at that time a widespread process in the Polish lands that fell under Russian partition, as equally in that part of Poland under Austrian control[63]. The mayor of Łódź claimed in 1901 that 'Jews congregating in private houses of prayer do not attend the communal synagogue and are not at all interested in its well being, and as a consequence the work, started over ten years ago, can not be completed because of a lack of money' and proposed that 'the matter of examining the issuing of permission for private houses of prayer [...] should be frozen until a time when Łódź's Jews are able to raise sufficient donations to complete the work on the communal synagogue and leave it in a fitting state'[64].

---

4. Compare equally SAŁ, ŁJDC 4, p. 264. As for the shape of the plot cf. the map attached to the mentioned Minutes describing the boundaries...

[57] It here indicated that 'the Israelite inhabitants of the local districts [i.e. the Old Town – J.W.] act all the time to increase the gas works income' and request a money gift or a reduction in the payments associated with the introduction of gas lighting. SAŁ, ŁJDC 4, pp. 240-241. It has been impossible to establish he outcome of the request.

[58] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 117-118.

[59] SAŁ, ŁJDC 4, p. 115, 116. The Society was at that time enjoying the best period in its history which is borne out by the high rate of its letters of charge – cf.: L. Gajewicz, *Towarzystwo Kredytowe miasta Łodzi. Sześćdziesiąt lat na posterunku pracy obywatelskiej i pomocy dla własności nieruchomej miejskiej*, Łódź 1932, pp. 47-48.

[60] Cf. in more detail: K. Badziak, *Instytucje finansowo-kredytowe w Łodzi do I wojny światowej*, 'Rocznik Łódzki' Vol. 25, 1977, pp. 98-99; W Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów. 1793-1914*, Łódź 1998, pp. 64-65; S. Pytlas, *Łódzka buerżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994, pp. 106-107.

[61] Cf. e.g.: SAŁ, ŁCR 7165, unnumbered.

[62] For these works in detail see: SAŁ, ŁJDC 4, pp. 269-279. For a representative statement of work carried out during a single financial year cf.: SAŁ, ŁJDC 4, p. 289.

[63] Cf. e.g.: A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1919*, 2nd edition, Warszawa 1995, p. 189.

[64] SAŁ, PGP-Adm. 9507, unnumbered.

According to statistics for the turn of 1914 93,702.85 silver roubles had been spent on renovation work, while 93,705.41 silver roubles had been received – of which 59,394.58 from the community budget, while 34,310.83 from 'voluntary contributions'. The renovation work was carried out by, among others, the companies: the building firm 'Olszer and Szczeciński', the masons Broder, the joiners Klinger, Sztiller, Weissblat, Lismann, the carpenters Szejnzilber and Feldmark, the painters Wizner, Szwarcbart, Dimant, Pomeranc and Kaliński, the glaziers Berger, M. Bauer and Walczak, the ironmonger K. Krempf, the paver Weinbaum, the electricians Rubinsztejn and Landau, the gas installers Bornsztejn and Lubiński. The duration the work took was longer than had been envisaged partly because of the installation of electricity and three electric generators for the ventilation system[65].

A historian of architecture has given the following description of the renovated synagogue:

> The object was situated on a rectangular plan with a separate frontal part from the west, with a square porch in the centre that slightly projects out, flanked by two rectangular stairwells leading to the gallery. In the prayer hall on the eastern wall was the Aron ha-Kodesh preceded by a podium with steps, in the centre a square bimah. From the east a low annex with a rectangular room in the centre and two square stairwells at the sides was attached to the main mass of the building. The building was of a uniform mass with a slightly raised break in the section of the central facade. Its architecture stylistically being Moresque in form. The exterior is decorated with white and dark bands, the windows are covered with semi-circular arches, the corners lined with pilasters, while the whole was crowned by a balustraded parapet. The central part of the facade has been especially richly worked on: a portal shielded the main entrance topped with a semi-circular arch above which was a multipartite window with *oculi* in the recess, the corner pilasters were decorated with reliefs, while the entirety was crowned with tablets with the ten commandments[66].

In this form, as bear witness the photographs preserved from the inter-war period[67] as well as the lack of sizeable additional building work (besides minor repairs which often involved merely the painting of the facade), the synagogue survived right up until 1939. In the opinion of Krzysztof Stefański:

> This synagogue, constituting the heart of the Old Town Jewish district, was its adornment and one of the most imposing of city buildings. And through the colourful 'Moresque' architectural clothing the indigenous Orthodox Jews emphasised their attachment to a religious and cultural tradition whose roots lie in the Near East, opposing the assimilative tendencies of the 'progressive' Jews concentrated around the synagogue in Spacerowa Street[68]

In the renovated synagogue new increased charges for the hire of pews were introduced (although this income was still leased out). The pews were divided, in accordance with the distance they were situated from the Pentateuch rolls, into

---

[65] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 269-279.

[66] K. Stefański, *Architektura...*, p. 133.

[67] Cf. K. Stefański, *Architektura...*, illus. 55. The photograph from the inter-war years from the Mechanised Documentation Archive, I-U-3892.

[68] K. Stefański, *Architektura...*, p. 133.

five classes: class I (1-3 rows from the Pentateuch rolls) 'cost' 90 kopecks a year, class five (the twelfth and further rows) – 30 kopecks[69]. The level of payment indicated that those who made up the congregation at the communal synagogue still were far from the best social layers of Jewish society. There were besides leased-out pews also places that could be bought outright; their owners had to their disposition not only a pew in the men's part , but its corresponding place in the gallery, in the women's part[70]. The pay of the synagogue staff also rose, chiefly that of the 1st cantor who received 1,000 roubles plus 250 roubles for accommodation. The 2nd cantor, Hilel Alterman, received, however, 450 roubles plus 150 for accommodation (his duties were probably chiefly carried out in the reformed synagogue at Promenadowa-Spacerowa Street)[71].

It appears that from the start of the twentieth century the Synagogue Committee had direct control over, and administration of, the communal synagogue, being made up of individuals called 'the synagogue elders' (*gaboim*)[72]. The synagogue budget at this time was apportioned from the general community budget[73]; it still was enriched by the voluntary donations of those who attended the communal synagogue – which generated annually several thousand roubles (4,339.42 roubles in 1912, 5,037.2 in 1913). The synagogue employed its own cashier, additionally paid a cantor, choir, shammes, and also covered running costs and minor repairs[74].

During the Battle of Łódź in November 1914 as a result of German artillery bombardment together with the dismantlement of the wooden fence by people looking for fuel, the property made a loss of 2,639 roubles. The front facade was damaged, the roof was holed, panes broken[75].

Following the defeat suffered by the Russian forces in the Battle of Łódź, the city found itself under German occupation. The new authorities had different plans concerning the Jews than the Russians had had – including the idea of winning them over for German policy in Poland[76]. In the area of the Congress

---

[69] SAŁ, ŁCR 7161, unnumbered; SAŁ, ŁCR 7165, unnumbered.

[70] SAŁ, ŁCR 7162, unnumbered. This was in accordance with the custom that operated in other parts of the Congress Kingdom cf.: SAŁ, ŁCR 7162, unnumbered.

[71] SAŁ, ŁCR 7165, unnumbered. On the role of H. Alterman and the reasons for his employment on a Synagogue Supervisory Board contract cf. the chapter on the synagogue at Kościuszko Street 2.

[72] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 333-334. It is possible that it arose in the course of the gradual transformation and expansion of the Synagogue Renovation Committee's duties, for an institution with such a name continued in contacts with the Russian authorities (SAŁ, ŁJDC 4, pp. 16-17).

[73] This led to misgivings on the part of the Russian authorities which led, in 1913, to the decision by the Synagogue Supervisors to once again incorporate the synagogues incomes and expenses within the general community budget, cf.: SAŁ, ŁJDC 4, p. 337.

[74] SAŁ, ŁJDC 4, pp. 293-294.

[75] Cf. for more details: SAŁ, The Municipal Appraisal Committee, 1307, unnumbered; SAŁ, ŁJDC 102, pp. 1-2.

[76] P. Wróbel, *Przed odzyskaniem niepodległości*, [in:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, edited by J. Tomaszewski, Warszawa 1993, pp. 121-126.

Kingdom occupied by the Central Powers there were eased, in comparison to the pre-war period, restrictions on social activities – many political parties were able to develop and function legally. The composition of the Jewish community authorities also changed , the role played by assimilators rose[77]. The community started to function according to new models, although still not able to believe in the actual end of Russian rule in Łódź. The best example of which is the recommendation by the Board of the Orthodox Community directed to the Synagogue Committee of June 1917:

> We kindly request that the prayers for the emperor in Russian and Hebrew be removed from the synagogue wall and carefully stored[78].

Clearly visible was the aim on the part of the Synagogue Committee[79] to introduce concrete regulations for the use of the synagogue by its Orthodox congregation. From the 1st of May 1916 the following rules were introduced:

> 1 a) on Saturdays worship takes place: mornings from 5 to 12, evenings from 6-10
>
> 1 b) on weekdays: mornings from 5 to 9, evenings from 6 – 10;
>
> 2) The faithful are asked to behave accordingly in the synagogue as well as keeping the building clean;
>
> 3) Synagogue staff must act according to each instruction issued by members of the Synagogue Committee; the faithful must act in accordance with all decrees of the Members of the Committee as well as the synagogue shammes;
>
> 4) In the case of violation of the above the faithful will be made responsible and the synagogue will be closed[80].

At the same time the Synagogue Committee approached the Community Board to embark upon steps necessary for sanitary reasons: the termination of the sale of herrings in the 'synagogue square' and the removal of the lavatories situated opposite the synagogue. One should suppose that these radical actions directed against the habits of the majority of hitherto users of the Synagogue led to conflict between them and those advocating a modernisation of the way the synagogue functioned[81].

An expression of the new order was the conferment on the Synagogue Committee in 1917 of regulations modelled partly on the *Regulations and Elec-*

---

[77] Cf.: *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za czas od listopada 1914 r. do 31 grudnia 1915 r.*, Łódź 1916, pp. 2-6.

[78] SAŁ, ŁJDC 104, p. 16.

[79] The then make-up of the Committee: E. Szykier (chairman), Zygmunt lande, Abram S. Freund (delegates of the Community Board), M. Warszawski, Sz. Z. Sender, B. Abramowicz, M. L. Lubochiński, M. Zalcman – *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za 1916 rok*, Łódź 1917, p. 4.

[80] SAŁ, ŁJDC 104, pp. 1-2.

[81] Cf. e.g.: SAŁ, ŁJDC 104, p. 40.

toral Ordination for Synagogues Being the Property of the Israelite Community in Cracow[82]. It resolved[83] that the Committee's task is 'supervision of the synagogue's internal order, economic functioning and the conducting of prayers in accordance with ritual regulations'. With the approbation of the Community Board the committee could employ and dismiss those employed 'completely': the cantor's assistant, choir and synagogue staff. The following came within the range of the Committee's duties:

a) vigilance over the order of prayer;

b) vigilance over the 'the torahs' together with the silver ornaments and the synagogue's contents according to the relevant invoice;

c) taking care that dignity, in keeping with a Synagogue, was maintained within the synagogue premises;

d) the charging for places in the synagogue;

e) the charging of 'mitzvot' with the issuing of the said;

f) the supervision of the lighting in the synagogue.

The Community Board was responsible for decisions on matters of all kinds of 'alterations and changes in the buildings'. The Committee did its own accounts and receipts, controlled, however, by the Community Board. The regulations also envisaged the existence (besides the Committee) of the position of guardian delegate of the Community Board[84] and his deputies who possessed the exclusive right to call sittings of the organ.

From autumn 1917 to spring 1918 an open conflict lasted between the representatives of the religious Zionists ('Mizrachi') and other groups of Orthodox Jews, trying to force control over the synagogue authorities, and the authorities of the Łódź district, the beginnings of which was the undemocratic election, conducted by the Community Board, of members of the Synagogue Committee from amongst the 20 candidates put forward by the self same Committee that was stepping down[85].

On the 2nd of February 1918, without informing the district authorities[86], 95 people (a figure constituting even 8% of all those praying in the synagogue) chose at a meeting, headed by the Orthodox city councillor Majer Karpf, seven members to make up the composition of the Synagogue Board ('Verwaltung'): the property owner Josełe Cecemski, the merchants M. Warszawski, Uszer Bornstein, Emanuel Sieradzki, Kalman Heber and Mendel Buchweitz as well as

---

[82] The text of the regulations was preserved in the acts of the Łódź community – SAŁ, ŁJDC 52, pp. 1-4. On the way the Cracow synagogues were administered cf.: A Żbikowski, op. cit., p. 184, 187-188.

[83] SAŁ, ŁJDC 140, pp. 4-5.

[84] This function was fulfilled at the beginning of 1918 by E. Szykier – cf.: SAŁ, ŁJDC 140, p. 16.

[85] SAŁ, ŁJDC 104, p. 19. The new Committee took over the synagogue on the 11th of October 1917 and was composed of the following individuals: S. Berko, Sz. Fein, D. Hendeles, J. Kohn, J. Widawski, C. Wołkowicz, H. Wróblewski, A. Sender, L. Urbach, H. Zytner – *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za 1917 rok*, Łódź 1918, p. 4.

[86] They were protesting against the plans to conduct elections at which the initiators of the idea finally gained the permission of the occupying powers – cf.: SAŁ, ŁJDC 104, p. 52-54.

one of the representatives of the Orthodox in the City Council Chil Icek Berman, and also 6 deputies, a cashier, the manager and a three-person auditing committee, made up of city councillors (Mojżesz Helman of 'Mizrachi', M. Karpf and M. N. Russ – a Hasid tzaddik from Aleksandrów Łódzki)[87]. It is characteristic that almost a half of the members of the elected authorities did not reside in the Old Town, and many represented well-situated individuals (e.g. the owners of tenement buildings). The composition of the synagogue authorities clearly differed from the class structure of the faithful.

The result of the elections brought forwards protests from: several participants unhappy with the outcome, including the Hasidic tzaddik from Góra Kalwaria (The Orthodox Association 'Agudas-ha-Ortodoksim'), the faithful praying in the synagogue, and first and foremostly the district authorities who argued that many of those who had taken part in the meeting and election did not attend the communal synagogue and did not possess purchased pews there, that the Synagogue itself was nobody's private property but rather belonged to the denominational community which had the right to administer it. The district authorities did not recognise the elected committee. An additional problem turned out to be the fact that the Committee that had been functioning until 1917 equally did not want to recognise the new authorities appointed by the Community. In a situation of 'three-way power' there were constantly disagreements in the synagogue, the voluntarily delivered speeches by adherents of Zionism more political in character than religious etc. Finally, with the aim of solving the delicate problem, on the 27th of May 1918 'including the representatives of all the groupings who pray in the synagogue at Wolborska Street there took place the election of a Committee comprised of 6 individuals; K. Heber, Mendel Zalcberg, Abraham Warszawski, Szoel Fein, Lejzer Urbach and Symche Berke[88].

During the First World War both ceremonies to mark Polish national holidays, chiefly the 3rd of May[89] as ceremonies organised by Zionists (the service to commemorate the anniversary of the death of the founder of the Zionist movement Teodor Herzl, or the funeral service for the dead member of the Zionist Organisation Jechiel Czlenów) were upheld[90].

The gaining by Poland of independence and the creation of new authorities in Łódź, as with every revolutionary event in history, was linked to a momentary weakening in public safety, as equally with the appearance of all sorts of rumours

---

[87] SAŁ, ŁJDC 104, p. 61.

[88] SAŁ, ŁJDC 140, p. 17, 23, 28, 58, 63-68, 70, 78-79.

[89] Cf., for example, the documentation contained in the preserved community acts: SAŁ, ŁJDC 87, *passim*; Here are several quotes: at Wolborska Street 'the guard of honour in the synagogue was the scouts and guides of the Tadeusz Kościuszko scout pack together with the Union of Polish Youth of Jewish Extraction ‹Żagiew›. In front of the altar there was placed the guard of honour, at the ensigns – the Kościuszko pack.' Izydor Szwarcman 'in lofty words [...] he expressed the attachment and love of Jewish citizens for the Polish lands'. Cf. equally: SAŁ, ŁJDC 140, p. 19.

[90] Cf., for example: SAŁ, ŁJDC 140, p. 10, 36.

and suspicions about minority groups, especially Jews, accusing them of acting against the interests of Polish society and tendencies to gain special privileges at odds with the interests of the reborn state. More than likely on the basis of information about the creation of Jewish paramilitary formations, hostilely disposed towards the Polish state[91], there took place a search for fire arms allegedly held by Jews. On the 14th of November 1918 at night (only a couple of days after the withdrawal of the invader from Łódź) an undefined number of individuals carried out a search of the synagogue and the house of prayer situated next to it. In the days that followed rumours appeared reporting on the successful conclusion to the search. In actual fact it turned out that in the conditions of chaos at the time rife in the city, the search had been of a usurpory character with the police and army authorities claiming that they had nothing to do with the matter at all[92].

The relations of the new authorities to the activities of individual Jewish groups was characterised by a clear reserve (particularly the relationship towards Zionists, whose policies were considered to be at odds with the interests of the recreated Polish state)[93]. The synagogue came under discreet police surveillance, and in May 1919 following the claim that 'during a service propaganda is disseminated, having nothing to do with religion, and having a political foundation' the police intervened in the Community Board[94]. The Orthodox Community Board, having learnt by this experience, gave permission for the organisation of a service on the 18th of July 1919 to commemorate T. Herzl 'without, however, the propagation of agitating speeches'[95]. At the same time, on the 3rd of May 1919, in keeping with the tradition that had arisen during the First World War there was held in the synagogue – with the participation of the head rabbi L. Treistman – a ceremonial service to mark the occasion of the state holiday[96].

In 1920 there arose a conflict between the cantor and the synagogue staff and the Synagogue Committee over pay[97]. The faithful stood on the side of the cantor as a result of which the Committee met the demands of their employees re-

---

[91] For more cf. C. Brzoza, *Próby utworzenia zydowskiej organizacji paramilitarnej w Krakowie w 1918r.*, 'Studia Historyczne' Vol. 32, 1989, fascicle 2, pp. 303-306.

[92] SAŁ, ŁJDC 240, p. 1-2.

[93] Cf. J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, [in:] *Najnowsze...*, pp. 154-156.

[94] SAŁ, ŁJDC 204, p. 7. Police anxiety was all the more understandable for at this time the result of the so-called small Versatile treaty was decided upon placing obligations on Poland in respect to the protection of minorities, cf.: W. Michowicz, *Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów in 1934 r.*, Łódź 1963, pp. 11-13. Already in January 1919 the Community Board strove to establish control over the contents of sermons and speeches given in the synagogue, entrusting it to the head rabbi, L. Treistman, cf.: SAŁ, ŁJDC 204, p. 13.

[95] SAŁ, ŁJDC 204, p. 2.

[96] SAŁ, ŁJDC 204, p. 9.

[97] The cantor Perlmutter wrote on the 22nd of February 1920 to the Community Board 'the salary [...] I get (275 marks monthly) is insufficient to feed one person in the difficult conditions we are living through. I therefore kindly request that the Community Board graciously increase my salary to at least 1000 marks a month' – SAŁ, ŁJDC 281, unnumbered.

garding rises (it had been demanded that the cantor earned 250 Polish marks a week, the rest of the staff – 50 Polish marks[98]). Requests for pay increases arose together with the growth of inflation – e.g. in August 1921 the cantor L. Perlmutter even asked for a 100% pay rise[99]. There still existed – though to a less visible degree – a conflict between the Jews who prayed at the synagogue. This became inflamed in 1922 when the Synagogue Committee attempted to remove the hitherto shammes[100]. More than likely once again elections had been announced without the knowledge and permission of the Community Board which removed from A. Warszawski, the possible leader of the group of opponents, the synagogue silver possessed by him and, as may be implied, threatened to have him removed from the make-up of the Committee in the event of a continuation of hitherto activities[101].

Not much information about the Synagogue Committee's actions was preserved for later years. We know, however, that in 1928 it was subject to the community Synagogue Committee and Beth ha-Midrash, whose chairman was Lejzer H. Berger – the most powerful rival in later years to J. L. Mincberg in the running of the district[102], the vice-chairman – Sz Liberman, a member – Eliasz Karo[103]. Within the composition of the Committee were: S. Berke, Sz. Fajn, M. L. Lubochiński, Sz. Z. Sender (manager), A. Warszawski (treasurer), L. Wetsztajn, I. Widawski, B. W. Wiązowski (auditor), H. Wróblewski (secretary) and M. Zalcberg[104] – to a large degree individuals active within it since the times of the First World War. In mid September 1929 there took place the subsequent elections to the Synagogue Committee. At that time the following entered into its structure: B. Wiązowski (chairman), S. Berke (vice-chairman), M. Pantel (secretary), Sz. Z. Sender (manager), L. Domb, G. Brenzel, M. Sz. Lubochiński, M. Zalcberg, A. Wetszajn, H. Sochaczewski, B. Wołkowicz, H.Wróblewski, S. Drukier and Sz. Fajn[105]. Attempts to discover the composition of the Committee in the 1930s have met with no success.

In the inter-war years the questions associated with the sale and leasing of pews in the synagogue were within the immediate responsibility of the Community Board. Pews were leased out for longer periods of time, or simply for

---

98 SAŁ, ŁJDC 281, unnumbered.

99 SAŁ, ŁJDC 307, unnumbered.

100 SAŁ, ŁJDC 324, p. 1.

101 The said silver was: '4 silver trays, 2 silver crowns, 2 silver pointers for reading the Pentateuch rolls, 4 silver component parts of the Pentateuch rolls and 1 silver candelabrum for six candles' – SAŁ, ŁJDC 324, p. 15.

102 Cf., for example,: SAŁ, Łódź Voivodeship 2507/k, pp. 488-489.

103 *Gmina Wyznaniowa Żydowska w 1928 r.*, Łódź 1929, p. 11.

104 Ibidem, p. 44.

105 *Nowy komitet synagogi gminnej*, 'Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi' 1929 nos. 2/3, p. 44.

holiday festivities[106]. The Community Authorities also supervised the more important renovation work inspected by the Synagogue Committee[107], while the latter paid for the synagogue staff and minor repairs out of the donations collected in the Synagogue[108].

In accordance with the old town tradition 'during Jewish festive holidays, i.e. on the Day of Expiation and the last day of the Feast of the Tabernacles, women from time immemorial were not allowed into the Synagogue at Wolborska Street to avoid undesirable results, accidents and public disturbance'. In the 1920s this aroused the increasing opposition of women and the Community Board had to ask for a police company to keep order outside the synagogue[109]. The police intervened equally in the matter of thefts carried out at the synagogue – in 1923 twice a sizeable number of 'electric lamps' disappeared, yet the perpetrators were not found[110].

In 1928 the Community Board hired a 25 strong choir with the conductor I. Rubin[111]. In 1929 Oszer Winograd, who has previously worked in Grodno, was employed following the death of the cantor Gerszon Joselewicz[112]. In this period, despite the significant payments for pews, the synagogue was not a self financing institution. The budget for 1929 envisaged an expenditure of 36,740 zloty against an income of 21,600 zloty (of which 13,600 zloty was for 1,401 places in the synagogue payable at rates from 3 to 60 zloty). Expenditure was chiefly made up of the salaries for the synagogue staff (the cantor – 600 zloty a month), costs of fuel, electric and gas lighting, the maintaining of a choir[113]. Up until 1936 both incomes and expenditure fell, yet the deficit still remained[114].

Only in 1934 did the Denominational Community Board proceed to the primary regulation of the mortgage of the entire property at Wolborska Street 20. On the 27th of March the representatives of the Board submitted the necessary documents. They did not supply, however, the mortgage acts which applied to the whole surface area of the real estate, based on the declaration of ownership by the then Synagogical Supervisors of a property of an identical shape made in 1897[115]. On the 21st of September 1934 the regulation of the mortgage was

---

106 SAŁ, ŁJDC 281, unnumbered; ŚAŁ, ŁJDC 307, unnumbered.

107 SAŁ, ŁJDC 324, p. 9.

108 Cf., for example: SAŁ, ŁJDC 324, pp. 11-12; *Bilans Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi za 1928 rok*, [in:] *Gmina Wyznaniowa Żydowska w 1928r.*, Łódź 1929, unnumbered.

109 SAŁ, ŁJDC 324, p. 25.

110 SAŁ, ŁJDC 341, p. 3; SAŁ, ŁJDC 341, p. 14.

111 *Gmina Wyznaniowa Żydowska w 1928 r.*, Łódź 1929, p. 43.

112 *Nowy kantor*, 'Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi' 1929, no. 2/3, p. 44.

113 SAŁ, ŁJDC 437, pp. 1-2.

114 SAŁ, ŁJDC 442.

115 The Regional Court in Łódź, Archive of the Real Estate Registers Department (later: RCŁ-RERD), repertory number 6528; RCŁ-RERD, repertory number 6528, brief of documents nos 3 and 4.

carried out and a description of the boundaries of the property along with the personal details of its owners was entered into the real-estate register – this was finally confirmed by the decision of the so-called Mortgage Higher authority (judge of Real Estate Registers Department) of the 26th of September 1934[116].

Throughout the whole of the inter-war period the synagogue at Wolborska was the main communal synagogue[117] (the second being the synagogue at Żurawia Street). Here equally the Jewish Denominational Community organised ceremonies to mark state holidays, for example on the 11th of November 1929 the chairman of the Community Board, J. L. Mincberg[118], gave a speech; on the 1st of February 1931 there took place a service to mark president Ignacy Mościcki's nameday, while on the 19th of March of the same year – to mark Marshal Józef Piłsudski's nameday[119]. There equally took place here the swearing in of the Jewish soldiers of the Łódź garrison[120].

In the 1930s there were 500 pews in the synagogue, 36 Torah scrolls as well as a lot of various silver synagogue artefacts, often of considerable artistic value[121].

By the end of the 1930s the physical state of the building had deteriorated, with the external plaster coming off. The Jewish Community, forced by order of the Municipal Building Inspection Board, planned a major overhaul in renovation work for the year 1939 based on a design that had come via 'a special artisic-architectual competition'. The planned work began on the 22nd of May 1939; the work was done by the firm of Mordechaj Tener[122].

In the inter-war period there existed within the territory of the property at Wolborska several buildings fulfilling an economic function which had appeared at an unspecified time and which were often in a very poor state of repair[123]. It is possible that these buildings were connected with the use of the northern part of the property (located at Aleksandryjska Street 7) for trade purposes which is attested for the first half of the 1920s 'when a dozen or so members of the Łódź Branch of the Central Union of Small Traders, trading in 'linen and clothing' protested against their removal from this place promising 'according to the pointers made by the Jewish Community Board and the building authorities to fence off, at our own cost, the aforesaid square, closing off, in this way, all ac-

---

116 RCŁ-RERD, repertory number 6528.

117 S. Huberband *The Destruction of the Synagogue in Łódź*, [in:] *Łódz, Ghetto. Inside a Community under Siege* edited by A. Adelson, R. Lapides. New York 1989, p. 69.

118 *Przemówienie Prezesa Zarządu Gminy Żydowskiej J.L. Mincberga wygłoszone w dniu 11 listopada 1929 r. w synagodze przy ul. Wolborskiej*, 'Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi' 1929, nos 2/3, pp. 34-36.

119 *Uroczystości i reprezentacje*, 'Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi' 1931 no. 1, p. 27. J. Mincberg also gave a speech during the celebration of J. Piłsudski's nameday.

120 SAŁ, ŁJDC 341, p. 8.

121 S. Huberband, op. cit., p. 69.

122 SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

123 Cf.: SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

cess to the synagogue courtyard' and 'to maintain at one's own cost a caretaker, who would not allow access to anyone, except the mentioned 50-60 people trading in clothing, who might trade in anything else, particularly junk'[124]. We do not know unfortunately the further outcome of the matter.

The property on which the synagogue was located was constantly watched over by a caretaker who lived in the neighbouring house (no 203) or on the property itself[125].

In November 1939 the communal synagogue at Wolborska Street 20 was burnt by the Nazis (on the 11th of November[126] or during the night of the 15th/16th of November[127]). The state of the building after the fire, during which were burnt, amongst other things, the Pentateuch rolls kept in the synagogue[128], allowed for the saved external walls to be made safe and did not require immediate demolition. The city authorities took such a decision, however, on the 27th of December 1939[129]. The demolition work took place the following spring[130].

There existed already in 1862 a new Beth ha-Midrash at the very constructed communal synagogue[131]; It is possible that Sz. Saltzman donated a part of his real estate just for the construction of this building[132]. The building was treated as a part of the Synagogical Supervisory Board's property; including the taking over of the contracts for the supply of lighting and fuel; materials[133].

Judging by the existing plans (the oldest coming from the end of the nineteenth century) the Beth ha-Midrash was situated to the north of the synagogue closer to Aleksandryjska Street (later Żydowska Street). In 1900 there was planned a renovation of the building; there is, however, a lack of information about the course of the renovation (particularly about the expenses incurred by the Board for that purpose), equally the state in which it was in the 1930s appears to contradict earlier modernisation[134]. There have been preserved, however, the designs for the renovation of the Beth ha-Midrash, according to which it was to be a two-storey building (partly), with the horizontal facade rusticated and with sharply finialed windows, to a degree resembling in style Russian architecture. The gallery for women was to be situated in its front part, above several small

---

124 SAŁ, ŁJDC 331, unnumbered.

125 The living conditions of the caretaker were not good. In 1928 the building authorities ruled that the lodgings occupied by him on the community's property (a room approx. 5 metres square) were not fit for habitation. Cf.: SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

126 I. Rubin, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją*, London 1988, p. 172.

127 S. Huberband, *The Destruction of the Synagogues in Lodz*, [in:] *Lodz Ghetto. Inside a Community under Siege*, ed. by A. Adelson, R. Lapides, New York 1989, p. 71.

128 S. Huberband, *The Destruction...*, p. 71.

129 SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

130 S, Huberband, *The Destruction...*, p. 71.

131 Cf.: SAŁ, ŁCR 1567, p. 27.

132 Cf.: RCŁ-RERD, repertory number 6528, brief of documents no 2

133 Cf. for example: ŁCR 7144, unnumbered.

134 SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

rooms designed more than likely for schooling or as library facilities, while the rear, eastern part was to house the prayer hall[135].

From 1920 in the mentioned building there was located the 'Talmud-Torah' of the 'Ahawas Tora' association; where 150 poor children learned in 1923. It was planned at the time to build its own school[136]. 'Talmud-Torah arose in the future from the enlargement of the building, which although being situated on community land was initially the property of Szai Wiślicki (in 1889 he donated it to the Supervisory Board[137]). This two-storey building was situated next to 'Beth ha-Midrash' and was the object of major extension work in the 1920s[138]. In 1926 the 'Ahawas Tora' association in asking the Łódź Credit Society for a subsidy wrote that it was housed in 'its own building'[139].

In 1932/1933 there was general renovation work done on the 'Beth ha-Midrash', called at the time 'synagogue', linked with the building of a new reinforced concrete gallery, the building of new stair-wells and the raising of the building's roof. The facade was given a modernist look, with an important element being a large round window adorned with the Star of David that lit the gallery. The designer and construction overseer was the engineer Jerzy Berliner[140].

This building, like the building of 'Ahawas Tora' was burnt down by the Nazis in November 1939. The damage was so great that the building authorities ordered its immediate demolition[141].

At present there does not even exist the real estate upon which the communal synagogue and the Beth ha-Midrash were located. In the 1950s new buildings were built on the plot, while Wolborska Street runs now in a different place.

---

135 SAŁ, ŁJDC 427, unnumbered.

136 SAŁ, ŁJDC 331, card 62.

137 The information contained in the Board letter, preserved in one of the files of the Acts of Łódź's Municipal Authorities (SAŁ, ŁCR card 54) should be understood in this way, where it clearly talks of 'the house of prayer' as the property of S. Wiślicki property registration number 202, that was to have been presented to the Jewish Community, while the property numbered 202 had for many years been in the possession of the Synagogue Supervisory Board.

138 Cf. SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

139 Cf. SAŁ, Lódź Credit Society 182, card 193.

140 SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

141 SAŁ, ŁCR 20364, unnumbered.

III. THE SYNAGOGUE AT PROMENADOWA (LATER KOŚCIUSZKO) STREET 2 AND ZIELONA STREET 8 – THE REFORMED SYNAGOGUE AND ITS PREDECESSORS

In the city of Łódż in the Congress Kingdom of the first half of the nineteenth century, as was the case in other towns, there appeared a group of 'progressive' Jews who had broken away from Orthodox tradition relating to both style of dress and customs, as well as the way services were conducted. The formation of this grouping, which was made up primarily of representatives of the richest social layers of Jewish society, was stimulated by the then existing regulations which allowed them to exercise many rights at that time denied to the Orthodox majority. Here is neither the time nor space to introduce detailed rules relating to the regulations which have been dealt with in relevant historic works anyway[1], one should, however, mention here the numerous nature, and primarily financial might of the above mentioned group in the period between the Polish uprisings of the nineteenth century.

The Orthodox population of Łódź treated this group of fellow adherents with apprehension, if not hostility, as those who had broken with the age old sacred tradition[2]. This being far from sensational for a similar situation existed in Warsaw:

> Women being constantly used to going everywhere and always on walks with their husbands, not being able because of the difference in dress to accompany them to those places [i.e. Christian quarters – J. W.] where men had the right to enter, they slowly accepted the inevitable and gradually replaced their ribbons and hair-like velvet for wigs as well as wearing mantles and hats. But it was not initially easy for these women with their European dress to go out and safely cross through the Jewish quarter, they had to put up with being hissed at, pointed at, laughed at as well as being teased with name calling, being threatened and sworn at until the point whereby many of them preferred to leave the house only in the evening, or to send a maid out with a concealed hat and toiletries to the arranged gateway in the street where they would formally change. And this is of no wonder for a Jew, in those times of darkness and backwardness, dressed in a European way, or as fellow

---

[1] One should mention firstly the works of A. Eisenbach *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, especially pp. 25-60; while more detailed information concerning this group in Łódź in the period to 1863 is contained in F. Friedman's book *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863*, Łódź 1935, pp. 74-86, 269-271.

[2] F. Friedman writes on the attitude of Jewish Orthodox society in Łódź towards those breaking beyond the boundaries of tradition, not simply religious but professional (op. cit., p. 227) 'the apprehension and prejudice of Jewish society towards the textile trade played a significant role in hindering the spread of the weaving profession among Orthodox Jewish circles'.

believers referred in the German style, was considered an oddity, an innovator, a sight unknown for the backward masses[3].

A conflict between a group calling themselves 'civilised' Jews and the Synagogical Supervisors had come about already in the 1840s. A wealthy merchant, Icek Zajdeman (Seideman, Sejdeman)[4] acted there in the group's name, Częstochowa born (an area close to the border of Prussian Silesia – the part of the country where the process of breaking from Orthodoxy was rather advanced[5]) he was an organiser on a grand scale. At the beginning of the 1840s he was the second richest town merchant. A larger profit being made only by the company of Ludwik Mamroth and Dawid Lange, the owners of which were emancipated Jews (with only Karol Trenkler being better off amongst the Christians[6]). On the 13th of February 1848 I. Zajdeman, Moryc Zand (Sand), Ludwik Mamroth, Samuel Lande, Jakub Boehm, Dawid Lande, Dr. Manes Goldrath, Lomnitz, Józef Weyland and Józef Zand drew up a complaint to the central authorities in which they accused the Orthodox Synagogical Supervisors (Lejzer Berger, Icek Birencwajg and Jakub Horończyk[7]) of overly burdening progressive Jews with financial obligations, while the Hasids who attended synagogue[8] were accused by him of 'numerous incidents of harassment and persecution resulting from the mentioned change of dress' into 'national costume', as well as a result of sending children to secondary schools[9] i.e. referring to incidents that relate to H. Nusbaum's previous mention of Warsaw already cited. The result of the complaint was an investigation in November 1848 conducted at the scene by the administrative authorities – the Łódź Municipal Authorities. Many witnesses were heard (including Zajdeman, the dyer Adolf Litiernik, 'traders in domestic goods' M. Zand and Izrael Weyland, as well as the authorities of the Synagogical Supervisors who rejected the accusations[10]. On the basis of a written procedure the case of conflicts with the Hasids was 'dealt with by the punishment of the guilty on the part of the municipal authorities, which also in the future can happen by denunciation'[11].

---

[3] H. Nusbaum, *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tym mieście do chwili obecnej*, Warszawa 1881, p. 61.

[4] About I. Zajdeman cf. for example: G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu* przemysłowego, vol. 1: *Przemysł*, Łódź 1964, p. 113; F. Friedman, op. cit., p. 57, 127.

[5] Cf. for example: *A History of the Jewish People*, ed. by H. H. Ben-Sasson, Harvard 1976, pp. 830-831

[6] F. Friedman, op. cit., p. 142.

[7] Cf.: State Archive in Łódź (later: SAŁ), Piotrków Provincial Government Anterior (further: PPG-Ant.), 2534, p. 97.

[8] At the time it was a small wooden synagogue. The construction of a walled synagogue was started in 1859; cf. for more detail the chapter II.

[9] The Central Archive of Historical Records (further: CAHR), Central Denominational Authorities (later: CDA) 1712 pp. 49-51. Cf. equally: SAŁ, Łódź City Records (later: ŁCR) 1565, p. 83.

[10] Cf. the minutes of the hearings and other investigation materials, CAHR, CDA 1712, pp. 52-73.

[11] SAŁ, PPG-Ant., 2534, pp. 151-152.

The Orthodox Jews launched a counter offensive at the same time as Zajdeman's complaint. Firstly the new holder of the income 'from the Pentateuch Roll' (the reading out of the liturgical fragment of the Torah assigned to a particular week which customarily is the subject of emulation amidst the faithful[12]) Szmul Jechezkiel Saltzman (Zalcman) – a rich Jewish Hasid merchant[13] demanded that he was paid for readings of the Torah in the house of prayer of 'civilised Jews', which took place at the same time as an action directed against other houses of prayer[14], leading to the sealing of the Torah roll in the above mentioned location. M. Zand[15] acting on behalf of the 'progressive Jews' concluded:

Driven by the persecution of other Orthodox Jews which all the civilised, or according to the authorities those 'dressed up' experience at the synagogue, particularly from the Hassidim sect, to avoid any further disagreement resulting from that we have set up a school in which worship with total freedom and decency could be celebrated. This has not shielded us totally from persecution and the burden of superstition, for in every aspect they persecute us with such.

For at present Saltzman, an important merchant, the local holder of consumptive profit, holding a meaningful position amongst the other Orthodox Jews has taken on the lease of the profit from the Pentateuch Roll [...] He tries to bother [us] in relation to the lease because despite the fact that at the beginning of the year Izrael Weyland met Saltzman, with the aim of arranging with him the payment or also in order to come and collect the income derived from a possible auction, he did not want to make any agreements with us, and it was on his demand that the Pentateuch Roll was at present sealed.

So such behaviour convinces one that the joining of all those prejudiced together in every aspect is to bother one.

For, as is known to the Authorities, we have already applied to higher bodies to keep our school, as equally in the synagogue due to its crampness and layout [!] not all can fit in. We beg the

---

[12] For more cf. S. P. De Vries, *Obrzędy i obyczaje Żydów*, translated and edited by A. Borowski, Kraków 1999, pp. 38-41.

[13] He was one of the most successful Łódź Jews of the time, the holder of incomes derived from the leasing of consumer incomes in the city. He also attempted to run a yarn store which brought him into conflict with the greatest Christian merchant in that branch, K. Trenkler. He was also engaged in equally intensive building activity creating among other things a street on his two personal land properties, called Saltzman Street (now Solna) and building a community *mikvah*. The story of his attempts to live in the 'extra district' proves that he had maintained his Orthodox dress and customs, otherwise he would not have been able to have been either a Hasid or the lease holder of synagogue incomes. For details cf. F. Friedman, op. cit., pp. 77-81. Regarding Saltzman's affiliation to a Hasid group, unclear which one though probably that of Kock, cf. p. 14.

[14] This action was based on paragraph 6 of the as of then unratified (by the Warsaw Provincial Authorities – such ratification was not to occur until the 24.01/05.02.1849) leasehold agreement of 3/15.09.1848 which stated that the Pentateuch rolls being in the possession of a brotherhood, company or sect owning, or in the future owning, can not stay there. Therefore because of all the difficulties all the Pentateuch rolls will be collected in the synagogue and only there can they be read. If, however, the richer Orthodox Jews desire to use the Pentateuch roll in the school, they are first obliged to get in touch with the lease holder and pay in advance – SAŁ, ŁCR 1565, pp. 148, 150 (ratification).

[15] M. Zand from Częstochowa, I. Zajdeman's son-in-law was a cloth dealer. In the period in question his annual turnover was about 20,000 roubles. From 1858 M. Zand had a wool spinning works. Cf.: F. Friedman, op. cit., p. 83, 143, 155, 166; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, pp. 54, 73, 78.

council to order the roll to be unsealed in our school. And what part of the financial gratification will be assigned to us either by agreement [!] as it has been for two years with the previous leaseholders, or so that they send their side to collect the income which may come from the auction[16].

In reply to this request the mayor of the city decided to unseal the roll on the condition that payments were made to Saltzman, claiming that 'Saltzman on the basis of the lease of the Pentateuch Roll wants to bother them and by sealing the Pentateuch Roll, or taking it away, makes them join other Orthodox Jews and has them ridiculed again'[17].

The capital authorities, following another of M. Zand's interventions issued directly to the Warsaw Provincial Government[18], took the final decision, issuing an official agreement for them to open their own house of prayer although on the condition that it did not lessen Saltzman's income.

If the existing synagogue can truly not accommodate all the existing ones, and what is more by gathering in one point two sects there occur incidents and misunderstandings, the Warsaw Provincial Authorities in accordance with the opinion of the local authorities have allowed for the maintenance of a separate school for civilised Orthodox believers, not releasing them from the payment of the Pentateuch Roll which at services held belongs to the synagogue fund[19].

The licence was given personally to I. Zajdeman[20] as in his house was the house of prayer[21]. This was not to end the quarrels with Saltzman who sent his plenipotentiary, Leon Szwajcer, to control the income. In September 1849 Saltzman accused the staff and those praying in the house of various acts of annoyance and of acting to his loss on purpose by not allowing higher amounts of money to be paid at the auction, as well as the summoning equally by M. Zand who was carrying out – without L. Szwajcer's permission – work upon the house of prayer for his father-in-law I. Zajdeman who was not resident in Łódź, as equally on the part of those more significant members of the synagogue like I. Weyland and Wigdor Wolf and of various other Jews including 'Warsaw merchants' not resident in Łódź. As a result of intervention on the part of the city authorities momentary consent was achieved, the parties to which being Saltzman and J. Boehm. The holder of the lease to synagogue income was to receive 18 roubles annually while the remaining income generated by the auction of the Pentateuch Roll was to be given to charitable causes[22]. The conflict abated, but only for a couple of years. When the representatives of the 'civilised' Jews (a

16 SAŁ, ŁCR 1565, pp. 85-86, 91.

17 SAŁ, ŁCR 1565, pp. 91-92.

18 SAŁ, ŁCR 1565, pp. 247-248.

19 SAŁ, PPG-Ant. 2534, pp. 152-153; CAHR, CDA 1712, p. 39.

20 SAŁ, PPG-Ant. 2534, p. 159

21 SAŁ, ŁCR 1565, pp. 247-248. The building was within the district, its exact address has not been established.

22 SAŁ, ŁCR 1565, pp. 264-266, 272-274.

member of the Synagogical Supervisors at the same time) I. Weyland co-ordinated the prayer, the fee was paid, but around the year 1855 the synagogue leaseholder stopped being paid. From the complaints[23] lodged after the ineffectively long wait for payment we can learn that the 'school' was already being managed by M. Zand with it being attended by the 'wealthiest merchants'. The leaseholder, faced with a lack of funds coming in, delegated at Shavuot a pupil to collect the payments which did not solve the situation, quite the reverse, it led to open conflict:

> Ludwik Cohn[24] and Izrael Poznański[25], in running the school hindered the sale of prayers despite the school's willingness to auction them out and hence the first standing [!] personally by the Pentateuch Roll and whoever of the wealthiest liked it was called out[26].

In this conflict, which was no longer of a financial nature, the town authorities stood on the side of Sz. Saltzman and demanded – threatening to seal the Pentateuch Roll – to regulate a fixed fee for the leaseholder[27].

It is doubtful whether the services celebrated in the house of prayer were remarkably different in character from those of the Orthodox, for in the November of 1862 'Jutrzenka'[28] the organ of the Warsaw assimilationists wrote about Łódź's 'civilised' Jews:

> They are organising separate premises as a new house of prayer, although they are involved in the construction of a new synagogue in the Old Town, where they are going to introduce reforms in the conducting of a service following the examples of two Warsaw synagogues: at Daniłowiczowska Street and in Nalewki Street[29].

---

[23] SAŁ, ŁCR 1565, pp. 431-432, 438-439, 458-459.

[24] L. Cohn (Kohn) came, like I. Zajdeman and M. Zand, from Częstochowa. In 1850 he moved to Łódź. His turnover was 15,000 roubles. Cf. F. Friedman, op. cit., p. 166; W. Puś, op. cit., p. 54.

[25] This is one of the first appearances in sources of the figure of I. Poznański. He was 23 at the time; in the context of the events under discussion it is worth mentioning that he had also for that time a high level of secular education (grammar school). Cf.: K. Badziak, *Wielkość i upadek fortuny Poznańskivch*, [in:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*, edited by W. Puś and S. Liszewski, Łódź 1991, p. 81.

[26] SAŁ, ŁCR 1565, p. 432.

[27] SAŁ, ŁCR 1565, p. 460. This summons was most probably successful for in later written documentation there are no documented references to the case.

[28] For more detail on the period cf.: M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939*, Warszawa 1979, pp. 47-61.

[29] Cf.: K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, p. 52. These synagogues were the precursors of the reformed synagogue in Tłomackie; cf. for more detail: H. Nusbaum, op. cit., pp. 91-113

In 1866 the reform was already fact. As the 'elders of the Israelites of the German Rite' J. Boehm and A. Likiernik wrote, as the followers of the reform were convinced around 150 families – about 1500 Jews who 'having been highly educated and brought up in a modern way and obeying strictly the rules of Law-giving Moses, form the Society of Israelites of the German Rite' have been attending a separate house of prayer employing someone 'to preach in German God's law announcing it from the pulpit'. Because of the lack of space in the existing place of worship, due to the influx of numerous new followers, they appealed to the town authorities to be given, for the purposes of constructing their own synagogue, the southern half of the square no. 335, 'stretching from Północna Street to Średnia Street'[30] (this being real estate on which the building that housed the Russian Government Girls' Grammar School was erected, at present the IV Grammar School at Pomorska Street 16). The town council in Łódź did not acknowledge this request, offering instead a property registered No. 307 in Północna[31]. As K. Stefański has noted 'probably the site allocated did not match up to the growing aspirations of the wealthy part of the Jewish population'[32]. It is possible that at the turn of the 1880s they realised their religious needs in the private synagogue at Zachodnia Street (register number 275E) which had been founded in the years 1875-1878[33].

At the end of the 1870s the need to build a new 'progressive' synagogue was becoming increasingly pressing. The matter accelerated after the signing of an agreement of partnership in the form of a notary public's act noted on the 29.10/10.11.1879[34] (corresponding to the present definition of an internal consortium) among the seven richest Jewish merchants, industrialists, and property owners: Izrael Poznański son of Kalman[35], Szymon Heyman son of Szymon[36],

---

30 SAŁ, ŁCR 1562, pp. 396-397, 410-411

31 SAŁ, ŁCR 1562, p. 394. K. Stefański (*Architektura...*, p. 53) puts in doubt the existence of the property with the above mentioned register number; however in 1920 the register number 307 was assigned to the police number 21 in Północna Street (repertory 2480), and number 307 a,a (and so probably created from the primary division of number 307) police number 19 in the same street (rep. 3104).

32 K. Stefański, *Architektura...*, p. 53.

33 For more detail on this synagogue cf. the chapter IV.

34 SAŁ, notary public R. Danielewicz 1879/2371

35 I. Poznański from 1872 was the owner of a large modern weaving works producing cotton goods. The end of the 1870s beginning of the 1880s was a period of exceptionally high profits and the rapid expansion of the factory which led to I. Poznański upgrading among Łódź's industrialists. In 1879 I. Poznański's company owned 860 looms and thirty six thousand spindles. Cf. in detail: K. Badziak, *Wielkość...*, pp. 87-89; S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994, p. 41.

36 Sz. Heyman was the owner of a medium-sized spinning mill, PPG-Administration Department (further: Adm.) and not as weaving plant as was incorrectly written by I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860-1900*, Wrocław 1965, p. 156.

Jakub Sachs son of Rafał, Hugo Wulfsohn son of Szymon[37], Izydor Birnbaum son of Abraham[38], August Baruch son of Mojżesz[39] and Joachim Silberstein son of Icek[40]. The associates stated in it that:

because of the fact that the industrial and trade boom which had occurred in Łódź resulted in a notable increase in the number of rich, educated Jewish people, who due to their intellectual development do not share the example nor beliefs of their fanatical co-adherents, and not having the possibility to form a union with them, and being unable to influence the spread of fanaticism, there exists, as a result, no possibility for the educated class of the town of Łódź to celebrate their religious practicesand act to realise their religious customs

have subsequently decided, acting to realise a joint goal[41], to built from their own funds a separate synagogue in Łódź:

based on the rules and regulations upon which the synagogue in Warsaw at Daniłowiczowska Street was based, and with such rights which are given to the members of the same synagogue according to the statute to be found in the appendix to the decision of the former Administrative Council of the Polish Kingdom of the 28th of June/10th July 1855, no. 4333.

It was expected that at the synagogue there would function a school for religious education for those Jewish children who attended 'state Christian schools' i.e. grammar schools (primary schools found themselves under town administration). The seven richest industrialists to be found in the act, the founders of the

---

[37] H. Wulfsohn was a well-known merchant. He managed in association with Fajwl Grünfeld a mercantile company. He became an industrialist only in 1890 when he bought a property at Piotrkowska Street 80 where he set up a weaving and woollen processing plant (K. Badziak spoken account). In his case the assimilation was more German than Polish orientated. Cf.: S. Pytlas, op. cit., p. 308-309.

[38] I. Birnbaum, *notabene* the son-in-law of the afore mentioned Sz. Saltzman had at the time in Łódź a large merchantile company which represented the interests of several foreign companies. It was outstanding in terms of profit made. At the end of the 1870s Birnbaum decided to undertake industrial activity, buying from Karol Scheibler a woollen spinning shop at Dzika Street 3. In the 1880s he had numerous business connections with merchantile and industrial companies from Moravia. Cf. for details: K. Badziak, *Aktywność ekonomiczna i społeczna rodziny Barcińskich w Łodzi (do 1939 r)*, 'Rocznik Łódzki', vol. 46, 1999, pp. 109-110.

[39] A. Baruch was the joint owner of the Pabianice-Łódź company 'Baruch Bros' employing in 1879 about 200 workers. He dealt in the buying and selling of semi-manufactured products, the sale of finished goods from his Łódź warehouse, he was involved in funds and trade books. His brother's son, Maksymilian, by the 1880s was already totally polonized and published in 'Tygodnik' in Piotrków Trybunalski. Cf.: K. Badziak, *Obraz burżuazji w Pabianicach. Baruchowie*, 'Pabianiciana' vol. 1, 1992, pp. 89-91, 98-99.

[40] J. Silberstein was a merchant descended from the second – after the Poznański family – largest Jewish factory owning family in Łódź. He dealt in lumber and later speculation in Łódź real estate. Cf.: K. Badziak, J. Strzałkowski, *Silbersteinowie, Lichtenfeldowie, Birnbaumowie, Poznańscy, Eigerowie*, Łódź 1994, pp. 9, 25.

[41] This is the basic feature of the particular partnership according to the then obliging regulations of Napoleon's Civil Code (article 1842); cf. M. Planiol, *O zobowiązaniach. Dowody. Nauka ogólna o zobowiązaniach. Umowy*, translated from the French under the editorship of J. Namitkiewicz, Warszawa 1928, pp. 428-429.

synagogue, committed themselves to the covering, from their private funds, of the cost of buying land and the raising of fourteen thousand roubles (that being two thousand a head). These sums were to be paid at the moment of the 'synagogue's acceptance by the authorities'. The remaining costs were to be covered from the profit raised by the selling of pews in the synagogue.

This initiative was supported by the mayor who in his letter to the governor stressed the fact that, according to the authors of the project, the main aim for the creation of a separate synagogue 'out of the control of the Łódź Synagogical Supervisors ' was to be 'the reduction among the Jewish population of deeply-rooted fanaticism, whose fatal results are harmful to the population' and who at the same time expressed his desire to see the matter resolved positively[42].

At this time an informal Building Committee was formed being made up – as may be suspected on the basis of articles written a few years later in 'Dziennik Łódzki' – of A. Baruch, I. Birnbaum and J. Sachs[43] and the collection of contributions was begun.

Due to the fact that the petition to have the synagogue accepted on the part of all the administrative levels was to last a long time, a group of the synagogue founders – mostly representatives of the upper circles of Łódź's middle class – had already by the 3rd/15th of March applied to the Mayor of Łódź to obtain permission to create a Temporary Committee for Collecting Contributions; into the ranks of which were to be included I. Poznański, Sz. Heyman, J. Sachs, A. Baruch, I. Birnbaum, J. Silberstein, H. Wulfsohn and Izydor Kempiński[44]. The final composition of the Temporary Committee was ratified on the 19th of July 1880 (a slightly extended group as Jakub Graff was assigned to be its secretary) and it was able to officially start collecting contributions[45].

Worries concerning the slow pace at which the petition to ratify the statute was being considered did not turn out to be groundless. It was only on the 11th of April 1880 that the governor of Piotrków considered the matter to be beyond the powers entrusted in him and directed the affair to the Governor-General in Warsaw, giving a positive opinion of the case based on the statute for the synagogue at Daniłowiczowska Street in Warsaw, and stressing that the new synagogue 'may have a great influence on lowering the rate of fanaticism at present in existence among Jewish circles[46]. The committee soon bought with the funds col-

---

[42] SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 5-6.

[43] *Szczegóły budowy nowej synagogi*, 'Dziennik Łódzki' 1887, no. 210, 10th (22nd) September 1887, p. 2.

[44] SAŁ, PPG-Adm 8877, pp. 12-15. The formation of the Committee is presented in a different way in the article quoted in 'Dziennik Łódzki' (*Szczegóły...*) according to which Sz. Heyman, I. Kempiński, J. Silberstein, H. Wulfsohn and J. Graff joined only in 1881.

[45] SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 16-18.

[46] SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 7-8. The Piotrków governor's actions were probably the result of knowledge that the authority ratifying the statute for the synagogue in Daniłowiczowska Street in

lected two neighbouring sites at the intersection of Cegielniana (at present Więckowski) and Wólczańska Streets[47].

In the meantime the new Warsaw Governor-General Albedynski admitted that the matter of the Łódź synagogue could be considered within the competence of the Piotrków province, which was competent enough to issue both the permission for the building of the synagogue to go ahead (according to article 258 of the then obliging building law), as well as to exempt it from the control of the Łódź Synagogical Supervisors (point III of article IV of the 'additional rules' of provincial government in the Polish Kingdom of the 29th of February 1868).

The matter of ratifying the individual statute[48] of the synagogue was considered by him to be too 'premature'[49]. In giving himself the competence in this matter, while stressing at the same time that the matters connected with the about to be constructed synagogue's relations with the Synagogical Supervisors lay within the competence of the Governor, may certify that Albedynski considered it to be the statute of the society, being subject to the regulations of the Committee for Matters of the Polish Kingdom in the matter of regulating societies of private rural small-holdings, mutual insurance, bringing help or for another charitable purpose[50], requiring for their foundation the 'obtaining of his majesty's [i.e. the tsar's – J. W.] permission and in order to do so the obtaining of the opinion of the Warsaw authorities[51] or it could be the result that the solution previously decided upon, used to ratify the Warsaw 'progressive' synagogue, was considered to be the correct one.

An evident improvement in the financial possibilities of the Committee brought about by I. Poznański's take-over of management, and the active incorporation into its work of many representatives of the middle class, gave impulse to the decision to change the site of the proposed synagogue. On the 31st of March 1881 I. Poznański as chairman of the still illegal Building Committee, acquired personally from Mr Dawid and Rywka Prussak, and the couple of Icek and Rozalia Auerbach, a part of the real estate as follows registration number 785[a] (ten thousand roubles) and 786[f] (sixteen thousand roubles) situated at the corner of Promenadowa (today Kościuszko) and Zielona Streets. In the deed it

---

1855 was the Administrative Board (cf. H. Nusbaum, op. cit., pp. 100-101) whose rights to a significant degree were transferred as the result of reforms to the governor-general.

[47] *Szczegóły...*

[48] In Russian legal language the synonym for the Polish word 'statute' is *ycmae* which causes the mistake often made by non-professional Polish translators to give statutes in societies the status of an act. The word 'act' ('ustawa') in the Polish meaning statute was a Russianism spread in the second half of the nineteenth century.

[49] SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 21-24.

[50] *Collection of obliging Rights. Decisions and Decrees in the Provinces of the Polish Kingdom, published after the annulment in 1871 of the Legal Gazette of the Polish Kingdom*, vol. II, edited by W. Wyziński, Warszawa 1875, p. 149.

[51] Cf.: A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, vol. 2, Warszawa 1882, pp. 320-321.

was mentioned that the transaction was carried out for the benefit of 'the Synagogue Building Committee', but subsequently the name was changed into 'the Assembly of Synagogue Members', what was meant here was probably the aforementioned partnership created by the deed of 1879.

On the basis of the circumstances surrounding the transaction it results that for the founders the localisation of the synagogue in this particular part of the city was of great importance. Dawid Prussak in this same act gave Mr & Mrs Auerbach a part of the plot mortgage 785 which allowed for the creation from that given them, together with the remaining fragments of real estate, an area enabling the erection of a tenement building. At the same time Poznański demanded and subsequently obtained the right of ownership to the wall separating the acquired property from that of the Auerbachs preventing them in this way from placing a window there allowing a view onto the plot for the future synagogue[52]. The matter must have been prepared earlier for already by the 30th of March I. Poznański had made a commitment in the name of the Building Committee to carry out the construction work in accordance with the design and regulations, as well as not starting them on the basis of plans that had yet to be confirmed[53]. The plans had also more than likely been submitted earlier for already on the 31st of March the Mayor of Łódź sent them to the Piotrkowski Provincial Authorities for approval[54]. According to historians of architecture, despite the claim in the text of the letter that the author of the design was Hilary Majewski, in reality – as wrote 'Dziennik Łódzki'[55] – the plans were completed by Adolf Wolff from Stuttgart[56]. K. Stefański presents the matter in the following way:

> One may conjecture that the town architect, given the appropriate consultation with the initiators of the construction work, and the appropriate financial reward, produced a copy of the initial design in accordance with the demands put forward by the tsarist administration. At the same time to ensure quick acceptation he officially put himself forward as the creator of the plan, at a time when the confirmation of a design drawn up by a foreign architect could have met with difficulties[57].

There is no doubt, however, that he managed the construction and supervised the work as completed[58]. The plans presented to the provincial authorities were

---

[52] SAŁ, notary public Danielewicz, repertory 649/1881.

[53] SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 28.

[54] SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 26.

[55] *Szczegóły...*

[56] A. Wolff was the creator of a series of synagogues: in Stuttgart, Ulm, Heilbronn, Karlsbad and Nuremberg, as well as a church in Karlvarstadt. K. Stefański, *Architektura....*, p. 154; J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944*, Łódź 1997, pp. 131-132.

[57] K. Stefański, *Architektura....*, p. 127. J. Strzałkowski deals in detail with the question of buildings accredited to H. Majewski (the synagogue at Promenadowa Street was just one of many), *Architekci...*, pp. 8-10, 90-97, showing the physical impossibility of his being able to design so many buildings.

[58] SAŁ, ŁCR 7150, unnumbered.

confirmed by them on the 23rd of April[59], the first ground work was started on the 17th of May while the foundation stone was laid on the 5th of June. The carpentry work was directed by a Pole, Ignacy Piaskowski, the masonry by a German, Johann Orinol (Orinvol)[60]. What is interesting is that the building project for the 'progressive' synagogue gained the support not only of wealthy Jews but also Christians – K. Scheibler[61] the richest industrialist in Łódź gave the sum of fifteen thousand roubles shortly before his death in 1881 which was just after the work had commenced.

The initiation of building work on the new synagogue once again raised the need to establish the legal principles upon which it was to function. Therefore in addition to the information concerning the confirmation of the synagogue plans (and ony copy of them) the Piotrkowski governor sent to Warsaw on the 5th of May 1881 the draft for 'the statute of the synagogue members'[62]. The correspondence turned up in Saint Petersburg. When, the already! confirmed design for the building was – on the demand for a minimal supplementation of documentation[63] – reconfirmed again the matter was on a totally different footing. The newly appointed minister for internal affairs, Count Dimitr Tolstoi (notabene, one of the chief reactionaries, the creator of the so-called counter-reform of the 1880s in Russia) claims that:

> In not finding on the whole any reason why the wealthy Jews of Łódź should not build themselves, in accordance with the regulations in force, a house of prayer answering their religious needs and outlooks, he admits that the Ministry is unable to confirm and even proceed in the examination of the statute for such a place of worship. Everything that concerns the financial and economic side is a matter for the organiser's agreement, which may be confirmed by a deed executed by a notary public in as far as this is not at odds with the civil law in force[64].

The wording should be understood as an admittance by the Ministry for Internal Affairs that the matter was not legal and administrative by nature, but civil legal and should be regulated on the principles outlined by civil law.

For the law in force at the time allowed for the formation of a specific type of company (consortium) which had as its aim not only economic transactions but also the 'simple use of things', hence the running of a separate synagogue for its members allowed the Tsarist authorities to solve the difficult problem of draft of statute which they did not want to ratify, more probably in order not to repeat the

---

[59] SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 32.

[60] SAŁ, ŁCR 7150, unnumbered.

[61] *Szczegóły...*

[62] SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 32

[63] For details cf. SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 34.

[64] SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 42. The project for the statute was returned to the Mayor of Łódź, cf. SAŁ, ŁCR 7150 unnumbered.

precedence of the Warsaw 'progressive' synagogue and disable the appearance of similar demands from other towns, as well as equally avoiding entering into the internal conflicts of Jewish society[65]. The general tone of the communiqué, and a knowledge of the reality of tsardom's policy towards the Jews in the 1880s, allows for the speculation that the attitude of the Russian authorities in Warsaw and Saint Petersburg towards the Łódź project were not favourable (suspicion was raised on the whole by the emancipationary and assimilationist aspirations of Jews within the Polish Kingdom – on account of their pro-Polish character[66]).

In accordance with the recommendation of the Governor General of Warsaw the matter of the synagogue was to have been treated in an identical manner to other houses of prayer, that its members were obliged to submit to those regulations compulsory for Jews in relation to acts of registration[67] as well as the paying of contributions towards the general needs of the community[68]. The Mayor of Łódź was presented with such a commitment by the six founders of the synagogue in the November of 1882[69].

The founders of the synagogue were informed officially on the 16th of November 1882 of the contents of the central authorities decision, although obliged to act in accordance with the instructions enclosed in it they still did not give up on their attempt to confirm their statute through the administrative authorities, clearly informing the Mayor of Łódź that they reserved the right 'at the appropriate time' (that is following the completion of construction) to raise requests for the confirmation of the synagogue statute[70].

The building work initially went ahead reasonably quickly[71], but the crisis that hit Łódź industry at the beginning of the 1880s[72] meant that around 1884

---

65 This is shown clearly by the fragment of the quoted letter of the Warsaw Governor General's of the 24th of June 1882: 'as far as the question of the internal organisation of the planed synagogue is concerned the authorities can not and should not create its laws for it and present with this resolution something compulsory which could spiral out of their control, they do not match their aims and are not a subject of interest for them. [The authorities] should aspire simply in order that the prayer house organised in its own character and purpose not violating the interests of third parties or the requirements of the common good' – SAŁ, PPG-Adm., pp. 42-43. The matter of the legal character of the institution called 'the assemble of Synagogue members' arouses controversy at present among historians and historians of law; the author of this work presents here a solution which he feels to be the most likely, stipulating however clearly that there exist equally other propositions. The details associated with it, together with the discussion upon the arguments advanced by adherents of other solutions to this question, do not enter into the scope of the present work.

66 Cf. S. Pytlas, op. cit., p. 295.

67 These regulations defined the participation and jurisdiction of the district rabbi in the drawing up of acts of registration (including when the rabbi kept so-called pre-registration public registers, only the on the basis of which would the act of registration be drawn up) – cf. The resolution of the Administrative Council of the Polish Kingdom of the 7th of September 1830 ('Dziennik Praw', vol. XIII, p. 147) being in force in this form equally in the inter-war period.

68 SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 42-44.

69 SAŁ, ŁCR 7150, unnumbered.

70 SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 55-58.

71 K. Stefański, *Architektura...*, pp. 127-128.

there took place a halt in work which was to last for over two years: the building was completed on the outside, there was still no interior[73]. Within the Chief Committee there arose at that time a Help Committee comprised of Salomon Barciński, Maurycy Frenkel, Maurycy Heyman and Stanisław Pinkus; Herman Konsztadt and Izaak Hertz cooperated with it. 'the younger forces energetically set to work – and shortly had raised the fund of 40,000 roubles needed to complete the building' – in the form of bills of exchange for which it was planned to give their drawers shares later on[74] (this idea was not to reach fruition however). Equally I. Poznański committed himself to paying 40,000 roubles for the completion of the building work. From this moment work moved on apace[75] Support came in the form of gifts given by many Łódź and Warsaw notables: Poznański (lighting attachments), Adolf Goldfeder of Warsaw (the ark), M. Silberstein (the curtain), the Barciński and Birnbaum families (windows), M. Frenkel, J. Dobranicki, M. Schlossberg, M. Heyman, H. Konsztad (Moorish barriers) and many others[76].

When the construction of the synagogue was in principle completed, the Synagogue Building Committee began the realisation of the announcement given in the autumn of 1882. On the 6th (18th) of March 1887 they presented the Piotrkowski governor, Nikolai Alekseievich Zinoviev with an application in which, after mentioning the hitherto attempts and correspondence, drew attention to the fact that:

> The acquisition of land and the building of the temple itself has been realised from funds raised by the voluntary contributions of wealthy citizens under the condition of the eternal or temporary possession of places in the synagogue. In such conditions in order to safeguard the rights of the benefactors who should be considered the actual owners of the constructed synagogue, for the planning of funds for the further working of the synagogue in order to ensure its existence in the future when its founders will no longer be around it is imperative to draw up the means for its administration.

With this aim the committee applied to the governor for his approval to allow for a notary public's act to be drawn up regulating the organisational and financial side of the synagogue[77].

In the reply of the 8th of April 1887 the Piotrkowski Provincial Authorities directed a letter to the Mayor of Łódź in which it claimed that the founders should be informed that:

> For the regulating of the financial and economic sides of matters relating to the new synagogue there may be created by the body of founders, at their meeting, a committee which should draw up a

---

[72] For details cf. I. Ihnatowicz, op. cit., pp. 52-55.

[73] K. Stefański, *Architektura...*, p. 128.

[74] *Kronika Łódzka. Ruch budowlany – Nowa Synagoga*, 'Dziennik Łódzki' 1886, no. 91.

[75] *Kronika Łódzka – nowa synagoga*, 'Dziennik Łódzki' 1886, no. 91; *Szczegóły...*

[76] *Szczegóły...*

[77] SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 64-66 (quote from pp. 65-66).

notary public's act on the bases presented in a copy of the letter of the Warsaw Governor-General no. 8309[78], and also that such an act which covers a private house of prayer, does not require ratification, although a copy should be presented to the Governor's Administration returning the application sent[79].

A copy of the letter from the Mayor of Łódź was received by I. Poznański[80]. This was to serve him as one of the bases for three notary public acts drawn up on the 23rd of May/4th of June 1887.

With the first of these acts[81] the 77 founder members of the synagogue, defined as an association (consortium) with the name 'The Meeting of Synagogue Members', whose property was the newly built synagogue gave right of attorney, for the drawing up of the notary public act defining the principles relating to the economic and financial side of the new synagogue and its administration, to the members of the chosen 'ad hoc' committee: I. Poznański, H. Konsztadt, I. Birnbaum, Szaja Rosenblatt, J. Sachs, Markus Silberstein and H. Wulfsohn – representatives of the Łódź bourgeois both industrial and mercantile. With the second, the most important act, the select committee set down the statute for the new synagogue[82].

With the third act[83] the founder members of the synagogue confirmed the statute and committed themselves to compliance to its resolutions. In this document is also to be found the minutes for the election of the first Synagogue Committee which was to run its daily activities. Elected as members were: I. Poznański (chairman), H. Konsztadt (vice-chairman), I. Birnbaum, Sz. Rosenblatt, J. Sachs, M. Silberstein and H. Wulfsohn (a composition identical to the committee which drew up the synagogue statute). The following were selected as secondary members: M. Frenkel, I. Hertz, S. Barciński, M. Pinkus and Zygmunt Lichtenfeld. The members of the auditory commission were: Stanisław Landau, M. Schlossberg and Jakub Hertz.

Due to the lack of funds to complete the building work the Meeting of Synagogue Members entrusted I. Poznański to take out loans, against the synagogue real estate, to the sum of 41,200 roubles (this loan was finally not contracted). At the same time the meeting decided to settle the matter of the ownership of the synagogue real estate in favour of the 'assembly of members of the synagogue in

---

78 SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 42.

79 SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 60-61.

80 SAŁ, notary public Kamocki 1254/1887, supplement.

81 SAŁ, notary public Kamocki 1254/1887.

82 SAŁ, notary public Kamocki 1255/1887. Equally a printed text with an unofficial, at times inaccurate Polish translation – a booklet entitled *Drugi wypis z aktu urzędowego notariusza łódzkiego Jana syna Franciszka Kamockiego z r. 1887*. Registration no. 1255, [Łódź 1887] preserved in the acts of the Piotrków Provincial Government (SAŁ, PPG-Adm. 8877, p. 91).

83 SAŁ, notary public Kamocki 1256/1887.

Łódź at Promenadowa and Zielona Streets', in accordance with paragraph 1 of the statute[84]. The statute clearly stated that:

The assembly of synagogue members, the task and aim of which is the maintenance of the synagogue and the holding of general prayers and religious services according to the Jewish religious rite, is composed at present of people who have taken part in the drawing up of the right of attorney [...] serving as the basis for the present act; in the future the number of new members entering the Assembly will grow and revive. Present participants are given the title of member of the Synagogue Assembly upon their declaration to either having had wholly or partly paid the money gifts declared, thanks to which the synagogue has been effectively built. In return for these contributions, members in as far as they have totally fulfilled their commitment are given the right to hereditary possession of places in the synagogue. In the future anyone who inherits or purchases a place in the synagogue will have the right to membership of the Synagogue Assembly on the basis of the rules generally in force concerning inheritance from a hereditary possessor of a place or by means of a long term leasing (not less than five years)[85].

From the wording it is clear that the synagogue founders adapted the statute to the recommendations of the tsarist authorities – to regulate the problem on the basis of civil law – creating a special type of company (consortium) having as its aim the already mentioned 'simple use of things based on their use in nature' acceptable by the law of the time[86]. Participation in this is referred to as 'gifts' certainly due to the specific subject of the company, which results in this context in a wholly civil legal character not a philanthropic on in return for which one gained many rights[87] starting with the hereditary right to possess a bench in the synagogue through to the right to election, and participation in the synagogue authorities, in the General Assembly of Synagogue Members and the Synagogue Committee selected by it.

For the control of the rights of individual persons paragraph 26 of the statute foresaw the creation of a *quasi*-register of mortgages kept equally by the Synagogue Committee and the notary public:

In compliance with the internal plan for the administration of the synagogue, a book will be started according to the form that will be set, the stamp of the Chairman of the Committee for the registering of all owned places renounced with the exchange of number and category of place, the first name and surname of the owner as well as the sum which the place was bought for. The act of

---

[84] SAŁ, notary public Kamocki 1255/1887. The final mortgage regulation was carried out only in 1897 where the result of an inaccurate translation of the minutes of the assembly from Polish into Russian for the registers of mortgages resulted in the inclusion of a non-existent institution called *Obshchestwo Sinagogi* (even translated later as 'the Synagogue Association') instead of 'the Synagogue Assembly'.

[85] *Pierwszy wypis...*, pp. 4-5.

[86] Cf. e.g.: M. Planiol, op. cit., pp. 428-429.

[87] Cf. e.g. § 19, 22, 25 statute (*Pierwszy wypis...*).

acquisition of a place will be registered in the above book at the sitting of the Committee and signed by all the members present at the sitting[88].

This book which could have been an interesting source both for the history of the synagogue itself, as equally of Łódź's Jewish middle class, has been unfortunately lost. In the collections of the History of Łódź Museum there are preserved only a copy of the extract from minutes of the Synagogue Committee in 1892 being the 'legal title for hereditary occupation' of two places in the synagogue and containing the information that the said 'real estate register' for the synagogue was at that time kept by the Łódź notary public Józef Grabowski[89]. Similar ledgers sometimes unmistakably 'mortgage' were kept equally in district synagogues[90]. The significant difference being the giving for safe keeping of a copy to a person of the 'general' faith – a Christian notary public. This possibly indicates that the right to a bench in the synagogue was a value more material[91] than religious.

The completed building was exceptionally magnificent, with the press of the time rating its architectural merits above those of the reformist Warsaw synagogue at Tłomacki (the successor to the synagogue on Daniłowiczowska), upon which the creators of the Łódź community of 'progressive Jews'[92] had modelled themselves. The new synagogue building is described thus by an art historian:

> The synagogue [...] was composed as a three-nave pseudo basilica with a transept and breaks in the frontal part. From the east the nave has been finished with apses: a large semicircular one in the centre, on the outside with a three sided outline, and many-sided smaller closed ones on the sides. This compositional scheme of things clearly linked to French Romanesque basilicas. Equally the external form of the architecture linked to the Romanesque, chiefly of German origin. In the facade the break of the central section dominates with its double arched door opening, divided by a small column preceding the stairs. A little higher is situated a large arched closed window in a panel; the middle break closed up above the triangular summit. The frontal part was topped, somewhat set back, with a towering eight-sided dome. Small turrets with domes appear also on the corners of the central part of the facade as well as above the side breaks from the front, like in the rear part. In total the building is adorned with seven domes, to which gold bands add radiance. The elevation of the building is diversified by narrow buttresses, arcaded friezes in a semicircular way close the window openings, while moulding tops the building.

---

88 *Pierwszy wypis...*, p. 14.

89 This document has been reproduced several times, including in the album *Pałac Poznańskich w Łodzi*, Łódź 1995, p. 27 (here under the misleading title: *Druk Komitetu Synagogi*).

90 In this way books of this type were still defined even at the start of the 1920s; cf. the Proclamation of the Synagogue Board in Kalisz of July 1922 (SAŁ, Łódź Jewish Denominational Community [further: ŁJDC] 324, p. 30): 'The synagogue Board in agreement with the Board for the Jewish Community informs that the mortgage registers for men's and women's places in the synagogue are not in order, and has decided as a consequence to carry out registration of the said'.

91 The price of a place in the synagogue at Promenadowa Street in 1896 was valued at 1000 roubles; places in the synagogue at Wolborska were ten times cheaper. Cf.: *Opis masy spadkowej Hermana Konstadta*, SAŁ, notary public Grabowski, repertory 351/1896

92 Cf.: K. Stefański, *Architektura...*, p. 129.

The interior of the synagogue was richly decorated in an oriental manner with colourful wall paintings and mosaics covering the walls and the vaulting. The galleries for women running round the inside on three sides are supported on semicircular arcaded passageways. The *Aron Hakodesz*, situated in the recess of the main apse, has been richly set architecturally with a niche framed with a semicircular arch and crowned with a dome. Bimah situated on the axis at the barrier dividing the main nave from the raised stage in the apse part correspond to the choir of Christian churches[93].

At the beginning of September 1887 there took place the ceremonial opening of the new synagogue:

The marvellous building of the new synagogue received a holiday mood – exotic scrubs and flowers filled the square, and at the iron railings on elegant poles bunting and flags were hung around the temple.

At four in the afternoon all the places inside the synagogue intended for members of the public were taken, both in the stalls and the galleries. An hour later arrived the head of the province with the vice-governor and guests from Piotrków, representatives of the local authorities also came. The head of the province was welcomed at the main gate by the Building Committee, the president of which gave a speech presenting the governor with the keys to the synagogue on a velvet cushion. Following the opening of the doors behind the governor there entered other dignitaries and when they had taken their places the opening ceremony began which ended with Dr Klüger's Polish sermon and the national anthem sung by the synagogue choir accompanied by an orchestra. Following the end of the ceremonies those present, following the lead of the head of the province, signed the visitor's book.

[...]

Around seven o'clock in the evening, to mark the opening of the new synagogue, a dinner was given in the Fogl concert hall. The first toast was raised by the head of the province to the honour of His Majesty, the second raised by the vice-governor was to the health of His Excellency the commander-in-chief of the country, the third to the health of the head of the province was raised by the mayor of Łódź. Later there followed numerous toasts: to the health of the vice-governor, to the prosperity of the Jewish community, with thanks to the guests from Piotrków, to the chairman of the Building Committee I. K. Poznański, to the prosperity of the town, industry and many other toasts. His Excellency the head of the province sent a telegram for the occasion to His Excellency the commander-in-chief of the country.

The concert hall was decorated with flowers, as were the main stairs. On both side of the hall, on the main pillars were portraits of the demised Alexander II and His Majesty Alexander III.

There were around 180 people invited for the dinner. Besides the dignitaries from Piotrków there were at the evening the editors of the journals: 'Izraelita' and 'Hacefira' from Warsaw. The banquet lasted until ten in the evening: after which the representatives of the town authorities together with the members of the committee saw off the departing head of the province and the guests from Piotrków at the railway station[94].

In this deliberately cited extensive newspaper account there is no mention of participation by members of the Synagogical Supervisors, particularly strange being the absence of the 'official' Łódź rabbi, E. Ch. Majzel. As may be surmised the whole celebration, like the new synagogue, was treated by Łódź's

---

[93] K. Stefański, *Architektura...*, pp. 129-130.

[94] *Inauguracja nowej synagogi*, 'Dziennik Łódzki' 1887, no. 206

Orthodox Jewish population, representing the majority of Łódź's Jews, unfavourably. Of especial annoyance must have been for them the participation in the religious celebrations of adherents of other faiths, especially Orthodoxy, and also the way the service was conducted with the giving of a sermon – on the model of other reformist synagogues – by a preacher in Polish.

'Dziennik Łódzki' commented on the opening of the synagogue thus:

It is undoubtedly a pleasing fact that the number of progressive Jews in Łódź is so significant that in their dignity they have seen the accomplishment of a work worthy of recognition. Twenty years ago one could have thrown stones at those daredevils who would have forced the introduction of reform in the way a service was conducted. Today those same crowds will praise the initiators and executors that the rites of their faith will be fulfilled with greater dignity and ceremony, that silence so conducive to spiritual contemplation will reign in the temple – henceforth being party to it in the same way as the temples of other creeds.

The Jewish temple consecrated yesterday at Spacerowa Street is moreover a fact of general social significance. In Łódź in relation to opinions on the religious rites of the Jews one could come across medieval notions [...] These preposterous views are giving way to more rational opinions. The non Jewish population will have an almost daily chance to be convinced that Jewish rites do not justify whatsoever the scorn and ridicule ingrained in prejudice brought about in part by the noisy behaviour of Jews in their houses of prayer.

Non believers, so apt to mock and deride the Jewish cult, will gain the conviction that this cult, equally like others, should be worthy of respect. We therefore hope that it will be possible from the pulpit of the new synagogue to hear talk which will elaborate not only for Jews but also those of other creed the significance of the ceremonies, that they will root out many prejudices and through this possibly generate sympathy for our fellow citizens different in creed yet equal to us in sense of humanity[95].

In 1888 the post of synagogue fund for the year 1888/1890 had to be confirmed. With the aim (as results from information from later sources)[96] of lessening the conflict between the cantor, of that synagogue, performing prayers beyond the synagogue at Spacerowa Street and Orthodox Jews, the members of the Synagogue Committee who were performing at the same time the function of members of the Synagogical Supervisors [97] decided to give the cantor of the reformed synagogue the character of 'administrative' thanks to employing him on a Supervisors position. In exchange the synagogue was supposed to be open on court holidays to all the Jewish inhabitants of Łódź. Yet such a solution was not accepted on the part of the authorities overseeing the Supervisors – the Mayor of Łódź who claimed that:

The new house of prayer opened last year in Spacerowa Street, the expenditure of which concerning the 600 roubles for the maintenance of a 3rd cantor placed in the project of placement, cov-

[95] *Otwarcie synagogi,* 'Dziennik Łódzki' 1887, no. 205, 4th/16th.09, p. 1.

[96] SAŁ, notary public Jonscher, repertory 1545/1897, supplement.

[97] In 1885 opponents of Orthodoxy managed, with I. Poznański at the head, to take control of the Temple Supervisors, thanks equally to the silent support of the city authorities.

ered from the general sum of contributions from the Jewish community, has been built by rich Jews exclusively for their use and in accordance with their religious outlook [...] Therefore I consider that it would be fair if the cost of 600 roubles to maintain the cantor fall squarely on the shoulders of the creators of this house [of prayer][98].

A similar view was held by the provincial authorities[99] as a result of which the accepted project of budget for the Synagogical Supervisory Board did not contain this entry[100]. Finally the project to partially pay the cantor through the Synagogical Supervisors was realised[101] although the sum was not openly specified in the temple's accounts (this occurred in 1889 through the hiring of the synagogue cantor Hilel Alterman for the post of second synagogue cantor)[102].

On the 4th of June 1888 the Mayor of Łódź made 'known' the copy of the notary public's act demanded by the provincial authorities[103], which ended all administrative activities connected with the construction of the synagogue. The Synagogue Committee attempted to have it recognised by the Russian authorities as equivalent to the main district synagogue at Wolborska. In 1894 the Committee approached the police superintendent in Łódź[104], in order to contact them directly in the matter of 'official religious ceremonies'[105] or the matter of the running of the registration ledgers. However the Piotrkowski governor (at the time Konstantin Miller) explained that although the synagogue is not under the control of the Synagogical Supervisors the acts of registration should be drawn up for its members – in a way similar for other members of other houses of prayer – with the joint participation of the official rabbi in Łódź[106].

In the subsequent years the synagogue carried out its activities completely independently of the Jewish community. The concern to maintain this independence is seen out by the fact that a part of the members of the Synagogue Assembly's fears were aroused by the assignment of 600 roubles for the cantor from temple funds. The members of the Synagogue Committee had to explain in detail that this was payment for the fact that 'during the courtly gala days' the synagogue was open 'for the whole of the Jewish community, and especially for young people studying' and that there was conducted in it 'a solemn service for

---

98 SAŁ, ŁCR 7154, unnumbered

99 SAŁ, ŁCR 7154, unnumbered

100 SAŁ, ŁCR 7154, unnumbered

101 ŁCR, notary public Jonscher, repertory 1545/1897, supplement.

102 ŁCR 7154, unnumbered.

103 SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 62-63

104 There took place at this time a reorganisation of the police authorities in Łódź. It was planned to transfer to the police superintendent: the running of the registers and the control of the movement of people, the running of the ledgers of non-Christian births and registration, the founding and running of a municipal address register – cf.: B. Pełka, *Akta rosyjskich władz policyjnych w Łodzi do roku 1914*, 'Archeion', vol. 75, 1983, p. 134.

105 SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 87-88.

106 SAŁ, PPG-Adm. 8877, pp. 89-90.

the Almighty state and Imperial family', and not some indication of dependence on the authorities of the Jewish community[107]. Complete separation of the synagogue from the Synagogical Supervisors was recognised by both the provincial authorities[108] and the Supervisors themselves who in 1904 clearly stated that the 'Synagogue Committee is in no way dependant on the Supervisors'[109].

The Assembly of Synagogue Members was also involved in philanthropic activities, totally independent of the Synagogical Supervisors . In 1888 it acquired with the contribution of its members – from Mr & Mrs Milker – a property in Zachodnia Street (mortgage registration no 36) with the aim of transferring the 'Talmud-Torah' religious school that was already in existence, there, as well as the eventual founding of other educational institutions for poor Jewish children[110]. For over ten years the Synagogue Committee looked after this school which quickly started to evolve in the direction of a vocational school[111]. After creating the Łódź Jewish Charitable Society which was founded on the strength of the Minister of Internal Affairs' decision of the 22nd of June 1897 the synagogues authorities presented it with the property in Zachodnia Street 20 as well as supervision of the school. Its later fate falls outside the scope of this work[112].

The cantor of the synagogue from the moment of its founding was the earlier mentioned H. Alterman (1849-1934). He was born in Russia, before coming to Łódź he was a hazzan in Nikolaevsk. 'Hilel Alterman was gifted with a splendid baritone with a strong high A. He was a great expert on all the melodic patterns of Jewish liturgy and an outstanding interpreter of its texts'[113].

With the beginning of the twentieth century Zionists started to have an influence in the 'reformed' synagogue, particularly from the moment when the preacher became one of the pioneers of Zionism in the area of Poland, Dr. Izrael Jelski. An external sign of the expression against assimilation in a Polish direction was, supported by the Łódź supporters of Zionism, misgivings concerning

---

[107] SAŁ, notary public Jonscher, repertory 1545/1897, supplement.

[108] Cf. the official publication *Svedeniya o vsech gminnych sudach, utshebnych zavedeniyach, rimsko-katolitsheskich kostelach [...] evreyskich bozhnitsach...*, Petrokov 1899, pp. 62-63, which shows the existence in Łódź of two separate synagogue circles. We can equally find out that in the synagogue there were employed preacher, 2 cantors, 7 synagogue staff and a secretariate (11 people), while at the old town synagogue at Wolborska Street there were only 9 people employed.

[109] SAŁ, ŁCR 7164, unnumbered.

[110] SAŁ, notary public Kamocki, repertory 538/1888 and supplement.

[111] *Sprawozdanie z działalności Łódzkiej 'Talmud-Tory' i warsztatów rzemielnicznych za lata 1899/1900, 1900/1* and *1901/2...*, p. 5.

[112] The history of this institution has yet to be fully researched; for the period to 1914 cf.: W. Puś, op. cit., pp. 151-152, on the later history: K Baranowski, *Żydowskie średnie szkoły ogólnokształcące w Łodzi*, 'Biuletyn Żydowskiego Instytut Historycznego' 1981, no. 3, p. 27 and the pupils' chronicle book: *Szkoła Przemysłowa Towarzystwa Szerzenia Oświaty i Wiedzy Technicznej wśród Żydów w Łodzi*, Tel Aviv 1998, passim.

[113] I. Fater, *Muzyka żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, translated from the Hebrew by E. Świderska, Warszawa 1997, p. 229.

preaching in Polish[114]. I. Jelski in 1907 was one of the founders of the Jewish Territorial Zionist Society[115].

In 1908 or 1909 Markus Braude was appointed preacher. In the synagogue's history he was the most prominent figure from amongst the people holding this position. Braude was born on the 14th of December 1869 as the descendant of an old rabbi family. The male line was descended from Abraham Braude, a rabbi in Czech-Moravian communities, and later in Frankfurt and Metz. His father Braude was a Lvov rabbi, as was his maternal grandfather, Hirsz Ornstein. The genealogy of this family reaches back to the sixteenth century and encompassed over a dozen or so rabbis, amongst them the cabalistic Eliasz Bal Szem from Chełmno who was according to legend the creator of Golem who was brought to life by a piece of paper with a tetragram on it and Cwi Aszkenazy, a rabbi in Altona, Amsterdam and Lvov.

M. Braude received in Lvov a proper religious education. There he also finished grammar school, he had already then become associated with the Zionist movement then in creation. Later he studied philosophy in Berlin and Freiburg (including under Wilhelm Dilthey) and also completed the Azriel Hildesheimer rabbi seminary in Berlin. Later he returned to Galicia where he became actively involved in the creation of the Zionist organisation for Eastern Galicia. He took part in the first sessions of the 1st Zionist Congress in Basel (1897). In 1900 he became rabbi in Stanisławów[116].

Following his arrival in Łódź the basic area of his activity became Jewish schooling. It was thanks to his initiative in 1912 that the Society of Jewish Secondary Schools was founded – an institution whose aim was to educate the Zionist elite[117].

In 1914 during military manoeuvres a German shell hit the property, in Zielona Street 6, next to the synagogue, its shrapnel, and the power of the explosion caused, among other things, the breaking of the panes (including three that were stained glass), damage to the roof, plaster moulding as well as the 'main altar' and the plastering inside the building[118].

During the First World War, at least from 1916, the chairman of the Synagogue Committee was Stanisław Jarociński[119]. From 1917 the Committee offi-

---

[114] S. Pytlas, op. cit., s. 312.

[115] P. Samuś, *Społeczność żydowska w życiu politycznym Łodzi w latach 1865-1914*, [in:] *Dzieje Żydów w Łodzi1820-1944. Wybrane problemy*, edited by W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, p. 199.

[116] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, academic editor J. M. Majchrowski, Warszawa 1994, p. 500; P. Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, pp. 83-87.

[117] For more detail see: J Walicki, *Szkolnictwo i nauczyciele żydowscy w Łodzi w XIX-XX wieku*, [in:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, edited by S. Gala, Łódź 1998, pp. 223-225.

[118] For details compare: SAŁ, the Urban Estimation Commission 4763, unnumbered.

[119] SAŁ, the Urban Estimation Commission 4763, unnumbered, SAŁ, ŁJDC 270. unnumbered.

cially started to receive subsidies for its cantor from Jewish Community money. At the beginning it was 540 Polish Marks[120], in 1918 – 2,515 Polish Marks[121], for the year 1919 1700 Polish Marks[122] was assigned which did not, however, make up for the accumulated arrears[123]. In exchange the Synagogue Committee celebrated services on the occasion of Polish national holidays, for example in 1917 'the synagogue preacher Mr Braude gave a fitting speech which was received with applause. At the end *Boże coś Polskę* was sung, and the Zionist choir performed Jewish songs'[124].

From the moment of Poland's gain of independence the Synagogue Committee set about ensuring that its preacher was authorised to give weddings – on the basis of the Warsaw synagogue[125]. However Orthodox Jewish resistance was too strong for the matter to be passed. The rabbinate of the Jewish community was of the opinion that the issuing of such rights could 'cause bitterness and so worsen relations in our temporarily divided community'[126]. This matter, despite being referred to a superior instance (the Ministry of Religious Beliefs and Public Education) was not resolved positively[127].

The total independence of the synagogue resulted in a lack of source material which would have allowed for a more detailed presentation of its history in the inter-war period (all the documentation was burnt together with the building in November 1939). We are only able therefore to state that the synagogue was run along existing lines; places were leased which were not the property of the hereditary owners, cantors were employed, individuals who did not have a purchased place were not allowed into the synagogue[128]. The Synagogue Committee still also organised services to mark state occasions, equally for the young of school age[129]. For example, on the 22nd of January 1938 there took place a celebration to mark the anniversary of the outbreak of the January Uprising, during

---

120 *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za 1917* rok, Łódź [1918], p. 16.

121 *Łódzka Gmina Starozakonnych. Sprawozdanie za 1918 rok*, SAŁ, ŁJD 193, p. 10. They were payments 'made on account of arrears for the years 1913-1917 as well as on account of the subsidy for 1918' – Ibidem, p. 17.

122 SAŁ, ŁJCD 270, unnumbered

123 SAŁ, ŁJDC 280. As one may speculate in connection with the general economic crisis and lack of larger incomes, the Synagogue Committee did not transfer immediately the amounts received to H. Alterman but rather designated them for the general purposes of the synagogue – SAŁ, ŁJDC 270, unnumbered.

124 For a range of materials touching this matter see SAŁ, ŁJDC 87, passim.

125 SAŁ, ŁJDD 286, pp. 1-2.

126 SAŁ, ŁJDD 286, pp. 3-4.

127 Cf. notes in the diary for 1920 (SAŁ, ŁJDD 432 and 433 unnumbered).

128 Cf. press announcements, e.g. 'Głos Poranny' no. 231, of the 24th of September 1929, p. 11; 'Głos Poranny' no. 257, 17th of September 1933, p. 13; 'Głos Poranny' no. 103, 14th of April 1938, p. 9.

129 *Uroczyste nabożeństwa w Wielkiej Synagodze*, 'Głos Poranny' no. 310, 10th of November 1938, p. 6.; *Uroczystwe nabożeństwo w Wielkiej Synagodze w rocznicę zgonu Marszałka Piłsudskiego*, 'Głos Poranny' no. 127, 10th May 1938, p. 8; P Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, p. 74.

which the preacher referred to the tradition of Polish-Jewish cooperation presenting it against the increasing wave of anti-Semitism[130].

Following the choirs' singing of the prayers, the rabbi, Dr. M. Braude, gave a fitting sermon. The speaker emphasised the high idealism and real patriotism of the rebels in 1863. Jews – explained the speaker – took an active part in the uprising, for Jews always aspire towards freedom and justice. And in liberated Poland these lofty principles will overcome slogans of hatred and extermination[131].

More than likely the Jewish Community still contributed – at least partly – towards the costs of organising such a celebration. Hence one may interpret the sum documented in the community's budget paid out initially at 20 zloty monthly[132], then later 35 zloty monthly to an individual, apparently identical to the cantor from the synagogue at Zielona Street[133].

For the whole of the time the owner of the property was the Assembly of Synagogue Members acting on existing principles, although in some sources the owner is referred to as the Synagogue Committee[134].

M. Braude fulfilled the function of synagogue preacher for the whole of the inter-war period, with his sermons, given in immaculate Polish, drawing wide numbers of faithful[135]. Braude did also a lot of good service for the Institute of Judaic Sciences in Warsaw. He was always involved in the activities of the Zionist party, including being a member of the Polish Jewish delegation at the Peace conference in Paris in 1919, he belonged to its central power structure, and within its framework held the office of senator during the Senate of the first term of office (1922-1927)[136]. He was also active in the Łódź lodge of the paramasonic organisation 'B'nei B'rith'[137], connected with the Zionist movement.

The synagogue itself still found itself within the influence of the circle of assimilators and Zionists. There were held services and celebrations organised by

---

130 For manifestations of anti-Semitism in the Poland of the day c.f. E. Melzer, *No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1955-1939*, Cincinnati 1997, pp. 39-94.

131 *Hołd prochom powstańców złożyła wczoraj Łódź*, 'Głos Poranny' no. 22, 23rd of January 1938.

132 SAŁ, ŁJDD 436, p. 16.

133 The cantor of the district synagogue, Oszer Winograd, earned then 600 zloty a month (SAŁ, ŁJDD 438, p. 21) was equivalent to the average salary of a bank manager. While the sum of 35 zloty is almost a third of the lowest pay in the Łódź textile industry – cleaners (char women) were earning then 92 zloty a month. Cf. 'Rocznik Statystyczny m. Łodzi' 1929, pp. 174, 175. It is not to be excluded however that the mentioned conjecture is false, brought about by a chance similarity in surnames.

134 SAŁ, ŁCR 15751.

135 M. Rogoziński, *Moje szczęśliwe życie*, Łódź 1994, p. 91.

136 *Kto był...*, p. 500.

137 P. Waingertner, *Stowarzyszenie humanitarne 'Montefiore – B'nei B'rith' w Łodzi (1926-1938)*, [in:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, edited by P. Samuś, Łódź 1997, pp. 403, 404, 407.

the latter political groupings: for example, the 28th of July 1929 a special service of mourning to commemorate the anniversary of the death of Teodor Herzl[138], while on the 29th of August 1929 there was a service for the victims of Arab terror in Palestine[139].

A then inhabitant of Łódź, Karol Weksler, in the following way describes the activities of the synagogue:

It was a huge, beautiful synagogue. It distinguished itself not simply by its exterior. This was a progressive synagogue. There were no Jews here with ringlets and beards, here came only very progressive Jews, assimilated, the Jewish bourgeois, factory owners. There sermons were delivered not in Hebrew but simply in Polish. And this was a synagogue where the youth from Jewish schools came on Polish national holidays. On the 11th of November all the schools went to this synagogue. I was there several times. Once when Piłsudski died[140].

In 1939[141] within the make up of the Synagogue Committee were: the chairman Ludwik Cukier, the owner of the house at Kościuszko Street 24, the secretary was the lawyer Stanisław Dobranicki (Cegielniana Street 45; he died at the beginning of 1940), members – the industrialists Jakub Kamiński (Nawrot Street 4) and Oskar Kon, the owner of Widzewska Manufaktura (Targowa Street 61)[142].

With the taking of Łódź by the German army in October 1939, the synagogue along with all other Jewish places of worship and other Jewish organisations was joined to the Jewish community[143]. However, already by November 1939 it had been burnt down by Germans[144]. The burning of the synagogue is described by a night witness, a Polish worker:

I can't forget how the Germans burnt down the synagogue on Zielona Street. It was early, before seven. I set off as usual to work along Zachodnia Street. At Więckowski Street there stood a line of Gestapo who were directing pedestrians into the street. When somebody showed a document proving they lived on Zachodna Street they let them go through. I was interested what was happening so I took my document and went straight towards the Gestapo. They didn't look carefully and so I was able to go with the others to Zielona lined with gendarmarie and military. I stopped, not believing my own eyes. The whole synagogue was in flames. From the depths of the walls came human wailing, it was not difficult to guess who was calling for mercy, and who was not showing

---

138 *Rocznica zgonu Hercla*, 'Głos Poranny' no. 173, 28th July 1929, p. 9.

139 *Wczorajsze demonstracje w Łodzi*, 'Głos Poranny' no. 205, 29th August 1929, p. 3.

140 Cited from: P. Spodenkiewicz, op. cit., p. 74.

141 SAŁ, Superior of the Seniority of Jews 9, p. 91.

142 'Łódź Address Book' 1937-1939, book II, p. 73, 89, 202.

143 I. Rubin, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939-1945*, London 1988, p. 171.

144 Various dates are given: J. Baranowski, *Łódzkie getto 1940-1944. Vademecum*, Łódź 1999, p. 27: 10th of November; I Rubin, op. cit., p. 172, writes of the night of the 10th/11th of November, S. Huberband, *The Destruction of the Synagogues in Lodz*, [in:] *Lodz Ghetto. Inside a Community under Siege*, edited by A. Adelson, R. Lapides, New York 1989, p. 70, give the night of the 14th/15th of November as the night of its destruction, while T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939-1945)*, Łódź 1992 p. 228, gives the date of the 15th of November.

it. At that moment I received a blow from a whip and not waiting for another I ran as fast as I could in the direction of Wólczanska Street. When I turned left I saw that I was already safe. On my back I only felt the still present pain of the blow[145].

The demolition of the building was finished in the spring of 1940. On the empty square there was dug at a later date anti-aircraft trenches (they existed for certain in November 1944)[146].

At present there is a parking lot on the site of the building.

[145] S. Baranowski, *Pamiętnik robotnika*, selected and edited by T. Mrozowski, Łódź 1974, p. 95.

[146] SAŁ, ŁCR 15751.

IV. THE SYNAGOGUE AT ZACHODNIA STREET 56*

In the 1870s there was constructed at Zachodnia Street a Jewish sacral building on real estate probably numbered in the register as 275c[1], lying between the then streets Cegielniana and Południowa. This was situated outside of the boundaries of the old Jewish district. It was a synagogue built – according to Krzysztof Stefański – by Daniel Dobranicki and Dawid Prussak[2]. In actual fact – as may be ascertained from the documentation connected with the renovation and extension of the object in question in 1903 – D. Dobranicki was to build it himself[3]. It was not possible, however, to find the notary public's act confirming the purchase of this property with the aim of constructing a new religious building. Subsequent notary documents dealing with the said property also fail to mention it, which is not in accordance with the practice of the day. It is possible that as the purchase-sale agreement was concluded in the presence of the Mayor of Łódź a notary public's act was never, in fact, drawn up[4]. A record of landownership was never opened then either, or for a long period afterwards[5].

The author of the building design, confirmed by the provincial authorities on the 27th of July 1875, is unknown[6]. There is equally a lack of exact data on the appearance of the exterior of the synagogue at the time. This is the result of a reconstruction made by a historian of architecture based on later plans and photos:

The synagogue at Zachodnia Street was build on a square ground plan. From the frontage there was situated a tripartite vestibule, the entrance to which was through either three or five sets of narrow doors. This was flanked by rectangular stairwells with geometrical stairs leading to a gallery that ran three sides of the prayer hall. The sides were four-axial, at the extreme western axes there were situated side entrance doors. The eastern side (the rear) along the sides by three windows enclosing the central part of the wall with the Aron ha-Kodesh. The nine-axial frontage of the synagogue was composed in a classical style: horizontally it was divided by wide moulded cornices

---

* At present Zachodnia Street 70.

1 Later it was to registered 274d and 2746 which resulted from the lack of landownership records until the mid 1930s, see below.

2 K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta*, Łódź 1995, p. 53.

3 The State Archive in Łódź (further: SAŁ), Piotrków Provincial Government-Building Department (later: PPG-Bud.) 9658, unnumbered.

4 As Dr Maciej Janik of SAŁ ascertained such practices in the purchase and sale of real estate were common still in the 1860s and 1870s.

5 The Regional Court in Łódź, XX Real Estate Registers Department (later RCŁ-RERD) repertory number 6605, brief of documents no. 4.

6 SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered; K. Stefański, *Architektura...*, p. 53.

running between storeys, vertically by wide rustic work pilasters. The side two-storey sections of the facade were crowned by triangular half-peaks enclosing the raised central covered part with a triangular fronton. The windows and door openings 'thickly piercing' the facade as seen in photographs from our century are closed with semicircular arches, oriental in nature, which are at odds with the classical architectural composition of the whole building. This is the result of the rebuilding of the synagogue during the first years of the twentieth century. More than likely the initial openings were closed by arches[7].

Immediately after it was built the synagogue was considered by the Synagogical Supervisory Board to be the second communal synagogue referred to as 'the New Town synagogue'. In 1875 the Supervisory Board wanted the costs of heating and lighting the building to be covered by the community budget – for this purpose 30 foot of pine wood and 60 foot of oak as well as 400 pounds of stearic and 600 pounds of tallow candles were allocated. As the Synagogical Supervisory Board was not the owner of the synagogue the municipal authorities in Łódź did not support the project. It increased, however, the amount of wood and candles allocated for the synagogue at Wolborska Street, allowing in this way, possibly, for a surplus to accumulate which could be used in the synagogue at Zachodnia Street[8]. Equally in the first half of the 1880s the synagogue was defined by the city authorities as a 'branch' of the communal synagogue at Wolborska Street. The Mayor of Łódź emphasised that the synagogue at Zachodnia Street was frequented chiefly by representatives of the middle and upper classes of Jewish society. While according to the representatives of the poorer Orthodox groups of Łódź's Jews the building was by nature a private synagogue (*частной синагоги*)[9].

In the synagogue at Zachodnia Street there took place for the first time in 1884 the election of members of the Synagogical Supervisory Board (previously it had taken place in the synagogue at Wolborska). Two hitherto members of the Supervisory Board, Szymon Heyman and Moszek Wajs, did not take part in the election, while a third member – Jakub Dobranicki – did not attend as he was away from Łódź at the time[10]. As members of the Board there were elected (in a question of hours, not days as previously) representatives of the richest element of Łódź's Jewish bourgeois: Izrael Poznański, Szaja Rosenblatt and J. Dobranicki (in his absence!). The election result caused accusations on the part of the poorest sections who donated to the synagogue, they demanded the elections annulling so that the composition of the Board could be increased by a fourth member, a representative of their social element. This was encouraged by, among others, a former member of the Synagogical Supervisory Board, M. Wajs[11] – who had not been chosen for another term of office. They pointed out that:

---

[7] K. Stefański, *Architektura...*, p. 53.

[8] SAŁ, Łódź City Records ((later: ŁCR) 7143, card 118-118v, 119-119v.

[9] SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

[10] SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

[11] SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

– the election had not taken place in a communal synagogue but in a private one,

– it had taken place too quickly, and in addition during a market day when many poorer Jewish traders were unable to attend,

– the elected Synagogical Supervisory Board will not have the time, as a result of the other obligations of its members, to engage in the matters of the community,

– its members do not possess the relevant knowledge on matters of the living conditions and needs of the poorer sections of Łódź's Jewry.

The administrative authorities, both municipal and provincial stood on the side of the newly elected Board, recognising the accusations as ungrounded, and the course of the election as fair. The fairness of the election procedure was to seen by the facts that the place where the election was to be held had been announced in newspapers, as well as having been announced by the rabbi in the synagogue at Wolborska Street: the said rabbi assisted during the course of the election; there participated representatives of the poorest sections of the population; the individuals elected enjoy the respect of city society.

On the 16th of January 1885 the composition of the Synagogical Supervisory Board was confirmed, and the new members took up office[12]. From that moment onwards the synagogue at Zachodnia Street became the usual place for the holding of elections for members of the Board, and also – when such a function was introduced due to the rise in the population of the Łódź Jewish community – their deputies[13]. The synagogue was known amongst Łódź's Jews as 'Vilker shul' – from the name of the region of the city where it was located[14] which had been in usage from at least the beginning of the nineteenth century.

At this same time the synagogue building was still to be completed – the shortfalls included the plastering, which for sure relatively quickly led to a deterioration in the physical state of the building, which already by 1885 had to be renovated[15].

In 1903 D. Dobranicki and D. Prussak decided to undertake the extension of the synagogue and the construction of its own Beth ha-Midrash ('school'). On the 18th of April/1st of May of the same year they drew up a notary public act stating that the real estate registry number 274d is their property, and that the planned investment will be carried out at their cost[16]. Such a notary recognisance was an extremely untypical phenomenon and could indicate that in point of fact Dobranicki and Prussak were 'elders' of the synagogue which was maintained by the body of Jews who worshipped there. The notary public's act, attached to the building's documents, was to clear up any doubts on the part of the Russian authorities, to whom the design for the rebuilding of the synagogue was pre-

---

12 SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

13 SAŁ, ŁCR 7161, unnumbered.

14 P. Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, p. 72.

15 K. Stefański, *Architektura....*, p. 55.

16 SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered.

sented[17]. This is confirmed in the wording contained in the leading letter of the Mayor of Łódź attached to the design sent for confirmation to the provincial authorities, in which he writes that the synagogue 'is in their [i.e. Dobranicki and Prussak's – J. W.] administration' (and not that it is their property). The provincial authorities recognised the whole matter as one of private investment not affecting Łódź's Jewish community as a whole. The building design was confirmed in Piotrków on the 27th of May 1903[18].

The author of the design and the person in charge of the technical supervision of the building work was Gustaw Landau-Gutenteger. The building work was done by the mason I. Gec and the carpenter I. Feldmark[19]. The rebuilding and extension work of the synagogue has been thus described by a historian of architecture:

> The object, initially build on a square plan, was increased extending the prayer hall eastwards and adding on from the rear an annex with stairs to the gallery. The main entrance from the west was also rebuilt. The eastern wall with the Aron ha-Kodesh: according to the design adopted was to be a portal with double pilasters decorated with the motif of the Star of David, at the top separated by an ornamental border was a large arcaded panel stucco ornamented with blind *oculi*. The central part was flanked by two high arched windows. In the side walls there was built an additional part of the prayer hall, two storey windows were fitted as well as a side opening ending in a semicircular arch which was one of the characteristic motifs of 'the Moresque style'. Similar arches were employed in the rebuilding of part of the facade.
>
> Archive photographs of the synagogue at Zachodnia Street, only from the period of the Nazi occupation, show semicircular arches in all of the window openings for all the storeys of the facade. It is unlikely that such a finish to the windows existed prior to the extension work at the start of the century as it would have been at odds with the classical composition of the building's frontage. It is more likely that this was introduced during the extension work even though the initial plans did not envisage such a fundamental alteration of the facade's configuration[20].

The Beth ha-Midrash was built as a small annex situated along the northern boundary of the property. Its facade did not indicate the specific nature of the building. On the ground floor was an extensive prayer hall, while on the first floor there were several smaller rooms[21].

In the subsequent years, following the deaths of D. Dobranicki (1908) and D. Prussak (1909) the synagogue was governed by successive 'elders' whose names, unfortunately, it has been impossible to establish. It is only known that in 1920

---

[17] D. Dobranicki and D. Prussak also appear as the owners of the synagogue property in other documents connected with the rebuilding work, e.g. in *Zobowiązanie do prowadzenia prac budowlanych na nieruchomości przy ul. Zachodniej 56 zgodnie z przepisami*, SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered.

[18] SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered.

[19] SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered.

[20] K. Stefański, *Architektura...*, p.135.

[21] SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered.

this function was performed by a certain Mendel Rozenblum (resident at Dzielna Street 36a). The synagogue was still considered to be connected with the Jewish denominational community at the beginning of the 1920s, even though there arose neighbourly conflicts between its administration and the community[22]

In the 1930s the synagogue was run by Gidel Radomski (resident at Zachodnia Street 51)[23]. In 1933 the Synagogue Board was composed of the following: the chairman was Cudek Herszenberg, the vice-chairman Samuel Hochenberg, members of the board – Henryk Sachs, Salomon Tempel, Ikassel-Mojżesz Berman and Berek Szwarc. It was decided at that time to settle the matter of the ownership of the synagogue, which was more than likely connected with the ending of the 30-year term of prescription, calculated from the last information in administrative acts concerning ownership relations – the notary declaration of D. Dobranicki and D. Prussak[24]. At the Board sitting of the 17th of September 1933

> Chairman Cudek Herszenberg [...] declared that in Łódź at Zachodnia Street number 56 there existed a synagogue which is administered by the board present here. The property has been used as a synagogue for the faithful for 55 years. As the premises do not have a mortgage registration – it is necessary for the purpose of settling the status of ownership to call the property to primary mortgage settlement[25].

The Board recommended that the matter be handled by the former chairman Mozes Epstein (resident at Zielona Street 17), who was to settle the mortgage matter in the 'name' of 'the First Great Synagogue at Zachodnia Street'[26].

During the course of the initial process the property was surveyed, its boundaries established and it was granted a new real estate registration number (2746)[27]. The date for the primary settlement of the registration was the 26th of June 1934; due to the non-appearance of those submitting for regulation the matter was finally settled at a third date of the 19th of December 1934. This delay was more than likely caused by disagreement over the course of the boundary between the synagogue and the property belonging to the denominational community[28]. On the basis of M. Epstein's proposal as the basis for regulation the *Protokół ustalenia granic nieruchomości*[29] was accepted. The boundaries determined by the *Protokoł* covered 1,912 square metres – as opposed to the area determined by the plan of 1934 which ran to 2,082 square metres. The difference

---

22 Cf.: SAŁ, Łódź Jewish Denominational Community (later: ŁJDC) 102, pp. 3-4; SAŁ, ŁJDC 12, pp. 12-13; SAŁ, ŁJDC 206, p. 12.

23 SAŁ, ŁCR 16222, unnumbered.

24 SAŁ, PPG-Bud. 9658, unnumbered.

25 RCŁ-RERD, repertory number 6605, brief of documents no. 3

26 Ibidem.

27 RCŁ-RERD, repertory number 6605, brief of documents no. 2; SAŁ, ŁCR 22934, card 103, 106.

28 RCŁ-RERD, repertory number 6605.

29 RCŁ-RERD, repertory number 6605, brief of documents no. 7

resulted from the different settlement of the boundary with the neighbouring property of the mikvah. On the 28th of December 1935 the Land Registration Department upheld the regulation[30].

In the inter-war period the Bet ha-Midrash that operated at the synagogue was an important centre for rabbinic studies:

> The Vilker *shul* was attached to *a beys medresh* [Heb: house of study] which contained an extraordinary treasury of Hebrew books. It was the largest place of Torah study in the city. There was a time when study in the *beys medresh* proceeded uninterrupted for twenty-four hours a day. For this purpose, there were special *mishmorim* [Heb: study groups] which alternated periodically, to ensure that the place would not be without Torah study for a single second[31].

According to Szloma Huberband the synagogue was not burnt down in November 1939. It was taken over instead for other purposes:

> In early November, 1939, they summoned the representatives of the k*ehillah,* returned to them the keys to the Vilker *shul* and ordered them to clean the *shul* and arrange services with a cantor, choir, Torah-reader, and *shofar* [Heb: the ram's horn blown at the New Year's service]-blower. The *kehillah* called upon the Jewish population to attend the service.
>
> The event took place on Tuesday. The *shul* was packed with congregants wearing *taleysim* and *tefillin.* Cantor Winograd and his choir conducted the service. A large number of high-ranking German officers came and filmed the entire course of the service, immortalizing it on film.
>
> Cantor Winograd sang with the choir a number of selections from the Rosh Hashanah and Yom Kippur prayers. After that, the order was given to take out the Torah scroll and read from it. The Torah scroll was filmed in various poses-with the mantle covering it, with its belt on and off, open and closed. The Torah-reader, a clever Jew, called out in Hebrew before beginning to read the scroll: "Today is Tuesday." This was meant as a statement for posterity that they were forced to read the Torah, since the Torah is usually not read on Tuesdays[32].

Pictures taken at the synagogue appear in the anti-Semitic propaganda film *Der Ewige Jude*. In the second half of 1940 the Germans burnt down the synagogue and the Beth ha-Midrash, destroying the book collection it contained. The Torah rolls were taken in an unknown direction[33], possibly to Prague where the Germans created an enormous Jewish museum collection.

---

[30] RCŁ-RERD. repertory number 6605.

[31] S. Huberband, *The Destruction of the Synagogues in Lodz*, [In:] *Lodz Ghetto. Inside a Community under Siege*, ed. by A. Adelson, R. Lapides, New York 1989, p. 69

[32] *Ibidem*, p. 70.

[33] *Ibidem*, p. 71.

V. THE 'EZRAS IZRAEL' ASSOCIATION (JEWISH AID) SYNAGOGUE AT WÓLCZAŃSKA STREET 6

The synagogue was situated on a plot at Wólczańska Street 6 and arose as a result of the division of real estate bought in 1899 by a group of Jewish merchants – Litvaks (Jews from Lithuania and Belarus) – from Paweł (the son of Otton Juliusz) Szulc for 10,000 roubles with the aim, as may be surmised, of building their own house of prayer. The purchasers were: Lejzer son of Chaim Magazanik, Mojżesz son of Gerszon Kaczanowski, Dawid Hersz son of Ilia Hirszgał, Mordka Juda son of Szlama Lerner, Lejb son of Mojżesz Padwa, 'the important hereditary citizen' Józef Lejb son of Berk Sznejer vel Sznejzon, Mordechaj son of Hersz Helman, Lejb son of Tobiasz Gurland, Berek son of Jankiel Etkind, Szaja son of Dawid Rajchsztajn, Mojżesz son of Mordechaj Helman (a later deputy and city councillor), Aron Abram son of Berk Magazanik[1].

The plot constituted the western part of the real estate registry no.275E[2] and had at that time a surface area of 610 square metres[3]. In June 1903 L. Magazanik, L. Padwa and Tenszel Basz bought out the other owners[4], while on the 4th/17th of May 1904 the two remaining settled up with L. Magazanik[5]. In this way in 1905, at the moment of the start of the synagogue's activities, the owner of the property was L. Padwa and T. Basz[6], the chief activists of an informal organisation controlling the synagogue and later referred to by the name of the 'Ezras Izrael' association[7]. They also became 'elders' of the synagogue 'in administrative-economic respects', for the Synagogical Supervisors recognised it, admittedly in statements for tax purposes, as 'a social synagogue'[8]. In 1911 officially 60 people[9] attended the synagogue called 'Wołyńska' (the actual figure for the faithful was undoubtedly higher).

---

[1] The State Archive in Łódź (further: SAŁ) notary public Płachecki, repertory no 3458/1899.

[2] Cf.: The Regional Court in Łódź, Archive of the XX Real Estate Registers Department (later: RCŁ-RERD), repertory no 945. On the 'Plan of property No 275E Gecla Cygelberg in the district city of Łódź at Zachodnia Street comprising a surface area of square ells 6919 [...], 02.1882' carried out by A. Stebelski the property goes as far as Wólczańska Street. The square on which later the synagogue was built is marked as a garden – SAŁ, the Łódź Credit Society (later: ŁCS) 933, card 55.

[3] RCŁ-RERD, repertory no 945, section II, p. 5. In the 1930s as a result of border changes (for example cf.: SAŁ, notary public Trojanowski, repertory no 2933/1904) the plot's area rose to 795 square metres – SAŁ, Łódź City Records (later ŁCR) 16206, unnumbered.

[4] SAŁ, notary public Płachecki, repertory no 2570/1903.

[5] SAŁ, notary public Trojanowski, repertory no 2933/1904.

[6] RCŁ-RERD, repertory no 4042, vol. 1.

[7] In 1937 it was said that the association had actually owned the real estate on which its synagogue was located for 'a dozen years or so'. – SAŁ, notary public Wodziński, repertory no 1807/1937.

[8] Łódź Jewish Denominational Community (later ŁJDC)

[9] SAŁ, ŁJDC 1, pp. 334-335.

From the notary public's act drawn up in 1937[10] it results that L. Padwa informally sold his half of the real estate to the association, which in fact was its owner, 'and only when alive did he fail to fulfil the formalities of transferring the title of ownership to the name of the created association' which in point of fact owned the real estate 'paying tax and other outgoings'. It was more than likely as follows that considering the fact that 'Ezras Izrael' up until 1927 did not possess – from a civil law point of view – the possibility to legal acts, and therefore equally to the possession of real estate, and therefore in these administrative matters L. Padwa and T. Basz played the roles of owners.

The synagogue building was constructed in the period 1899-1904. The synagogue was built according to Gustaw Landau-Gutenteger's design, which incidentally has not been preserved, sanctioned by the Piotrków Provincial Government on the 21st of September 1899, by a well-known Jewish building company 'Olszer and Szczeciński'. The site manager was Dawid Lande. The combined cost of the undertaking was to be 70,000 roubles[11]. The complex, still not totally finished, was opened for the first time during the period of the autumn holidays of 1904 (27th of August to the 20th of September)[12].

The architecture of the building has been described in the following way by an art historian:

> The object was put up in neo-Romanesque forms. It was simply designed being compact in form and constituted a regular-shaped rectangle. The elevations were divided by string-courses into three storeys with a frontage covered with belting rustication and filled in the two lower levels with high arched windows; the central storey is toped with an arched border. In the top storey the window space was occupied by a blind arched triforium. On the other frontal axis in the side elevations there was situated a shallow break crowned by a triangular peak: on the ground floor there were undoubtedly located side entrances, in the last storey there is a large triforic window. The corners of the building are finished with narrow buttresses. The frontal elevation was decorated in the central part with an elevated pseudo break in the wall, the lower part of which is filled with a double entrance crowned with a triangular top banded with an arcaded ornamental border. Higher up in the moulded niche a large rosette was placed. The break was crowned with a triangular peak with an arcaded ornamental border upon which on the axis was located a pinnacle and on the sides two mini towers with pseudo domes; little towers were situated on the corners. A lack of appropriate iconographic material leaves us with nothing to say concerning the rear, eastern section of the synagogue. We may merely conjecture that equally there as in the frontal part were to be found shallow breaks with buttresses and small towers on the corners [13].

As results from the preserved plans[14], the building had a cellar only in the front part. On the ground floor there was an extensive vestibule out of which

---

[10] SAŁ, notary public Wodziński, repertory no 1807/1937.

[11] K. Stefański, *Budownictwo synagogalne Łodzi*, 'The Bulletin of the Jewish Institute of History' 1994, nos. 1/3, p. 17, K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, p. 134; SAŁ, ŁCS 932, card 6v-7.

[12] SAŁ, ŁCS 932, card 6v-7.

[13] K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, pp. 134-135.

[14] SAŁ, ŁCS 932, card 11-15.

were two entrances to the prayer hall. The hall was lit by four windows on every side. In the centre was to be found an octagonal bimah. Along the windows were situated two rows each of thirteen pew benches, six benches were to be found on the axis of the hall; five between the bimah and Aron ha-Kodesh, one in front of the bimah. Above the altar cupboard at the height of the second storey were two skylights facing east.

The building possessed two separate entrances for women leading directly to the stairwells from which entrance into the gallery was through the vestibule. In the gallery were situated thirty eight benches in two long rows along the side walls and in two short rows in the central part of the gallery. The synagogue was covered with a wooden roof crowned with a lamp.

According to the statement of the Łódź City Municipal Authorities of the 25th of January 1905[15] in the territory of the said piece of real estate there was located: a synagogue worth 39,390 roubles, walled conveniences (390 roubles), a well (50 roubles). The buildings were insured, however, for only 5,000 roubles.

According to a sketch description of the building from the inter-war years the interior of the building consisted of: on the ground floor three halls, on the first one. In the basement there was a room for the building's caretaker[16].

The investors had problems in raising the sum required to finish the investment, however the building company agreed to the mortgage security of the real estate for the shortfall – and this was partly paid thanks to the acquiring of a ten-thousand-rouble loan from Paweł Ribenzon. This was probably treated rather as a gift than a loan for up until 1939 it still encumbered the mortgage (the sum was at that time, after recalculation, four thousand zloty)[17].

L. Padwa and T. Basz almost immediately after finishing the building of the synagogue attempted to raise a long-term loan from the Credit Society of the City of Łódź. They charged Abram Majer Kapłan with the matter, who, at the end of January – beginning of February 1905, had applied in their name for a loan of 28,000 roubles, submitting among other things that the 'house of prayer' brings in a income of 7,250 roubles from leasing. The Credit Society's Evaluation Commission admitted as possible an income of only 2,400 roubles[18], however the Society's Directorate in March 1905 refused a loan stating that in the property was situated a house of prayer which was unable to bring in a regular income[19].

---

[15] SAŁ, ŁCS 932, card 5.

[16] SAŁ, ŁCR 16206, unnumbered.

[17] SAŁ, notary public Rybarski, repertory no 2812/1904, repertory no 3710/1905, repertory no 3988/1905; notary public Jonscher, repertory no 2928/1905; RCŁ-RERD, repertory no 4042, vol. 1, Chapter IV.

[18] SAŁ, ŁCS 932, card 1, 3, 4.

[19] SAŁ, ŁCS 932, card 28-28v.

The applicants appealed against the Directorate's decision, writing[20], among other things, that:

1) In such a large city as Łódź almost a third of the population is Jewish and there is a lack of houses of prayer, therefore it is necessary to make use of private ones, hence such a house will give far more guarantee than a mere dwelling,

2) As this real estate is private property and not council property – the income is greater which we can prove through the attached long term contract with the lessee Izaak Bornstein (an owner of real estate in Łódź) for 7,200 roubles annually[21],

and 3) the house is insured for 40,000 roubles therefore the insurance covers twice the value of the loan.

Besides which they were obliged to

add the penalty in the III chapter of the Real Estate Register that until the time the Society's loan is paid the real estate can not be transferred to the Community but will remain in our hands[22].

The appeal was successful for the Directorate of the Credit Society were allocated a loan of 12,000 roubles to be paid off in the course of 28 years (i.e. until 1933)[23]. These payments, as one should assume, were not made regularly, for one reason because of the economic crisis, and were at times even divided into further parts[24].

Despite this L. Padwa and T. Basz at the end of 1911 applied to the Credit Society for a 12,000 rouble loan incorporated with the conversion of the unpaid sum of 10,600 roubles for a new period of remittance lasting 33 and a 1/3 years as well as a 12,000 rouble additional loan with reassessment – in total 24,000 roubles[25]. From the attached extract of income it results that the synagogue earned 6,000 roubles annually through the leasing by Izrael Rorbach and Abraham Kaplun (Kapłan?)[26]. However the Directorate of the Credit Society decided in January 1912 that 'except for the initial loan no additional one would be granted'[27] (the initial loan was finally paid off in 1922)[28].

---

[20] Considering the content of the above quoted statement by the Synagogical Supervisors (SAŁ, ŁJDC 1, p. 331), this information appears contentious, for the leasing agreement, if it actually existed, was drawn up merely to show the creditor the security and size of the income from the property.

[21] SAŁ, CSŁ 932, card 29-29v.

[22] This ownership restriction was not, however, entered into the real estate register. cf.: SAŁ, ŁCS 932, card 46-49v.

[23] SAŁ, ŁCS 932, card 37.

[24] Cf. SAŁ, ŁCS 932, card 55 seq.

[25] SAŁ, ŁCS 932, card 65.

[26] SAŁ, ŁCS 932, card 66. This leasehold contract is also drawn up with the aim of indicating the amount of income from the synagogue.

[27] SAŁ, ŁCS 932, card 83v.

[28] RCŁ-RERD, repertory 4042, vol. 1, Chapter IV.

A change in the conditions by which the synagogue functioned after 1918 more than likely caused the decision to legalise the organisation running it. The legalisation took place in the second half of the 1920s, creating, in accordance with the regulations on associations then in force, an association possessing a legal identity under the name of 'Ezras Izrael'[29].

The organisational statute[30] confirmed in 1927 foresaw that its aim is 'the propagation and support of religious principles amongst members as well as the improvement in the lot of poor Jews'. The organisation was to open and maintain houses of prayer, look after the religious book collections they contained, 'organise talks and gatherings of a religious and moral content' as well as found religious schools. For the realisation of the above aims the association had the right to purchase effects and real estate. Besides which it was to provide 'moral and material' help for the children of its members as well as assist members and their families with aid 'in the case of sickness, death [...] as well as in incidences of temporary loss of employment or a total inability to work' (§3). A member of the organisation could be 'every legally aged Jew [!] of impeccable behaviour' – and therefore membership of the organisation was limited to male individuals of the Jewish faith (§4). The registration fee was 6 zloty (§6) while the subscription fee was dependant on the financial means of the member (maximum – 3 zloty a month). Among the association's incomes it was envisaged that there would be revenue 'from the organising of services' (§ 11). 'Ezras Izrael's' fortune, in the event of liquidation was to be transferred to the Jewish Community in Łódź (§ 17). The association's board enjoyed wide ranging powers, it could, for instance, independently 'buy and sell' real estate (§ 21).

The founders of the association were[31]:

the merchant Chaim Salomon Rozental, born in 1862 in Praszka, resident at the Cegielniana Street 55,

the merchant Kalman Lewenton, born in 1869, resident at the Cegielniana Street 26,

the industrialist and real estate owner Ber Etkind, born on the 15th of April 1864, resident in his own house at Piotrkowska Street 190.

As the organs of the political police stated the founders 'in both political and moral terms were exemplary. They were loyal in relations with the authorities and Polish society. They were not registered either in records of individuals suspected politically or in the files of the Investigation Office'.

---

[29] The association was entered into the register of associations on the 21st of April 1927 – The register of associations – the City of Łódź, SAŁ, Łódź Voivodeship (later: ŁV) 1142, p. 259.

[30] SAŁ, ŁV 1518, unnumbered.

[31] Personal data based on the letter of the Brigade of the Vth Investigation Office in Łódź to the Government Commissariat for Łódź, 15.12.1926, SAŁ, ŁV 1518, unnumbered

The first information concerning the composition of the association's ruling body comes from 1933. On the 30th of April of that year the following were elected[32]:

The Board: chairman Izrael Rubinsztajn (Cegielniana 3), vice-chairman Ber Etkind (Piotrkowska 190), treasurer (cashier) Józef Mikulicki (Cegielniana 38), secretary Uszer Strokowski (Gdańska 28), manager Zelig Nesis (Śródmiejska 40), members: Eliasz Piechowicz (Śródmiejska 18) and Izrael Menachem Barnsztajn (Południowa 6), associate members: Izaak Borensztajn (Cegielniana 18) and Lejb Basz (Cegielniana 17).

The Auditing commission: members – Aron Ryder (Piłsudskiego 29), Dawid Słucki (Wólczańska 21) and Frojm Berger (Śródmiejska 16); associate members – Jakub Wizental (Cegielniana 15) and Abram Majer Baum (Al. 1 Maja 25).

On the basis of information coming from the years 1937[33] and 1939[34] one may recreate the composition of the association's board for the last years prior to the Second World War. The chairman was rabbi Lejzer Icyk Segał, resident at Kilińskiego Street 18, vice-chairman – the trader Dawid Słucki, resident at Wólczańska Street 21, the treasurer – the industrialist Jakub Wajnberg (Cegielniana Street 83), the secretary – the industrialist Borys Ostrowski (Piotrkowska Street 54), the manager – the merchant Zelig Nesis (Śródmiejska Street 40)[35].

We possess information on 'Ezras Izrael' membership numbers only for 1933[36]. There were at the time 65 'active' members, 5 honorary and 450 'supporting' members (what differentiated 'active' members from 'supporting' ones is unknown for the initial registering statute made no provision for such a division).

In the 1930s all members of the Board, and as one can assume equally the remaining membership of the association, were resident in an area between Gdańska Street to the west, Sterlinga Street to the east and Północna Street to the north and Legionów Street to the south. The exception being Ber Etkind who lived further to the south (Piotrkowska Street 190). It is still more than likely that, as before the First World War, their numbers were recruited from 'Litvak' (Jews originating from Lithuania and the lands of Belarus – G. T.) circles.

The death of the then official owners[37] of the real estate, on which the association's synagogue was located, forced it, particularly due to the significant inheritance taxation that fell on the sole heir of L. Padwa, his daughter, Dobrysz Berensztejnowa, resident in Łódź[38], to regulate the legal status of the synagogue.

---

[32] ŁV 1518, unnumbered.

[33] RCŁ-RERD, repertory no 4042, vol. 1, doc. coll. card 85-86.

[34] SAŁ, ŁCR 16206.

[35] Professions established on the basis of the Address book for the City of Łódź 1937-1939, Chapter VI.

[36] SAŁ, ŁV 1518, unnumbered

[37] T. Basz died 5/18 of September 1912, L. Padwa – the 30th of May 1927 RCŁ-RERD repertory no. 4042, vol. 1.

[38] The matter of taxation, despite the transfer of ownership to 'Ezras Izrael', still continued for the real estate was

In 1937 D. Berensztajnowa submitted before the Łódź notary public Aleksandr Radzisław Wodziński a declaration claiming that her father had sold his part of the real estate before his death to the association 'Ezras Izrael' not fulfilling at the time, however, any legal formalities[39]. On this basis 'Ezras Izrael' was entered into the register of real estate as the joint owner of half of the synagogue. While the matter concerning the second half, belonging once to T. Basz, was not to be finally regulated until 1939[40].

Following the occupation of Łódź by Hitler's forces the synagogue was burnt down (the night of the 10th to the 11th of November 1939[41]. The soldiers combined the destruction of the building with ill treatment of the Jewish clergy[42]. These events have been thus described by Iccak Kacenelson in the poem *The Song of the Murdered Jewish Nation*:

[...] And rabbi Josełe....Where is our rabbi?
He's running around the bimah, while the German with a thick riding crop stands aside.

The rabbi is old, the rabbi is small, a little handicapped a little bit crooked,
Ugly, crippled...He bows low three times, runs, falls without a word!
The riding crop falls straight at the hump – the Germans around choke with laughter...

Rise, Rabbi, your radiant face, strike them with shame...No hide it, hide it!

Your scared face! A great radiating light glows from it!
Don't let the light fall on them, and let the sun lessen its brightness!
Let Heaven reject its holiness, let it shine for them together with the sun!
You are more beautiful Rabbi than the sun and brighter than the deceitful heavens!

Stop! stop my Rabbi...The German becomes angry, orders you to stop, not to run any more.
Orders you to open your mouth...And the shammes is supposed to spit into it, oh sacred rabbi!
The Rabbi has opened his mouth wide, and the shammes cries and folds his arms:
'How can I! How could I, master! How am I to do such a base thing!...'

Hurry up, quickly spit into his mouth! Stupid shammes, why are you so slow!'
And the shammes falls at the German's feet: 'I can't! How can I act so basely!...
It's rabbi Josełe...' cried out the rabbi: 'Spit! He's taken his aim, he'll shoot you!'
The shammes obeyed, pretended to spit...Till he is hit by the German with an almighty blow:

---

[39] SAŁ, notary public Wodziński, repertory no 1807/1937.

[40] RCŁ-RERD repertory no 4042, vol. 1, Chapter II. T. Basz was equally the owner of real estate mortgage no 1388 situated at Cegielniana Street, its mortgaging in the ŁCS raised 59,129 roubles – Cf. the Directorate of the Municipal Credit Society to the lawyer Adolf Kon, the plenipotentiary of Tenszel Basz's heirs, 6/19.08.1913. SAŁ, CSŁ 932, card 87v.

[41] J. Poznański, *Pamiętnik z getta łódzkiego*, Łódź 1960, p. 15; P. Spondenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1997, p. 72.

[42] Including rabbi Segał being ordered to tear up the Pentateuch rolls with his own hands – I. Rubin, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939-1945*, London 1988, p. 172.

'Look, you filthy Jew, and learn! Look, how to spit, look quickly!'
And the German coughed up, and spat out straight into the rabbi's mouth: 'Swallow immediately!'
And the rabbi swallowed, the German turns to the shammes, pointing at the rabbi:
'Do you see how obedient he is!' ... The measure hasn't filled up yet...

The bullet hit the shammes in the leg 'And now – away from here, Jew!'
The shammes is leading the rabbi, he limps, but tries to walk faster...
Yet the rabbi can only run around the bimah – and can barely walk.
The shammes leads him to the cracks of the riding whip.... The measure hasn't filled up yet!

It hasn't been filled until they both have gone – look, in broad daylight
Smoke goes straight up into the sky, the fire flashed with flame in the covers of smoke!
The synagogue is burning! The house of God is on fire! Aron ha-kodesh! The Pentateuch rolls are burning!
The rabbi looks, the shammes holds him: Oh the measure... the measure is already filled![43]

The last walls of the building were demolished in March 1940[44].

[43] I Rubin, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją, 1939-1945*, London 1988, p. 172; I. Kacenelson, *Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie*, translation, introduction and footnotes by J. Ficowski, Warszawa 1986, pp. 49-51.

[44] Real estate inventory card of the 12th of March 1930 SAŁ, ŁCR 16206.

VI. THE SYNAGOGUE AT DŁUGA (LATER GDAŃSKA) STREET 18

In Długa Street (property register number 54b – at present Gdańska Street 18) at the end of the 1890s there appeared a building which could be described rather as a small synagogue than a large prayer house, both because of the shape of its front wall, clearly different from the facades of dwelling houses, as well as the role it played in the history of one of Łódź's Jewish parties.

The real estate, on which the synagogue was built, changed owner many times during the final twenty years of the nineteenth century – its owners were Jews, Poles and Germans[1]. On the 9th/21st of February 1892 the property was bought for 11,500 roubles by the Jedlickis, a married couple, – Wolf son of Jakub and Estera the daughter of Beniamin nee Nadel[2].

The first biggish building on the site was a brick outbuilding which appeared probably in the first half of the 1890s. A few years later the construction of a front tenement house was under way (it was still unfinished in 1898[3] – such a sequence of building on a site was typical for Łódź at this most intense period of its development[4]) In the autumn of 1898, more than six years after the plot had been purchased, W. Jedlicki decided to build a small synagogue on it. The architectural plans were drawn up by Gustaw Landau-Gutenteger[5], one of the best known Łódź architects of the time, who was, according to Jacek Strzałkowski, 'the best working architect, next to A. Zeligson, of the period prior to 1914, the creator of numerous tenement houses as well as the synagogue at Wólczańska Street 6, along with being the author of the design for the redevelopment of the synagogue in Zachodnia Street; though known first and foremost as the designer of Leopold Kindermann's modernist villa situated at Wólczańska Street 31/33'[6]. G. Landau-Gutenteger equally oversaw the building of the object under discussion.

---

[1] They were: Stanisław and Anna Kaszyński, Wilhelm and Paulina Frantz, Leon Chaim Michalski, Jan and Katarzyna Dzięgielewski, Ludwik and Estera Krykus, Icek Zytenfeld – Regional Court in Łódź, Archive of the XX Real Estate Registers Department (later: RCŁ-RERD), repertory no 983, Chapter II, card 4-5.

[2] RCŁ-RERD, repertory no 983, Chapter II, card 4-5.

[3] The State Archive in Łódź (later: SAŁ), Piotrków Provincial Government – Building Department (later PPG-Bud.) 7302, unnumbered.

[4] Outbuildings – in relation to the costs of their erection – yielded higher profits from the rental of living quarters than was the case with frontal houses. Cf. M. Koter, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [in:] *Łódź. Dzieje miasta*, edited by R. Rosin, vol. 1: *Do 1918r.*, edited by B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa 1980, p. 183; I. Popławska, *Architektura mieszkalna Łodzi w XIX w.*, Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej'. Academic papers, Volume 46, 1982, pp. 22-25.

[5] SAŁ, PPG-Bud, 7302, unnumbered.

[6] JU. Strzałkowski, *Architekt i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997, pp. 80-81.

The synagogue building, located in the rear portion of the plot, was relatively imposing in size and neo-Renaissance in style. It was constructed on a rectangular plan, its walls being adorned with arched windows, and the facade crowned with a triangular tympanum. The entrances for men were located: one in a small ground-floor annex on the western wall of the building, the second, leading straight into the prayer hall, was situated in the southern wall. Women entered the gallery via a spacious vestibule located on the first floor of a single storey outbuilding next to the synagogue. Inside, on the eastern wall of the building, between two windows the height of both floors, was situated the Aron ha-Kodesh. The women's gallery ran the length of three sides of the prayer hall[7]. The synagogue building was gaslit, and the necessary air circulation was provided by four fans more than likely powered by electricity[8].

The building work went quickly. Already by January 1899 W. Jedlicki, in accordance with the regulations then in force, approached the Rabbi for Łódź, Eliasz Chaim Majzel, for permission to 'take control' of the synagogue at Długa Street[9]. But it was only on the 31st of May 1899, the sanitary-building committee having decided that the building came up to regulation standards, that it was approved for use[10]. On the 30th of June the Police Superintendent for Łódź presented Piotrków with all the documentation (together with his positive evaluation of the case)[11], so that the 17th of August saw the governor of Piotrków give permission for the opening of 'a house of prayer for 100 people'[12].

There has been preserved a list of those attending the synagogue in Długa Street[13], submitted during registration together with other necessary documents. The list consists of 101 people registered as resident in an area between Długa Street and Widzewska Street and incorporating the streets Konstantynowska, Zielona and Dzielna constituting the 'better part' of the Jewish district (inhabited by its richer sections). We find amongst those listed small scale manufacturers, merchants, 'private' officials, the owners of textile warehouses, property owners – though also a porter and a painter and decorator. Many of those who worshipped in the synagogue came from the adjacent neighbourhood. chiefly from the same district. On the list we also come across a few members of W. Jedlicki's wife's family – the Nadels.

We do not possess any further information on the pre-war history of the synagogue building. The next reference which has been preserved (from the years following the First World War) is data on the constant changes in the ownership

---

[7] SAŁ, PPG-Bud, 7302, unnumbered.

[8] SAŁ, PPG-Administrative Department (later: Adm) 9255, card 229-229v.

[9] SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 230.

[10] SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 229-229v.

[11] The superintendent especially emphasised the fact that 'the Jewish house of prayer' is to be located in purpose-built premises – SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 226.

[12] SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 245.

[13] SAŁ, ŁJDC 1, pp. 153-156.

of the real estate numbered 54b, resulting finally in it becoming the property of Lewek and Sura Pukacz. In the real estate register we read:

Wolf and Gitla Jedlicki sold the said property by means of a notary public's act in Łódź Korna of the 29th of May 1918 act number 1558 to Rafał and Estera Piotrkowski and Hersz and Bela Klüger in equal parts non-divisible between them, subsequently the Klügers sold the non-divisible half of their half, being one fourth of the total property by an act drawn up by the notary public Krzemieniewski in Łódź on the 19th of August 1921, act number 2764, to Szymsza and Chaja Sura Pomeranc, then the Pomerancs, through an act of the 6th of July 1923 no. 5575 drawn up by the same notary public sold their one quarter non-divisible lot of the property to Wolf and Łaja Eizner, subsequently Rafał and Estera Ruchla Piotrkowski sold a half of their non-divisible half, that being one fourth of the whole property and Hersz and Bela Klüger sold their quarter of the property through an act of the 15th of September 1925 no. 10338 drawn up by the above mentioned notary public [...] to Mr & Mrs Pukacz for the valuation of fifty four thousand four hundred and twenty seven zloty, subsequently the Eizners sold their one fourth through the notary public Krzemieniewski in Łódź act no 509 of the 25th of January 1928 to Naftale Mojżesz Zylberberg, and he sold the quarter lot acquired from them via an act no. 1881 of the 1st of December 1928 drawn up by the notary public Karnawalski in Łódź to Estera Ruchla Piotrkowska, and finally Rafał and Estera Ruchla Piotrkowski sold [...] their non-divisible half of the property by act drawn up by the notary public Jeżewski on the 17th of January 1930 in Łódź to Lewek and Sura Pukacz for the valuation of ten thousand six hundred and eighty four US dollars and fifty cents, and twenty seven thousand three hundred and twenty five zloty[14].

During the First World War the synagogue fell within the area of Zionist influence. It was referred to as 'Ohel Jakov' (Jacob's Tent) and was considered to be an institution part of the Łódź Organisation of Zionists. In 1920 the synagogue board, on behalf of this party, was made up of the following known activists: Józef Uryson, Sz. Sokołowski and Samuel Lew[15].

In the inter-war period the synagogue acted under the Zionist slogan 'The Livelihood of the Nation, the rebuilding of the Country, and the rebirth of the Hebrew Language'. The previously mentioned 'Ohel Jakov' played an important role in the activities of Łódź's Zionists. The 'Golden Book' of the Jewish National Fund (Keren Kajemet LeIsrael) was kept there. The resident preacher was Aron Luboszycki, a writer, journalist and teacher, the author of textbooks in Hebrew, 'who always related in his sermons to contemporary problems of (i.e. Zionist) life'. Instruction was also given by: the unquestioned leader of Łódź's Zionists Dr Jerzy Rosenblatt, the editor Szaja Ugier, the editor Limon. The synagogue members, amongst whom were representatives of the Jewish bourgeois, actively took part in the activities of the Zionist Party, and gave generous donations to the Jewish National Fund (collected during services). They also supported other local Zionist institutions: like the 'Jabne' school, the 'Herclija'

---

[14] DCŁ-RERD, repertory number 983, Chapter II, k 6-7.

[15] 'Informator m. Łódź z kalendarzem na rok 1920' (A Łódź Guide with Calendar for 1920), Łódź 1919, p. 412.

nursery school, or the orphanage in Helenówek (run by Mordechaja Ch. Rumkowski, later the 'ruler' of the Łódź Ghetto). According to the evaluation of the board of the local Zionist organisation the synagogue was a model Jewish institution[16].

In 1933 the synagogue celebrated its thirtieth year of existence [!]. At the head of the board was still S. Lew (resident at Cegielniana 4), the secretary was Markus Kacenelenbogen (resident at Śródmiejska 21), a member of the board was Szmul Reichman (resident at 11 Listopada 12)[17].

As might be supposed from the existing – though far from exact – plans from the inter-war period, the synagogue building at the time did not have any major alterations done to it[18] Following the death of L. Pukacz, however, his wife sold two fifths of the property on the 20th of December 1938 to Josek and Tauba Goldblum Lajmer[19].

After Łódź was occupied by the Germans 'Ohel Jakov' shared the fate of other objects of Jewish worship. It was probably burnt down by the Germans in November 1939 and demolished the following year.

---

[16] *Organizacja Syjonistyczna w Łodzi. Sprawozdanie za okres 1932-1934*, [Łódź 1935], p. 13; P. Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, pp. 59-60.

[17] *Organizacja Syjonistyczna w Łodzi. Sprawozdanie za okres 1932-1934*, [Łódź 1935], p. 13; SAŁ, Łódź Provincial Authorities 2410, p. 37.

[18] SAŁ, ŁCR 15644, unnumbered.

[19] RCŁ-RERD, repertory number 983, Chapter II, card 7

VII. HOUSES OF PRAYER

In the religious life of Jews, particularly Hasids, an important role was played by houses of prayer, called *shtibl* or *kloyz*. They were more often than not simply converted living accommodation (in Łódź also industrial properties) in which the Aron ha-Kodesh was placed along with a temporary bimah. Usually the faithful sat at tables rather than on benches. Worship was conducted often by laymen. The adherents of various tzaddiks had their own houses of worship, which were places around which the lives of the Hasids was concentrated, they were their 'second home'. The Hasidic *shtibl* was not only a place of prayer – here rabbinical teachings were conducted[1]. It was not only Hasids who worshipped in houses of prayer; they were equally founded by neighbourhood groups from several houses of the same street[2].

The first houses of prayer in Łódź were already in existence by at least the mid 1820s. This results from a contract struck in 1825 for the 'leasing of the Pentateuch rolls' in which it is stipulated that:

> The lessee will not charge more for the Pentateuch rolls than is in accordance with the agreement, and announced by the local shammes in the synagogue, so this concerns [!] the performance of services in private houses, those without permission (with the approval of the lessee) can not be allowed[3].

While the conditions for the auctioning of the 'so-called income from the Pentateuch rolls' of April 1832 in point four states:

> No individuals either Hasids or equally those belonging to the brotherhood [funeral 'Chewr Kadish'] are excluded from using the Pentateuch rolls on the condition that they give more to the lessee than the given price, and that any other Pentateuch rolls possessed by the brotherhood or that may be possessed are not used in this way[4].

More information on the subject of houses of prayer is preserved in records starting from when the leasing of the income from the 'Pentateuch rolls' is taken on by Szmul Saltzman. Besides the conflict at the end of the 1840s mentioned before, which is the best documented case, with a group of progressive Jews

---

[1] H. M. R a b i n o w i c z, *The Legacy of Polish Jewry*, New York 1965, p. 129; A. U n t e r m a n, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 2000, p. 273.

[2] Cf. below, p.

[3] The State Archive in Łódź (later: SAŁ), Łódź City Records (later: ŁCR) 1630, p. 116.

[4] SAŁ, ŁCR 1586, pp. 16-17.

maintaining their own house of prayer[5], Saltzman fought with lesser private houses of prayer, demanding that the Pentateuch rolls possessed by them be sealed.

In 1855 he informed the Łódź municipal authorities that:

> In Mosiek Nogacz's flat the chop shop located there as well as the detainee's boarding house to where the most important traders from various districts come[6] [and] do not go to the synagogue, services are simply conducted in his flat with the reading of the Pentateuch roll. Nogacz bought the rolls only for his own means [?] which is aimed at encouraging the needs of the merchants who stay with him – however this constitutes a considerable harm to the income derived from the Pentateuch rolls, and even more the case in the loss of donations given by wealthy donors during prayer when the Pentateuch rolls are being read.

Saltzman demanded that the rolls be sealed, however after a few days both sides came to an agreement and the lessee of the Pentateuch rolls withdrew his demands[7].

A year later Saltzman demanded that the authorities intervene in the matter of the Pentateuch rolls being used without his permission in the Kock(?) and Warcek(?) Hasid *Shtibls* – in the documents preserved there is a lack of more detailed information about them[8]. While in 1858, on the demand of the Synagogical Supervisory Board, Pentateuch rolls held by 14 individuals were sealed: the flour trader Izrael Lewkowicz, Mordka Heber, the tailor Icek Fajtlowicz, the brazier Szulim Reibanbach, the capmaker Abram Mularski, the labourer Lewek Kiepski, the tailors Mordka Tobiasz and Hersz Pryntz, the cobbler Muniś Korpel, the barber Szlama Moskowicz, Szlama Bolesławski, the widow trader Rosenblatt, 'the chop-housers' Mośek Nogacz and Majer Henigsztok. The guilty were forbidden from holding services in the future[9].

When in 1860 the lessee of the income from 'the Pentateuch rolls' became Daniel Kochański, he led to the sealing of Pentateuch rolls held also by the Hasids, with whom he eventually came to an agreement[10], as with the previous lessee – Sz. Saltzman and M. Heber, Jakub Horończyk, Jakub (?) Hamburski and Zajnwel Fajnsylber[11]. From at least 1864 the leasing of the Pentateuch rolls covered equally Bałuty; however initially the Łódź lessee (Wigdor Gutgold) had difficulties in executing his rights as the authorities of the Łęczycki district did not want to help him[12].

---

[5] Cf. chapter III.

[6] M. Nogacz owned the best Jewish inn which was situated in a one-storey brick building. All the remaining Jewish inns were 'very modest affairs' – F. F r i e d m a n, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863*, Łódź 1935, pp. 177-178.

[7] SAŁ, ŁCR 1565, p. 427.

[8] SAŁ, ŁCR 1565, p. 430.

[9] SAŁ, ŁCR 1565, p. 468. Cf. equally: W. P u ś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, p. 168.

[10] Notabene, these Hasids immediately tore the official stamps from their Pentateuch rolls and instantly held worship. The Pentateuch rolls lessee had to once again turn to the municipal authorities to intervene – SAŁ, ŁCR 1565, pp. 471-472.

[11] SAŁ, ŁCR 1565, p. 473. After several days an agreement with the lessee was reached.

[12] SAŁ, Anteriors of Piotrków Provincial Government (later PPG-Ant.) 2535, pp. 461-463.

The frequency of the lessees' charges and the appearance in them repeatedly of the same individuals shows that the struggle conducted for fiscal reasons with the private houses of prayer was already at that time condemned to failure. The demands of life were stronger. This was not only to do with the lack of places in the communal synagogue, but chiefly to do with small, but clear religious differences, dividing the various divisions of Hasidism, as well as the reformist tendencies of the richest adherents of Judaism.

In 1866 there were at least 10 houses of prayer in Łódź which had been granted previously permission to open by the Governmental Commission for Internal and Religious Affairs[13].

In the years 1873-1874 there existed in Łódź 8 officially recognised houses of prayer[14]. Many other prayer houses (the numbers of which unfortunately we do not have information about) which did not possess official authorisation were closed during the period May-June 1875 within the general action being carried out in the Piotrków province to eliminate 'illegal' Jewish houses of prayer[15]. In the following years the number of private prayer houses officially reported to the mayor of Łódź had not increase[16]. The real situation was completely different. The Synagogical Supervisory Board claimed in mid 1884 that there were private houses of prayer active in Łódź[17]. While the register conducted by the police authorities in the autumn of 1884 showed 77 houses, the majority in operation without the permission of the authorities. Because the list contains properties where only a dozen or so people would meet, one may say that it contains exceptionally detailed information about all the houses of prayer in existence at the time[18], and not only about houses of prayer confirmed by the authorities in the known lists from previous years. This list was more than likely connected with an action to legalise existing houses of prayer which, however, despite the submitting to the authorities of the appropriate documentation, had not achieved the desired result[19].

Existing houses of prayer had to provide funds for the Synagogical Supervisory Board – pay a designated fee for the right to read the Pentateuch rolls of the lessee. The Synagogical Supervisory Board could also control the Pentateuch rolls of the houses of prayer, and even decide upon the actual number of them in the city[20]. Failure to pay for the Pentateuch rolls reading was enforced by the

---

13 SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

14 SAŁ, ŁCR 7142, card 33v, card 166v.

15 SAŁ, ŁCR 7143, card 24-24v.

16 Cf. e.g.: SAŁ, ŁCR 7147, card 4v; SAŁ, ŁCR 7148, unnumbered.

17 10 sanctioned by the Government Commission and 5 sanctioned in later years by the Police Superintendent of Łódź – SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

18 SAŁ, ŁCR 7152, unnumbered.

19 In 1891 the Łódź Police Superintendent writes about this. Łódź Police Superintendent (later: ŁPS) 579, unnumbered.

20 Cf. e.g.: SAŁ, ŁCR 7147, card 17-18. For more on the contracts, including the tariff for reading the Pentateuch rolls cf. the chapter on the Communal Synagogue at Wolborska.

authorities, as is borne witness by the example of Kasriel Goldenrat who was fined 10 roubles for conducting a service in his house at Yom Kippur in 1879[21]. In February 1882 on demand, and in accordance with the conditions of the contract drawn up with the lessee of the income 'from the Pentateuch rolls', Abram Symcha Gutsztadt, a specially delegated government official sealed and brought to the communal synagogue those Pentateuch rolls which came from houses of prayer that had not paid the designated fee for the reading of the Pentateuch rolls[22]. The constant conflicts connected with this more than likely led, on the part of the Synagogical Supervisory Board, to the abandonment of this leasing out of the income in the mid 1880s; it was certainly not charged after 1885[23].

The existence of numerous houses of prayer together with the poor state of repair of the communal synagogue led to the appearance of initial calls for their closure[24], while in 1885 the Synagogical Supervisory Board's proposal placed before the Łódź city authorities concerned the taxing of existing houses of prayer (from 10 to 40 roubles) and the granting of permission for new houses of prayer to be exclusively dependant on the Synagogical Supervisory Board's opinion. The Board supported the expanded interpretation of the rescript of the Governmental Commission for Internal and Religious Affairs of the 23rd of January 1827. The income gained from taxation was to be spent on the communal synagogue's renovation, and then on maintaining religious schools[25]. None of the proposals saw realisation[26], for reasons which included the lack of interest on the part of the municipal authorities to involve themselves in the matter[27]. In the

---

21 Worship was allegedly held 'on its own' without the participation of merchants who had arrived from various parts of the Russian Empire, Cf.: SAŁ, ŁCR 7147, card 190-190v.

22 SAŁ, ŁCR 7150, unnumbered.

23 Such an income is no longer shown containing also data from the budget for the years 1885–1887, *Projekt budżetu na lata 1888–1891*, SAŁ, ŁCR 7154, unnumbered. Cf. equally: SAŁ, ŁCR 7167, card 22-23; SAŁ, Łódź Jewish Denominational Community (later: ŁJDC) 1, pp. 1-3.

24 For information about such a proposition cf. : SAŁ, ŁCR 7148, card 3-3v. The provincial authorities considered that the regulations in force (Rescript of the Governmental Commission for Internal Religious Affairs and Public Education of the 32.01.1827, number 553/86) allowed for the existence of private houses of prayer under the condition that they did not reduce the incomes for the Temple Supervisory Board. The requests by the authorities to have them closed down had, according to them, no legal standing. It has been impossible to locate the text of the said rescript – it is not located in later governmental collections of doçuments, like for instance: *Постановления относящиеся к действиям губернских правлений и уездных начальников. Ведомство Духовных Дел. Распоряжения относящиеся до римско-католическаго, евангелическаго и еврейскаго вероисповеданий и общия, относящиеся до всех вероисповеданий*, Варшава 1867, passim.

25 Cf.: SAŁ, ŁCR 7167, card 22-23; SAŁ, ŁJDC1, pp. 1-3.

26 This is illustrated by the lack of items 'prayer house payments' in the subsequent budgets of the Board (cf. e.g. : SAŁ, ŁCR 7157, unnumbered) as equally the lack of documents in the acts of the Temple Supervisory Board concerning the ratification of houses of prayer by the Piotrków Governor – there are only located the attestation of the rabbi for Łódź (cf.: SAŁ, Piotrków Provincial Government, Administrative Department (further PPG-Adm. 9361, unnumbered)

27 The municipal authorities were of the view that it followed firstly to list all the houses of prayer and the persons who attended them, while the matter of the closing down of those houses of

years 1895-1897 the Supervisory Board received no information whatsoever about houses of prayer confirmed by the Governor of Piotrków[28].

From time to time administrative action was still taken to close down illegal houses, as well as making life difficult for those houses of prayer registered yet not possessing the appropriate permission in writing[29]. Such action was taken – on the consent of the Governor of Piotrków – in 1891 and led to wave of requests asking for the legalising of hitherto existing illegal houses of prayer, requests supported by the police superintendent for Łódź pointing to the severe lack of places for the entire male Jewish population of the city[30].

On the basis of the preserved documents examined one may state that the normal procedure for documentation with regards to the registration of a house of prayer was, at the turn of the twentieth century[31] as follows:

1. The founder (founders) of the house of prayer would approach the official rabbi for a letter confirming that the future house of prayer will be under his control, attaching to the application a list of individuals who are going to attend the house of prayer;

2. Upon gaining a positive recommendation from the rabbi, the person applying took confirmation of his not ever having been convicted from the Łódź courts and the regional court, and subsequently put in his application to the local police authorities, or the police superintendent in Łódź, including with it: a) the rabbi's statement, b) the statement concerning no prior convictions, c) a plan of the building incorporating often also a cross-section and the calculated floorage and cubage of the property, d) a list of those individuals who are to attend the house of prayer;

3. The police superintendent in Łódź either a) instructed the appropriate officer and medical officer to carry out a site inspection[32]; or also b) instructed a sanitary committee to meet to carry out the said inspection. Such a committee was composed of a) a chairing representative of the Mayor of Łódź, b) a representative of the police authorities, c) the relevant medical officer, d) the city architect, e) a representative of the Synagogical Supervisory Board[33]. In both these cases the inspections were drawn up in a written report;

4. On the basis of the inspection report and the attached documents the police superintendent for Łódź would direct the report to the Piotrków Governor in

---

prayer in existence without permission is dependant on the decision of the provincial authorities which were more than likely unaware of the whole proposal Cf.: SAŁ, ŁCR 7167, card 21-22.

28 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 50-51.

29 SAŁ, ŁPS 579, unnumbered.

30 SAŁ, ŁPS 579, unnumbered.

31 Already at the beginning of the 1890s the circulation for documentation was simpler, while the inspection of premises was carried out only by the city police; while the head of the district gendarmerie gave the political assessment of the founders cf.: SAŁ, ŁPS 579, passim.

32 Cf. e.g.: SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 82-82v.

33 Cf. e.g.: SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 272.

which he would enumerate whether there existed reservations regarding the registration of the house of prayer [34];

5. The decision as to the granting of permission for the opening of a house of prayer was taken by the deputy governor, and confirmed by the governor[35];

6. The Administrative Department of the Provincial Government, making use of a special form (cf. over) informed the police superintendent for Łodź of the decision. With this the Provincial Government placed on the Łódź police authorities among other things the obligation to make sure that during services at the prayer house: only those persons listed in the document submitted gathered for worship; that no sects forbidden by law acted or came into being, that no inappropriate speeches were given, that outsiders did not assemble; that no 'irregularities in order' came about. At the same time the police authorities were to observe that the house of prayer was not moved to other premises, even within the self same building[36];

7. The police superintendent imparted the provincial authorities decision to those founding the house of prayer at the same time informing (not always) the Synagogical Supervisory Board of the said.

In the later period, as a consequence of the tendency within the Congress Kingdom to apply the principles in operation within the rest of the Russian Empire the procedure underwent change. This resulted from the fact that within the whole of the Congress Kingdom there had started to be applied – in fact contrary to point 3 of article 1299 of the act on alien creeds [37] – general state regulations concerning the foundation of houses of prayer. According to the judgements of the Senate of the 2nd of November 1893 and the 25th of January 1900.

The initiative to equip a house of prayer served there only the whole urban or rural Jewish district where the house of prayer was to be equipped, and not individual persons, or even a certain group of Jews – the inhabitants of a given town or village[38].

The regulations determined the quantity of houses of prayer that could be permitted – it could not exceed more than one for every thirty 'Jewish households' (article 1302 of the act on alien creeds). The literal application of these limits became the reason for the blocking in the registration of new houses of prayer, when the tsarist authorities did not want to recognise the impracticability of the application of a regulation designed for small towns, where there lived at most a handful of Jewish families, in relation to a large town built of tenement blocks in which there lived several dozen such families.

---

[34] Cf. e.g.: SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 82-82v.

[35] Cf. SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 83.

[36] Cf. e.g.: SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 197.

[37] *Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных*, изд. 1896 г., *Свод Законов*, т. XI, ч. 1.

[38] J. K i r s z r o t, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, pp. 11-12.

On the 18th of January 1901 the police superintendent in a letter to the Provincial Government claimed that the number of Jewish houses of prayer in the town far exceeded the number envisaged by the regulations. On the other hand houses of prayer were concentrated in the centre of the city, while the suburbs were to a large extent wanting.

In taking the above into account, as well as bearing in mind 1) that in the suburbs of the city there lived a very large number of Jews, 2) that a large part of Jews lived in houses belonging to Christians, and 3) with the small number of synagogues and the severe limitation on the number of private houses of prayer it was possible to overfill the existing synagogues and private houses of prayer, which in terms of health, safety and fire risks can not be taken as a desirable state of affairs

The police superintendent came to the conclusion that

the further opening of houses of prayer can be allowed on the edges of the city and, besides which, in those fragments of the central part of the city which are inhabited chiefly by Jews, where in the vicinity there are no [existing] houses of prayer, with which the processing such or other applications would take place in accordance with local conditions and the actual need for such a house of prayer[39].

Several months later the request made by the Łódź rabbi Eliasz Majzel to the provincial authorities – supported by the police superintendent and the mayor of Łódź – to regulate specifically for a city the size of Łódź the interpretation of the concept 'Jewish household' – not as a building but as a family. The provincial authorities admitted that they were unqualified to deal with the matter (as concerned the settlement of the general interpretation of the law in force) and referred the matter to the Senate[40].

At the same time the rabbi requested that until such a time that the Senate had examined the question of the number of houses of prayer permitted by law, that the registration of new houses should be treated as 'temporary' The provincial authorities agreed to this[41] and in 1902 confirmed the status of many new houses of prayer according to these conditions[42].

The matter was finally settled by the Senate pronouncement of the 24th of June 1905 which accepted the arguments presented by rabbi Majzl, claiming that the definition 'Jewish household' refers to every Jewish family in which the head pays the synagogue fee. The Senate adopted an even more liberal interpretation as far as the number of people who could open their own house of prayer is concerned, claiming that it can only be 12 individuals paying the fee, while the general number of houses of prayer can not exceed in a given place 1 for every 30

---

39 SAŁ, PPG-Adm. 9361, card 167-168. Matters were similar in Warsaw, cf. : SAŁ, PPG-Adm. 9507, card 40-40v.

40 SAŁ, PPG-Adm. 9507, card 1-3, 6-10v; card 41-42v.

41 SAŁ, PPG-Adm. 9507, card 43-44; SAŁ, ŁPS 1872, unnumbered.

42 For many examples cf.: ŁPS 1868, unnumbered.

'Jewish households[43]. In this way 'temporary' houses of prayer became automatically confirmed as permanent.

The matter of establishing the organ of Jewish self government empowered to enounce in the matter of the practicality of opening a new house of prayer appeared different however. Admittedly the provincial authorities recognised the Synagogical Supervisory Board as the representative of the community empowered to enounce in matters concerning the opening of houses of prayer; and in acts the Synagogical Supervisory Board's attestation appeared in place of the rabbi's, claiming that the Board 'as the representative of Jewish society, on the basis of right of attorney of the synagogue assembly (*божничнаго схода*)' reiterates that it has no misgivings as to the opening of a specific house of prayer[44].

This practice was not, however, widespread within the Congress Kingdom, and with time also ceased to be applied in the Piotrków Province. For example on the 1st of July 1909 the governor left unanswered Mowsza Gurin's, Mordka Berman and Aron-Lejb Łukin's request to found a house of prayer, on the basis that the sanctioning of Jewish houses of prayer, according to the pronouncements of the Senate of the 2nd of November 1893 and the 25th of January 1900, can only be requested by the whole Jewish community and not individuals[45]. Already earlier on the 31st of March 1910 the self same governor had refused permission for the relocation (from Pańska Street 67 to Pańska Street 58) of Józef Przygurski's house of prayer as the applicant did not represent the views of the local Jewish community, hence the attestations of the rabbi and the Board were viewed as insufficient[46].

The diverse nature of administrative practice meant that at the beginning of 1911 the Warsaw governor-general approached the central authorities for them to clarify whether the recognition of the Synagogical Supervisory Board's right of attorney in the issuing of statements on the necessity to open a house of prayer could be accepted:

> The Ministry of the Interior [...] in the proclamation to the governor-general of the 21st of February 1911 for no 1520 expressed the opinion that the laws on the managing of the spiritual affairs of Jews in force within the Congress Kingdom (the ukases of the 20th of December 1821 and the 7th of September 1830) did not grant the Synagogical Supervisory Board the right to apply (*ходатайствовать*) for the opening of new synagogues without the agreement of the Jewish community, and with which the leaving of the initiative in this matter to the synagogue boards would be a broadening of the laws serving them and would make it easier for Jews to manage the synagogues without a due guarantee as to their actual needs – with which for the running of a new house of prayer the agreement of the whole religious community is essential [...] and this principle should be strictly applied.[47]

---

43 SAŁ, PPG-Adm. 9507, card 56-59.

44 Cf.: SAŁ, ŁJDC 1, p. 276.

45 SAŁ, ŁPS 1877, unnumbered.

46 SAŁ, ŁPS 1879, unnumbered.

47 J. K i r s z r o t, *Prawa...*, p. 12. As is given by the author, it led to 'numerous misunderstandings' between those wanting to open the synagogue and the police authorities and the Board of the Orthodox Community in Warsaw.

As a result also the tsarist authorities in Łódź stopped the practice of granting permission for the opening of houses of prayer[48]; this applied even to the relocation of existing houses of prayer to another address. When in 1911 the hitherto existing house of prayer at Cegielniana Street 27 was to be moved to Długa Street 22, the provincial authorities did not grant permission saying that their refusal was motivated by the fact that a decision to relocate should be taken by 'the whole Jewish population of the city'[49].

Such a situation must have brought about a reaction on the part of the Synagogical Supervisory Board. Admittedly it did not call for a general assembly of the Jewish community, as was suggested by a group of Łódź Jews, which was to back the Board with a permanent group to deal with matters connected with houses of prayer[50], but lodged a complaint to the Senate in which it demanded that it be accredited with the rights to apply for a) the opening in the city of Łódź of new Jewish houses of prayer, b) the relocation of such houses of prayer that exist with official approval to other buildings. Although the provincial authorities ultimately withdrew from their demand for 'the approval of the whole religious community' in the question of the relocation of houses of prayer (on the basis of the Senate ukaze of the 15th of October 1904), the fundamental matter – approval for new houses of prayer – was left unsettled until the outbreak of war in 1914[51]

In the initial years of the twentieth century applications for the ratification of permanent houses of prayer were examined and ratified by the provincial authorities in two terms falling in the periods of Easter and the autumn feasts (Rosh Hashanah, Yom Kippur, Sukot) [52], even though the applications were put in a lot earlier. The explanation put forward, though one impossible to prove, for this strange anomaly is the hypothesis that ratification often took place in exchange for the appropriate bribe the giving of which was speeded up by the approaching religious holidays and the desire to have the new house of prayer open before they started.

Another solution was the opening of houses of prayer without the permission required by law which meant however the bribing of low ranking police officers (for example in 1902 the house at Rokicińska Street 18 existed for a monthly payment of 3 roubles for the local bobby[53]).

---

48 On the 19th of July 1911 the Police Superintendent in Łódź sent a request to Piotrków for the house of prayer Cegielniana Street 56 to be opened, supported by the signatures of many merchants, members of the Temple Supervisory Board and the Rabbi. This did not reach ratification however, it is likely that the governor considered this not to be the consensus of the whole community – SAŁ, ŁPS 1879, unnumbered.

49 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 309-311. Another similar affair: SAŁ, ŁPS 1878, unnumbered.

50 SAŁ, ŁJDC1, pp. 286-287.

51 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 337-338.

52 F. G u e s n e t has earlier drawn attention to the matter, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi XIX wieku: typy i stosunki*, [in:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, edited by P. S a m u s i a, Łódź 1997, p. 192.

53 SAŁ, ŁPS 1871, unnumbered.

Łódź houses of prayer – in a way similar to the situation in other towns – were located in small premises, chiefly living accommodation; a specific feature for the industrial city was the secondary use of factory buildings for religious purposes. Prayer houses usually consisted of a single room; if they had two rooms then the one would usually perform the function of a room for women. They were usually lit by oil lamps, more rarely by gas; extremely rarely does one read of the usage of a mechanical ventilation system.

It is exceptionally rare to come across information about houses of prayer located in purpose-built premises; this was the case with the property at Średnia Street 17. On the 27th of March 1897 Robert Karpf was granted permission to open a house of prayer for 75 people[54] in a separate building (not built in point of fact in accordance with the initially ratified plans of Adolf Zeligson) situated in the rear part of his property. The design envisaged a classical solution to the women's part in the form of a gallery running the length of three walls such as was seen in many synagogues[55].

Not often conversions of entire buildings for religious purposes were carried out. For example on the 3rd of July 1902 Wolf Reicher's house of prayer was ratified (for 42 people, at present the only existing synagogue in Łódź) at Południowa Street 28, which arose in a separate one-storey structure of a rear outbuilding. Following the conversion of the cantor's rooms that had been there before there was created on the ground floor a men's room with 8 windows and in the upper storey – a women's room with 10 windows.[56]

Let us examine several other examples:

In Eliasz Majer Krawiecki's house of prayer opened on the 10th of March 1899 at Aleksandryjska Street 25 (for 30 people), the rectangular prayer hall, with one corner sharply truncated, of a surface area of 39.0 m^2 and a cubage of 96.88 m^3, was located on the ground floor of a three-storey house; it possessed two windows, and was lit by paraffin lamps[57].

Jakub Oszkowski's and Michał Wrżonski's *shtibl* (Brzezińska Street 26 at Bałuty) was intended for 30 people (ratified on the 3rd of April 1899) and covered an area of 7.0 x 5.9 m (41.66 m^2) with a cubage of 110 m^3; it was heated by a stove located in the corner of the room, it was lit by two windows[58].

Herman Józef Gejnzler's house of prayer at Długa Street 68 which was ratified on the 1st of March 1898 to house 26 people had two rooms (one of which was more than likely designated for women), joined by a corridor and having in

54 SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered.

55 SAŁ, Piotrków Provincial Government, Building Department (further: PPG-Bud.) 4335, unnumbered., PPG-Bud. 6147, unnumbered.; K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, p. 136.

56 SAŁ, ŁPS 1870, unnumbered.

57 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 59v, 61, 80.

58 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 112, 114, 115.

total four windows. These rooms were 5.2 by 4.8 m and 4.9 by 5.7 m in size (the floor area being respectively 24 and 27 m^2)[59].

In Fiszel Lipski's house of prayer founded in 1898 at Jerozolimska Street 9 the prayer room was on the ground floor of a one-storey building and had three windows, the floor area was 28.2 m^2, cubage 96.5 m^3 [60].

Mordka Hejlman and Herszel Fejl's house of prayer at Kamienna Street 9, ratified for thirty people (although according to Gustaw Landau-Guntenteger, the architect who drew up the plan, there was room for fifty people) on the 10th of April 1899, was located in a greater number of rooms – in two larger rooms and two 'cloakrooms' in total comprising 5 windows and covering a floor area of 92.0 m^2 (cubage – 329.2 m^3)[61].

The house of prayer founded in 1899 by Lejzor Bursztynowicz for 30 people at Pieprzowa Street 16 on the property of Michał Caft, was situated on a ground floor wooden annex, in a single room with 42.9 m2 of floor area, and a cubage of 120.6 m3, and had three windows[62].

In 1899 Szymon Epsztejn, Hersz Siemiatycki and Zachariasz Herman, the owners of the real estate at Widzewska Street 27, transferred there the house of prayer from Nowy Rynek 7. It was located in an annex on the first floor of a two-storey building (initially an industrial building). The prayer hall was lit by a whole nine windows (the former shop floor) and was one of the biggest measuring 7.1 x 10 m (70.9 m^2). Its cubage, due to the above average height of the room, over 3.9 m, was 281.2 m^3. Behind the main prayer hall there was a much smaller room (3.7 x 4.2 m) of an unknown function[63].

Zalman Wolf Bibergal's and Majer Lichtensztejn's house of prayer for 30 people was located at Wschodnia Street 29 in four rooms (of which two were for women) on the ground floor of a three-storey annex building; the rooms were lit by gas, the women's part had a floor area of 38.7 m^2, the male part – 52.9 m^2. the total cubage was 363m3. From the entrance hall a narrow corridor led to the women's prayer rooms, the men's area was directly linked to the outside[64].

The inhabitants of several neighbouring houses often attended houses of prayer in the second half of the nineteenth century – in the period which we have the most detailed data for. An example can be, for instance, the Bałucki house of Dawid Ofenbach already mentioned at Aleksandrowska Street 7. It was attended by at least 20 people who lived chiefly at the start of Aleksandrowska Street (from nos. 5 to 14); only one person lived at Kielma Street, and one at Fajfra

---

59 SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered.; SAŁ, ŁJDC 1, pp. 56-57.
60 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 42-42v.
61 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 144, 146-146v, 149.
62 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 164, 167-167v, 197.
63 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 272-273, 275.
64 SAŁ, PPG-Adm. 9255, card 207-207v, 223, 225; ŁJDC 1, p. 151.

Street.[65]. This was similar in the case of Abram Józef Kon's house at Drewnowska Street 32. The majority of Jews who attended lived in the neighbouring properties at Drewnowska Street (8 in the same premises as the prayer house); the remainder at streets Aleksandryjska, Wolborska, Kielbacha (Bałuty) and Stodolna (Stodolniana)[66].

Eliakim Gliksamn's house of prayer which was registered in 1899 and situated at Piotrkowska Street 43 was attended chiefly by the inhabitants of several tenement buildings on the same street (e.g. nos. 26, 31, 33, 41, 46, 58) These were, at least partly, rich merchants in as far one can gauge on the basis of the company stamps that appear on the list (Jakub M. Kon, Wschodnia Street 72; Nechemia Finkelstein, Piotrkowska Street 26; Henoch Weiskohl, Piotrkowska Street 46; Motes Lipschitz, Piotrkowska Street 50; Chaskiel Finkel, Piotrkowska Street 58; Mendel Nachtstern, Piotrkowska Street 31)[67]. Wolf Ber Szpigl's house of prayer at Piotrkowska Street 197 was designated for richer Orthodox Jews, the inhabitants of the streets neighbouring Piotrkowska Street (28 people) and Karola Street(3 people); here came, among others: the Icek Majer siblings, Izrael and Szmul Icek Wojdysławscy (Piotrkowska Street 197), Abraham and Józef Rapaport (Piotrkowska Street 197) as well as members of the Makower and Pomeranc families[68].

Moszek Icek Gamprecht's house of prayer was similar in character, situated at Piotrkowska Street 120 (plot registration number 538); here attended rich Jews who inhabited the southern part of Piotrkowska Street, also its southern edge (e.g. Leon Kalecki, Piotrkowska Street 238, or Jakub Hirszberg, Piotrkowska Street 233). They were chiefly, however, the inhabitants of the nearby tenements (e.g. Medel, Mojżesz and Józef Grawe, Piotrkowska Street 132)[69].

The house at Aleksandryjska Street 10 was attended by believers from various places; they lived at Aleksandryjska Street, Wolborska Street, Nowomiejska Street, Stary Rynek (Old Market) and other streets situated in the vicinity[70].

38 people attended Mojżesz Helman's house of prayer at Cegielniana Street 28 in 1900. They came from a wide area – from Widzewska Street to the east through to Pańska Street to the west and from the streets Nowomiejska, Konstantynowska and Średna to the north through to Benedykta Street in the south[71]. M.

---

65 SAŁ, ŁJDC 1, p. 195.

66 SAŁ, ŁJDC 1, p. 124.

67 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 167-168.

68 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 112-114.

69 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 199-200. The list of individuals attending this house of prayer is written – as one of the few – not in Russian but in German. Possibly the Jakub Hirszberg mentioned in it is one of the co-founders of the company 'Hirszberg and Wilczyński', established by German Jews.

70 SAŁ, ŁJDC 1, p. 107.

71 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 229-230.

Helman's later biography (affiliation to the Zionist religious party 'Mizrachi'[72]) allows one to conjecture that the first religious Zionists in Łódź assembled in his house of prayer.

The Jews who attended Beniamin Gostyński's house of prayer at Jakuba Street 3 came from a sizeable tract of the city from Wólczańska Street (120!) and Benedykta Street to the south up to Zgierska Street and Brzezińska Street to the north as well as from Benedykta Street 36 in the west to Smugowa Street in the east; the majority of them lived, however, within the area of the former Nowe Miasto (New Town)[73].

The differences in the distances that separated the members of individual houses of prayer from their homes in the majority of cases can not be ascertained on the basis of the documents preserved; one can at best speculate that those houses of prayer in which prayed the inhabitants of distant properties were Hasidic *shtibls* or premises attended by the members of varied, often informal religious organisations or political-religious organisations.

A separate group of requests concerns applications made for permission to hold religious services during the period of the autumn feasts (over a month) in premises which were not designated for this purpose during the remaining months of the year. Here prayed Jews who were less devout or for other reasons (age, disability) normally would not attend a synagogue or house of prayer[74]. These were both residential properties often capable of housing a sizeable number of people (even up to 500) as commercial, for example the Łódź premises 'Talmud-Tory' (at Zachodnia Street 20), The Warsaw Hall[75], the 'Harmonia' hall (Łagiewnicka Street 2)[76]. At least from the mid 1890s[77] permission for 'temporary' houses of prayer was granted by the Police Superintendent in Łódź on the basis of a general declaration obtained from the Piotrków governor[78]. The excessive overfilling of existing synagogues and permanent houses of prayer was given as the justification for the opening of such temporary houses of prayer.[79].

---

72 Cf.: J. W a l i c k i, *Juden und Deutsche in der Lodzer Selbstverwaltung 1917-1939* [in:] *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820-1939. Eine schwierige Nachbarschaft*, Hrsg. von J. H e n s e l, Osnabrück 1999, p. 227.

73 SAŁ, ŁJDC 1, pp. 92-93.

74 Cf. the justification for requests to open temporary houses of prayer for the holiday period: SAŁ, ŁPS 1864-1881, *passim*. Cf. also: P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, pp. 77-78.

75 SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered.

76 SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered. The hall could hold 80 people.

77 It has turned out to be impossible to locate earlier materials connected with this matter.

78 An example of a document containing such a authorization for the year 1899 can be found in SAŁ, ŁPS 1886, unnumbered.

79 SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered. Also the original permission for Szymon Halpern of the 26.08.1896. Rabbi E. Majzel also wrote about the need to open temporary houses of prayer (SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered).

The basis for the granting of permission was the appropriate police recommendation[80]. Refusals were on the basis of misgivings as to the size and state of the premises and the possible safety threat to the faithful praying there[81]; only in 1903 did the Police Superintendent force – upon the pretext of the actual surplus of places in synagogues and permanent houses of prayer – the limiting of the number of temporary houses of prayer that gained permission to function[82].

In accordance with article 1301 of the act on alien creeds the authorities permission was needed even for the systematic gathering minyan (10 adult Jews over the age of thirteen) for praying for the deceased. Often this was treated by the Police Superintendent for Łódź as the opening of a new house of prayer[83].

Unfortunately there is little that can be written about houses of prayer post 1914. The documentary material, so rich for the prior period, has almost entirely been lost, although it is known that the administrative authorities still issued permission for the opening of houses of prayer and maintained their card indexes [84], while the denominational community confirmed the necessity for a new prayer house to be opened[85]. On the basis of P. Spondenkiewicz's published accounts of old Jewish inhabitants of Łódź one may suppose that the procedure for founding, as well as the activities and functioning of the membership of houses of prayer differed little from the period prior to the First World War[86].

---

80 SAŁ, ŁPS 1864, passim.

81 Cf. e.g.: SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered.

82 The Police Superintendent refers here to the lack of new applications for the opening of new houses of prayer which was to prove the covering of the needs for places to pray in. (SAŁ, ŁJDC 1, pp. 101-102), 'forgetting', that the processing of applications had been blocked because of the fact that the accepted number of houses of prayer had been exceeded (cf. above p.85).

83 SAŁ, ŁPS 1864, unnumbered.

84 Cf.: SAŁ, Provincial Office in Łódź 2512, pp. 32-38.

85 Cf. SAŁ, ŁJDC 305/a, passim.

86 P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona...*, pp. 76-78.

CONCLUSION

The history of Jewish sacral buildings in Łódź is strictly connected with the history of both the entire denominational community, as well as with the history of Jewish society in the city. It mirrors both the comparatively free – against the back cloth of the entire city – growth of this community in the first half of the nineteenth century as well as the stormy development in the period post enfranchisement, having its reflection first of all in the constant growth in the number of houses of prayer. The history of Łódź's synagogues has also been influenced by the constant conflict between the supporters of reformed Judaism and Orthodoxy, which resulted in the creation of the synagogue at Kościuszko Street. Its mark was also left upon the progressing differentiation in wealth levels, and most of all, in political differences resulting in the opening of prayer houses for not only various Hasidic currents, which is understandable, but also for parties and political leanings, the most remarkable example of which is the Zionist synagogue 'Ohel Jakow'.

The distribution of synagogues, and primarily houses of prayer, is territorially identical to the areas of dense Jewish habitation: the northern part, encompassing the area from Bałuty to Anna Street and Główna Street, and the lesser known – the so-called 'Górny Rynek quarter', encompassing first of all the eastern boundary of present day Reymont Square as well as Zarzewska Street and Rzgowska Street.

At the same time the similarities concerning the history of synagogues and the groups of believers gathered around them, those which existed between Łódź and other towns of the Congress Kingdom and Galicia, should be pointed out. The most interesting phenomena is the parallel in the activities of the adherents of 'progressive' Judaism in Łódź and Kraków[1] (a similar conflict story with the Orthodox majority: the creating of a separate denominational community, made impossible in both cases by the legal administrative regulations, partial agreement with the Orthodox while maintaining the full independence of their own synagogues[2] .

---

[1] Despite the fact that the model for 'progressives' in Kraków came from Austria via Lvov (Cf. H. Kozińska-Witt, *Stowarzyszenie izraelitów postępowych w Krakowie 1864-1874*, 'Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego' 1999, no. 4 pp. 22-23), while in Łódź from Germany via Warsaw.

[2] Cf. H. K o z i ń s k a-W i t t, *Stowarzyszenie...*, s. 19-23; A. Ż b i k o w s k i, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1919*, Warszawa 1995, s. 59.

The coming into existence and activity of Łódź synagogues and prayer houses did not occur without the knowledge and permission of the administrative authorities. The invasive Russian authorities, sceptical towards Jews, exercised strict control over them which, paradoxically, has given us today the possibility of producing the details of their actions. However the lessened interest on the part of the authorities of the Second Polish Republic, including the destruction during the war of a significant part of the documents, has meant that the inter-war period has been presented, out of necessity, more modestly.

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION 5

I. THE FIRST SYNAGOGUE AT WOLBORSKA STREET 8

II. THE COMMUNAL SYNAGOGUE AT WOLBORSKA STREET 20 15

III. THE SYNAGOGUE AT PROMENADOWA (LATER KOŚCIUSZKO) STREET 2 AND ZIELONA STREET 8 – THE REFORMED SYNAGOGUE AND ITS PREDECESSORS 36

IV. THE SYNAGOGUE AT ZACHODNIA STREET 56 61

V. THE 'EZRAS IZRAEL' ASSOCIATION (JEWISH AID) SYNAGOGUE AT WÓLCZAŃSKA STREET 6 67

VI. THE SYNAGOGUE AT DŁUGA (LATER GDAŃSKA) STREET 18 75

VII. HOUSES OF PRAYER 79

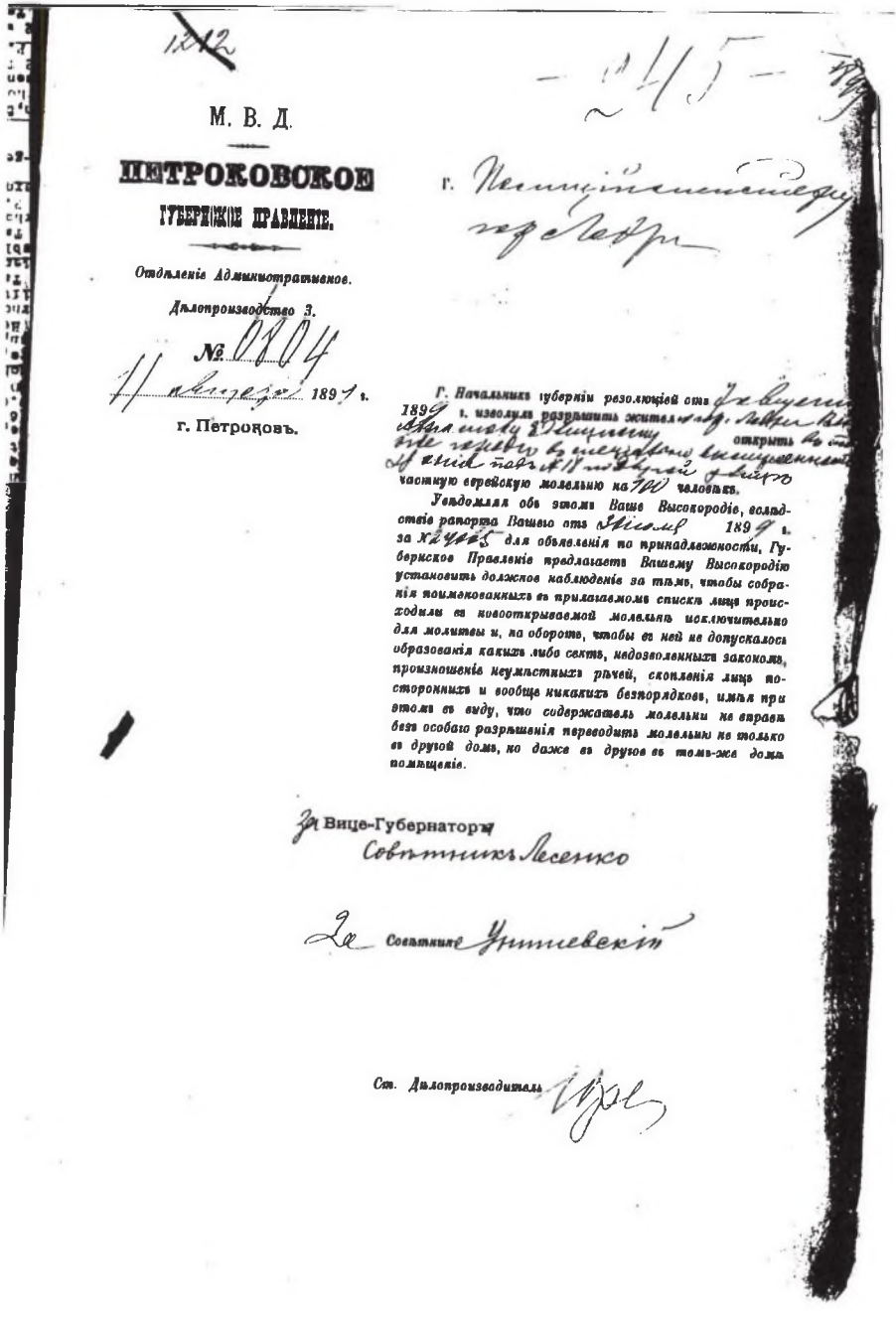
CONCLUSION 93

LIST OF PRAYER HOUSES ..... polish part – p. I

'THE FOUNDATION ACT' FOR THE ŁÓDŹ PROGRESSIVE SYNAGOGUE ..... polish part – p. XIII

INDEX ..... polish part – p. XV

ILLUSTRATIONS ..... polish part – p. XXV

М. В. Д.

ПЕТРОКОВСКОЕ

ГУБЕРНСКОЕ ПРАВЛЕНІЕ.

Отдѣленіе Административное.

Дѣлопроизводство 3.

№ 0804

11 августа 1897 г.

г. Петроковъ.

Г. Начальникъ губерніи резолюціей отъ 7 августа 1897 г. изволилъ разрѣшить жителю м. Бѣлхатова [illegible] открыть въ [illegible] частную еврейскую молельню на 100 человѣкъ.

Увѣдомляя объ этомъ Ваше Высокородіе, вслѣдствіе рапорта Вашего отъ 3 іюля 1897 г. за №№ [illegible] для объявленія по принадлежности, Губернское Правленіе предлагаетъ Вашему Высокородію установить должное наблюденіе за тѣмъ, чтобы собранія поименованныхъ въ прилагаемомъ спискѣ лицъ происходили въ новооткрываемой молельнѣ исключительно для молитвы и, на оборотъ, чтобы въ ней не допускалось образованія какихъ либо сектъ, недозволенныхъ законовъ, произношенія неумѣстныхъ рѣчей, скопленія лицъ посторонныхъ и вообще никакихъ безпорядковъ, имѣя при этомъ въ виду, что содержатель молельни не вправѣ безъ особаго разрѣшенія переводить молельню не только въ другой домъ, но даже въ другое въ томъ-же домѣ помѣщеніе.

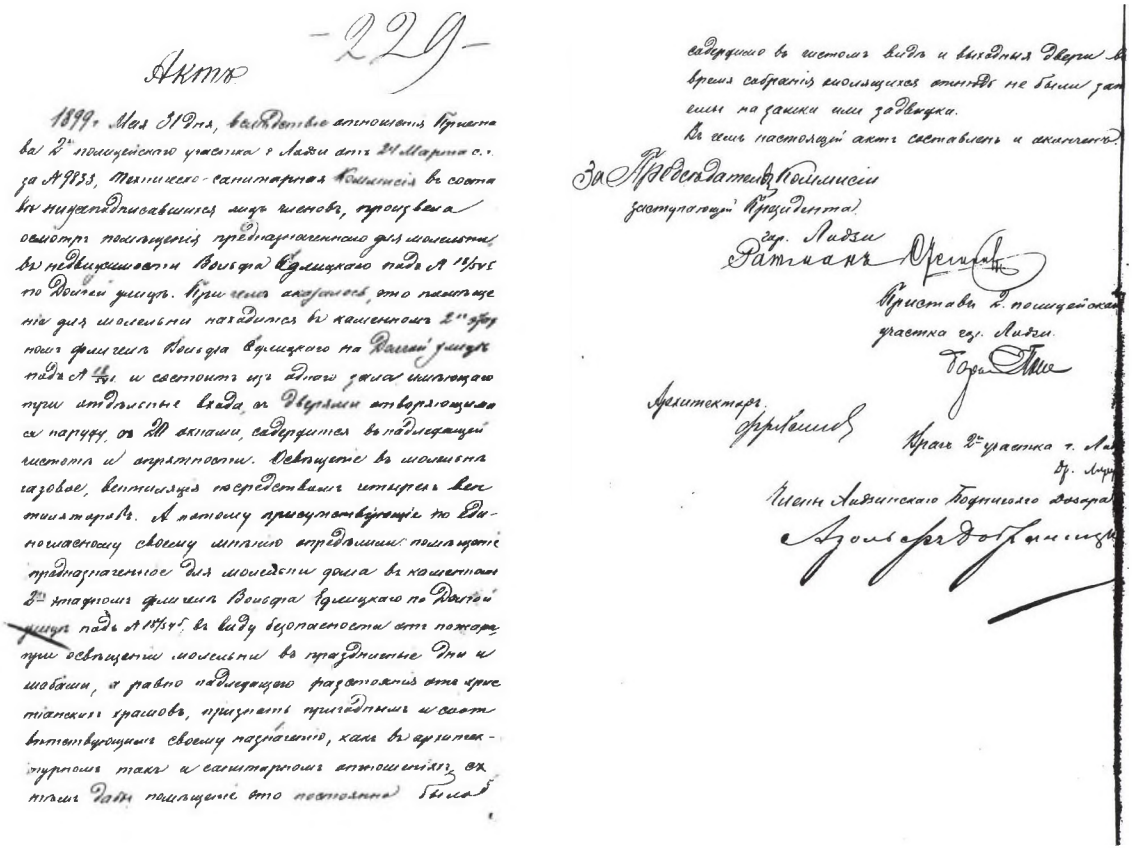
За Вице-Губернатора
Совѣтникъ Лесенко

За Совѣтника Унтиевскій

Ст. Дѣлопроизводитель

38. Pismo powiadamiające o zezwoleniu na otwarcie domu modlitwy (tu: synagogi przy ul. Długiej)

38. The letter confirming the granting to a house of prayer of a licence (here: the Synagogue at Długa Street)

Акт — 229 —

1899 г. Мая 31 дня, в Полицейское отношение Пристава 2 полицейского участка г. Лодзи от 24 Марта с. г. за № 9933, Техническо-санитарная Комиссия в составе нижеподписавшихся лиц членов, произвела осмотр помещения предназначенного для молитвы во 2 этажном флигеле Выезда Одесского под № 11/15 по Долгой улице. При чем оказалось, что помещение для молитвы находится в каменном 2 этажном флигеле Выезда Одесского на Долгой улице под № 11/15 и состоит из одной залы имеющей три отдельные входа от Двора и отвечающая по парадку от 20 аршин, содержится в надлежащей чистоте и опрятности. Освещение в молитвенной газовое, вентиляция посредством четырех вентиляторов. А потому руководствуясь по Высочайшему своему штрафу отведенное помещение предназначенное для молитвенного дома в каменном 2 этажном флигеле Выезда Одесского по Долгой улице под № 11/15 в виду безопасности от пожара при освещении молитвенного в праздничные дни и шабаши, а равно надлежащего содержания от грязи и сырости, признать пригодным и соответствующим своему назначению, как в архитектурном так и санитарном отношениях, с тем чтобы Далее помещение это постоянно было

садовую в местах входа и выхода Двора в время собрания молящихся отнюдь не были заперты на замки или задвижки.

В сем настоящий акт составлен и окончен.

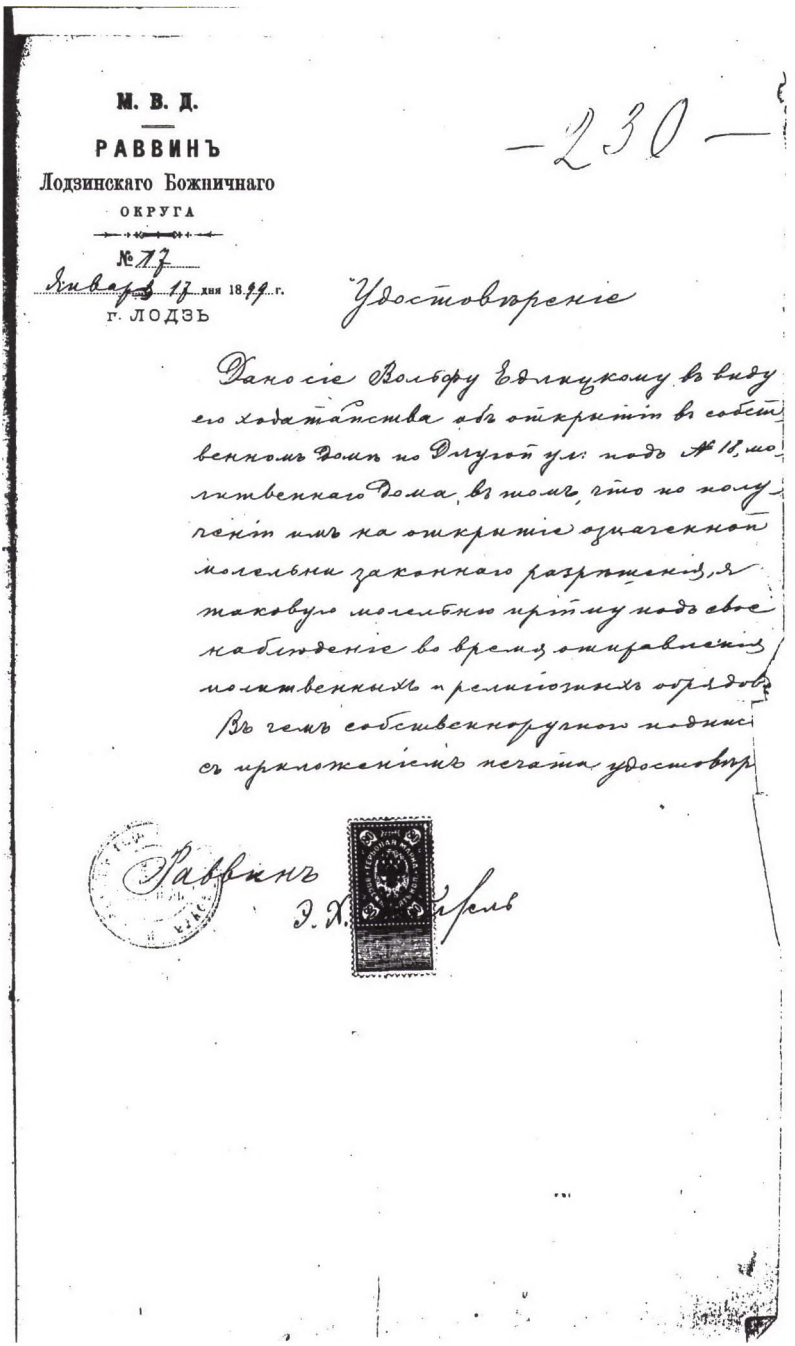
За Председателя Подписался
(заступающий Президента)
Пристав 2 полицейского участка г. Лодзи
Помощник Пристава

Архитектор

Врач 2 участка г. Лодзи

Член Лодзинского Городского Общества

37. Protokół z oględzin domu modlitwy (tu: synagogi przy ul. Długiej)
37. The inspection document for a house of prayer (here: the Synagogue at Długa Street)

М. В. Д.

РАВВИНЪ
Лодзинскаго Божничнаго
ОКРУГА

№ 17
Января 17 дня 1899 г.
г. ЛОДЗЬ

-230-

Удостовѣреніе

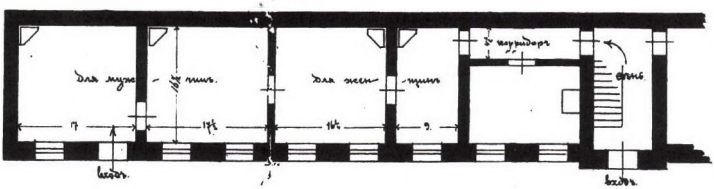
Дано сіе Вольфу Ѳалькуску въ виду
его ходатайства объ открытіи въ собст
венномъ Домѣ по Длугой ул. подъ № 18, мо
литвеннаго Дома, въ томъ, что онъ полу
чилъ имъ на открытіе означеннои
молельни законнаго разрѣшенія, я
таковую молельню пріему подъ свое
наблюденіе во время отправленія
молитвенныхъ и религіозныхъ обрядов
Въ чемъ собственноручно подпис
съ приложеніемъ печати удостовѣр

Раввинъ Э. Х. Карлъ

36. Zaświadczenie rabina dla domu modlitwy (tu: synagogi przy ul. Długiej)
36. The rabbi's attestant for a house of prayer (here: the Synagogue at Długa Street)

-223-

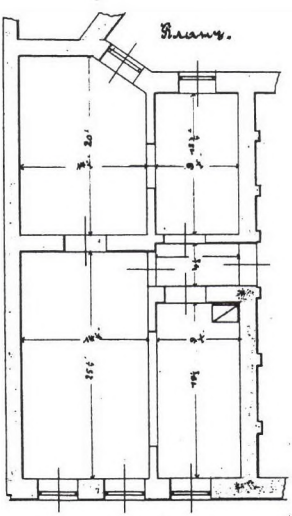
План расположения комнат, предназначаемых на еврейскую молельню в каменном одноэтажном строении во дворе недвижимости под № 29 по Всходней улице в г. Лодзи.

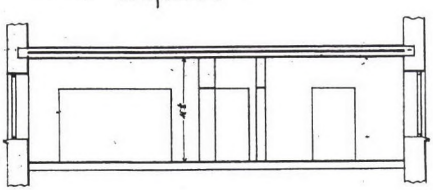
Исчисление объема воздуха 4 комнат, при высоте в свету 13 фут.:
13 [(7×16½) + (7½×16½) + (16½×16½) + (9×16½)] = куб. фут. 12816½
или 12816½ / 243 = 37⅓ куб. сажен.

Планы святой и молитвенных комнат, предназначаемых для молельни, на недвижимости Соломона и Шейки Мовш № 9/418 по Каменной улице в гор. Лодзи для фрейлах и бейлахс.

План.

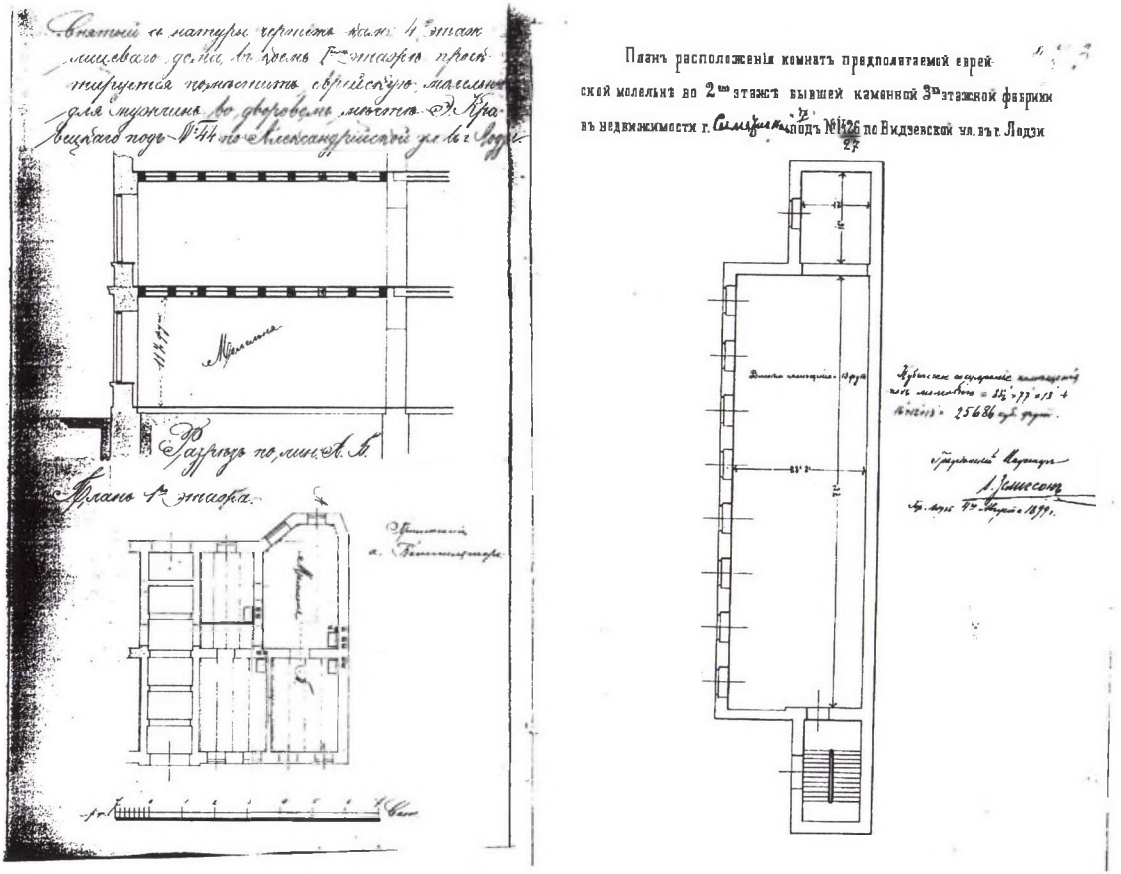

Фасад.

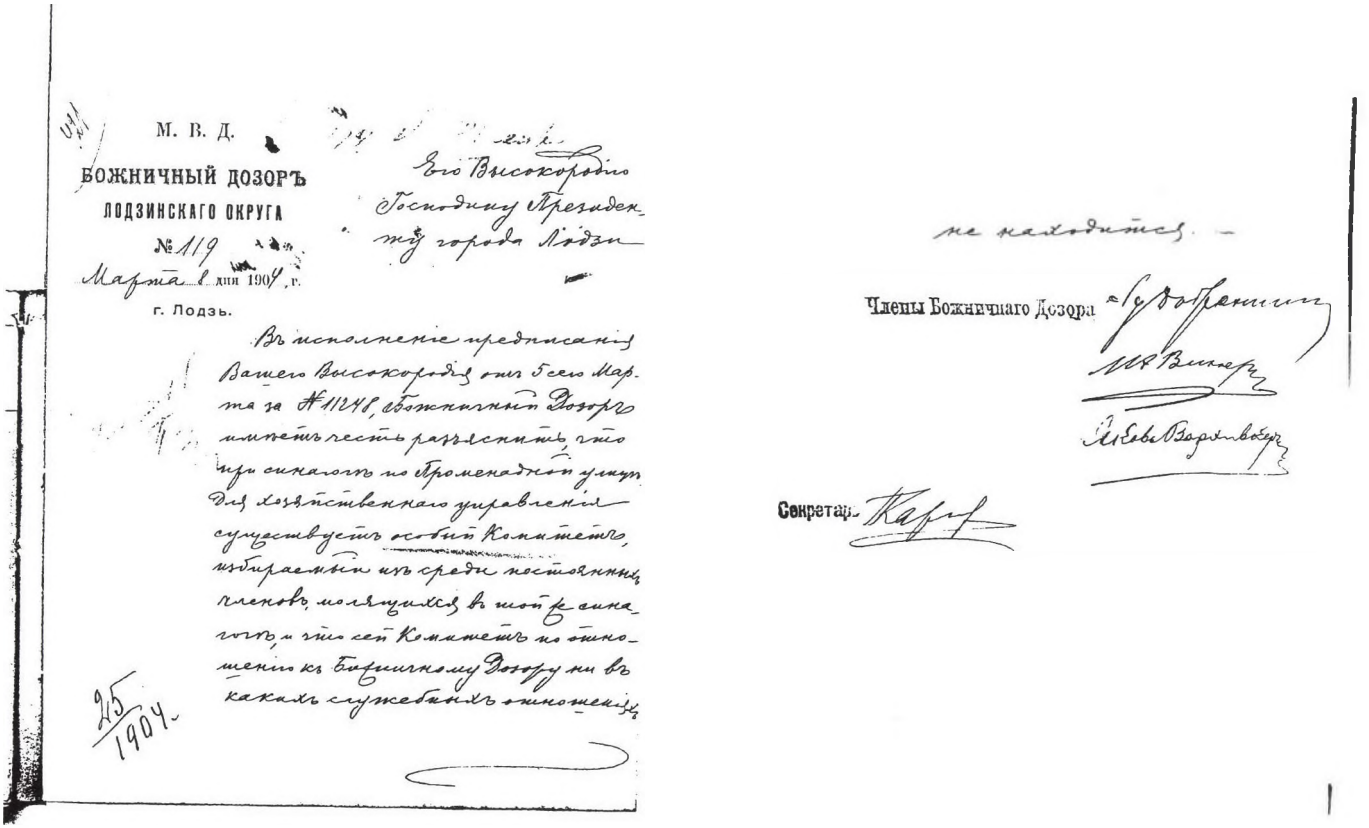

Снял и чертил. –
г. Лодзь, Августа 6 дн. 1891.
Ремесленный Инженер
С. Цвиркун-Цвирко

35. Plany domów modlitwy z końca XIX w.
35. Plans of houses of prayer from the end of the nineteenth century

34. Plany domów modlitwy z końca XIX w.
34. Plans of houses of prayer from the end of the nineteenth century

М. В. Д.

БОЖНИЧНЫЙ ДОЗОРЪ

ЛОДЗИНСКАГО ОКРУГА

№ 119

Марта 1 дня 1904 г.

г. Лодзь.

Его Высокородію Господину Президенту города Лодзи

Въ исполненіе предписанія Вашего Высокородія отъ 5 сего Марта за № 11248, Божничный Дозоръ имѣетъ честь разъяснить, что при синагогѣ по Променадной улицѣ для хозяйственнаго управленія существуетъ особый Комитетъ, избираемый изъ среды постоянныхъ членовъ молящихся въ той синагогѣ, и что сей Комитетъ по отношенію къ Божничному Дозору ни въ какихъ служебныхъ отношеніяхъ

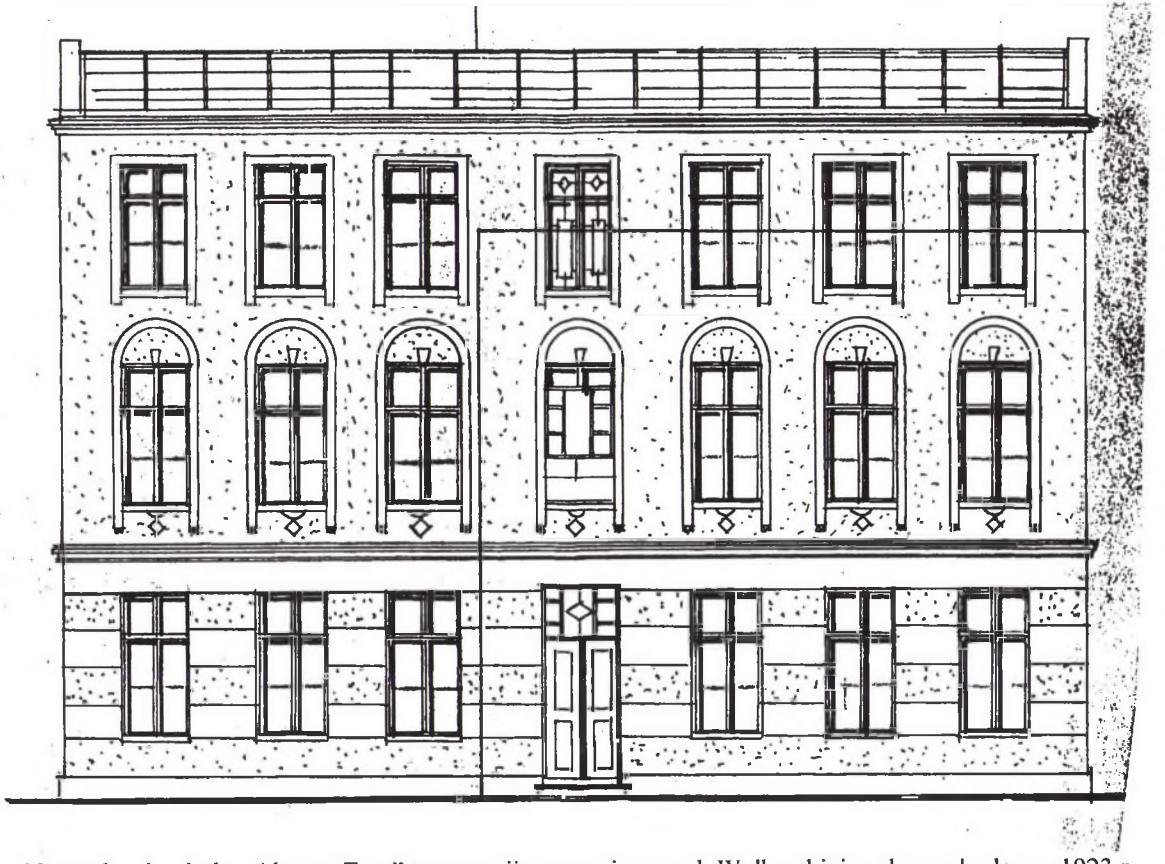
не находится. —

Члены Божничнаго Дозора

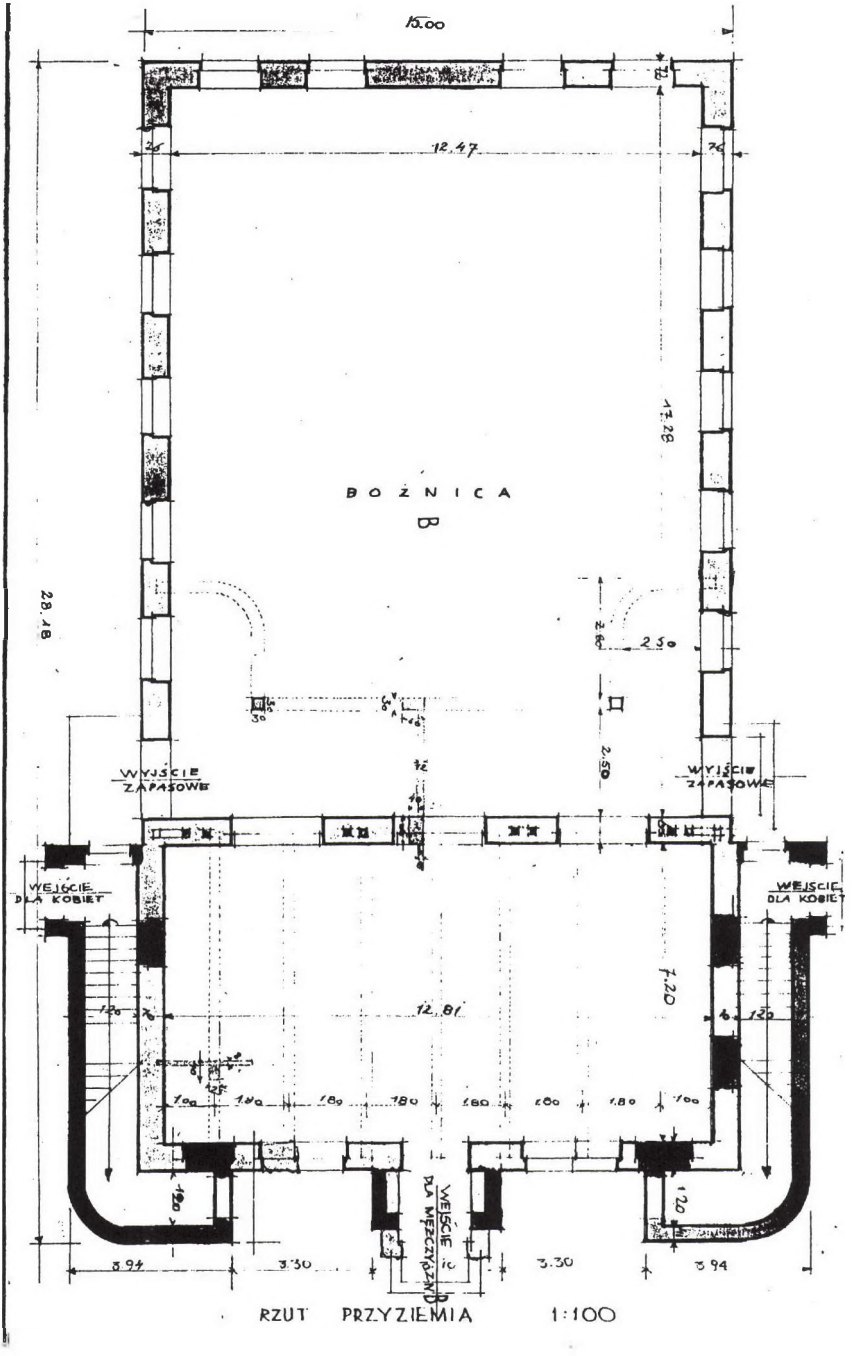
Секретарь

25/1904.

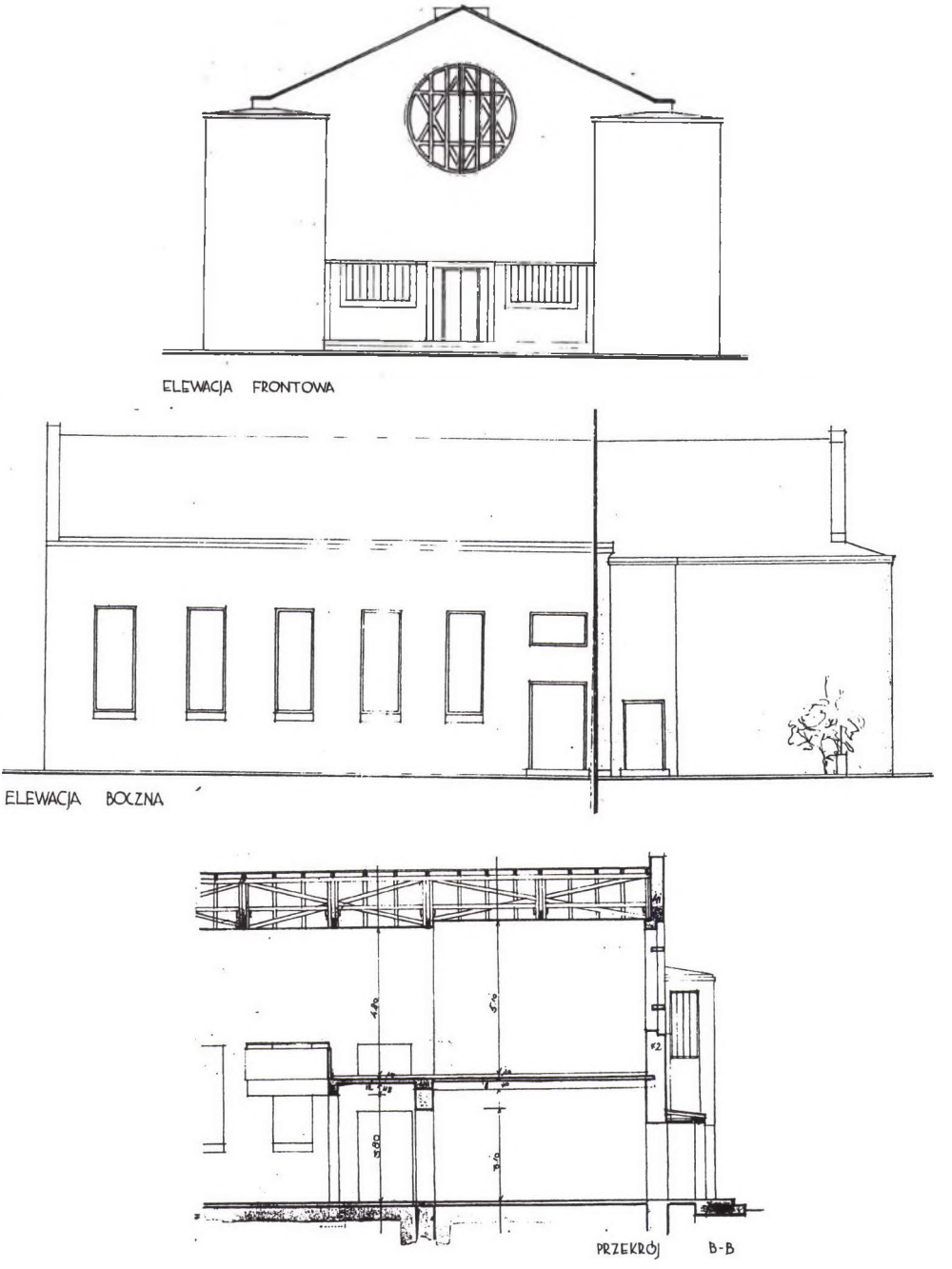
33. Pismo Dozoru Bóżniczego do Policmajstra m. Łodzi stwierdzające pełną niezależność Synagogi przy ul. Spacerowej, 1904 r.
33. A letter of the Synagogical Supervisory Board to the Police Superintendent in Łódź confirming the total independence of the Synagogue at Spacerowa Street. 1904.

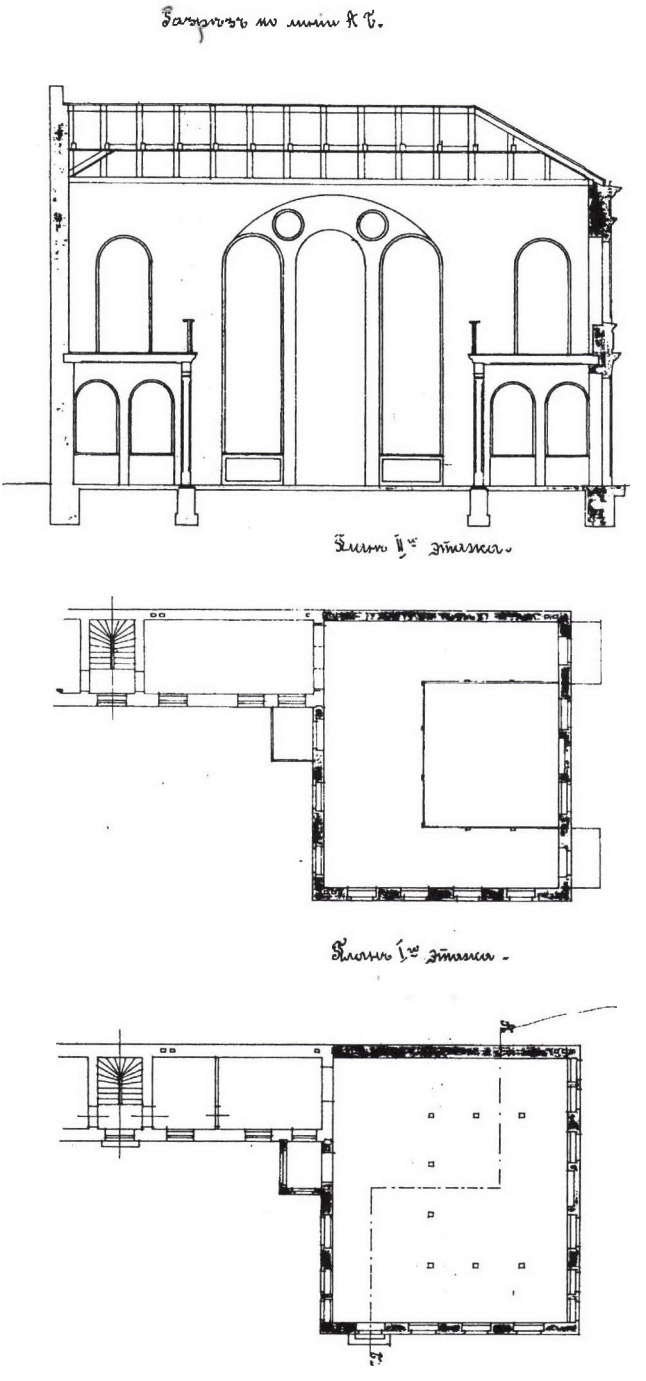
32. Budynek szkoły „Ahawas Tora" na posesji synagogi przy ul. Wolborskiej – plan rozbudowy, 1923 r.
32 The 'Ahawas Tora' school building within the grounds of the Synagogue at Wolborska Street – reconstruction plans. 1923

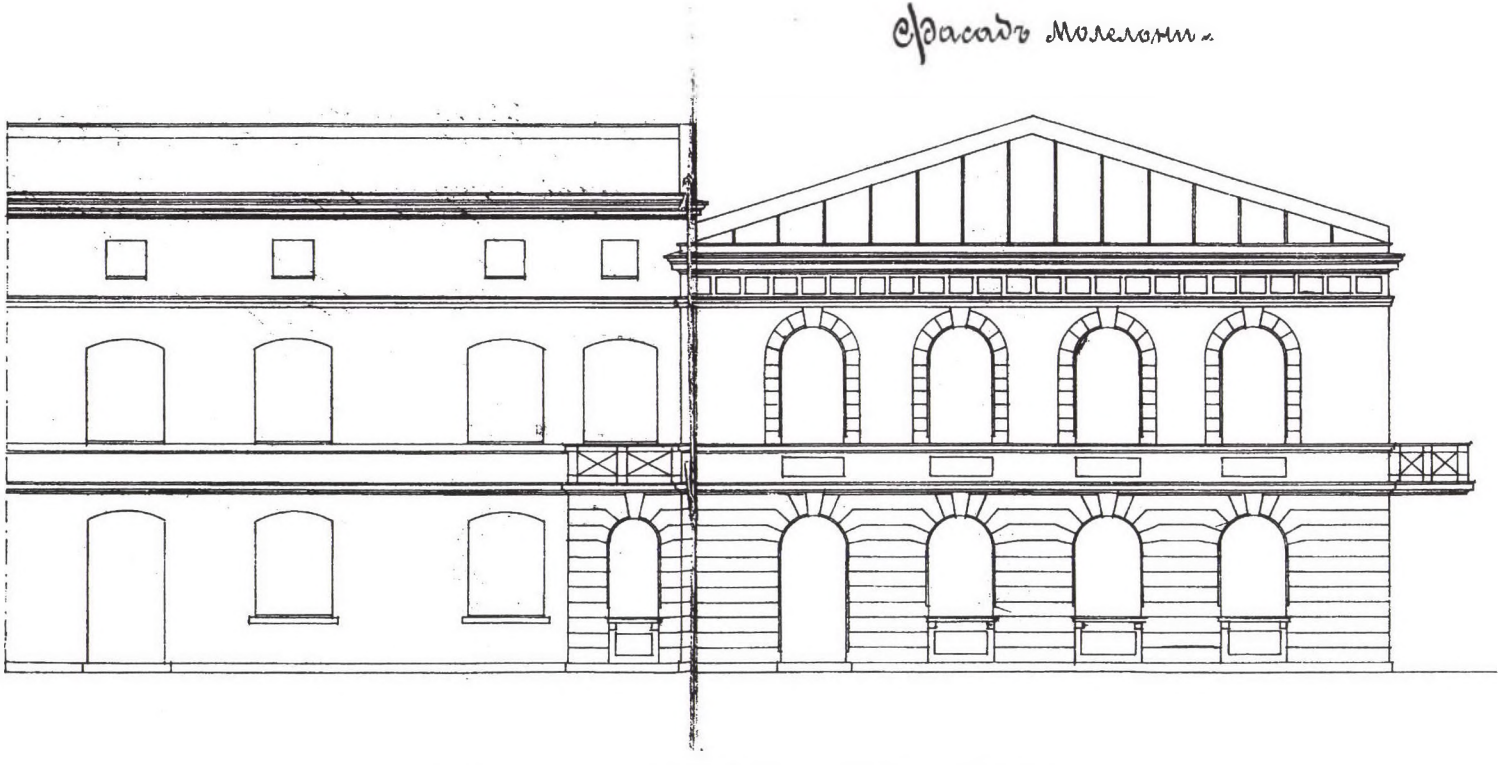
31. Beth ha-Midrasz przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, plan parteru, 1933 r.
31. The Beth ha-Midrash at Wolborska Street – renovation plans; ground floor plans 1933

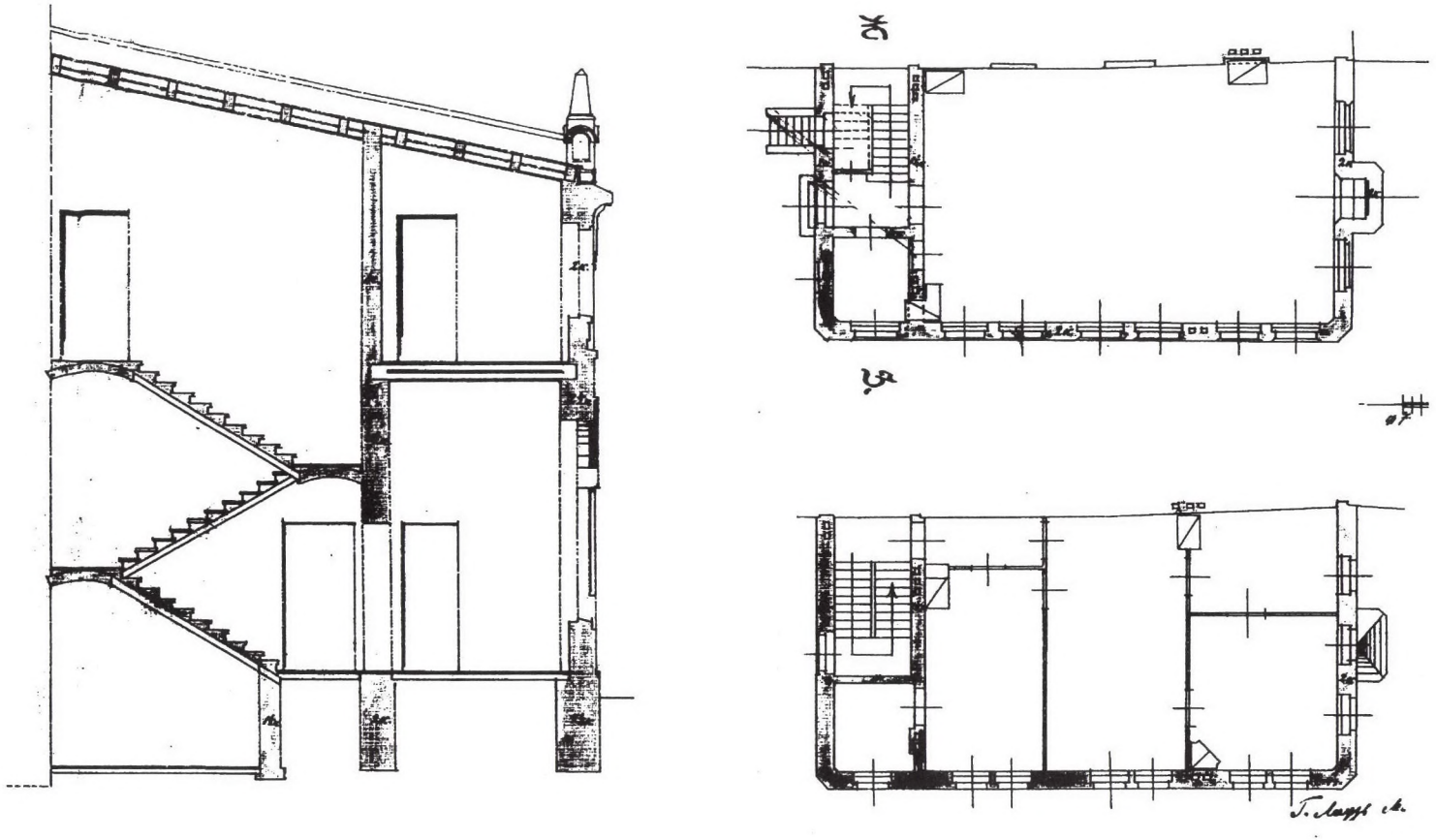
30. Beth ha-Midrasz przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, elewacje i przekrój, 1933 r.
30. The Beth ha-Midrash at Wolborska Street – renovation plans; elevations and cross-sections. 1933

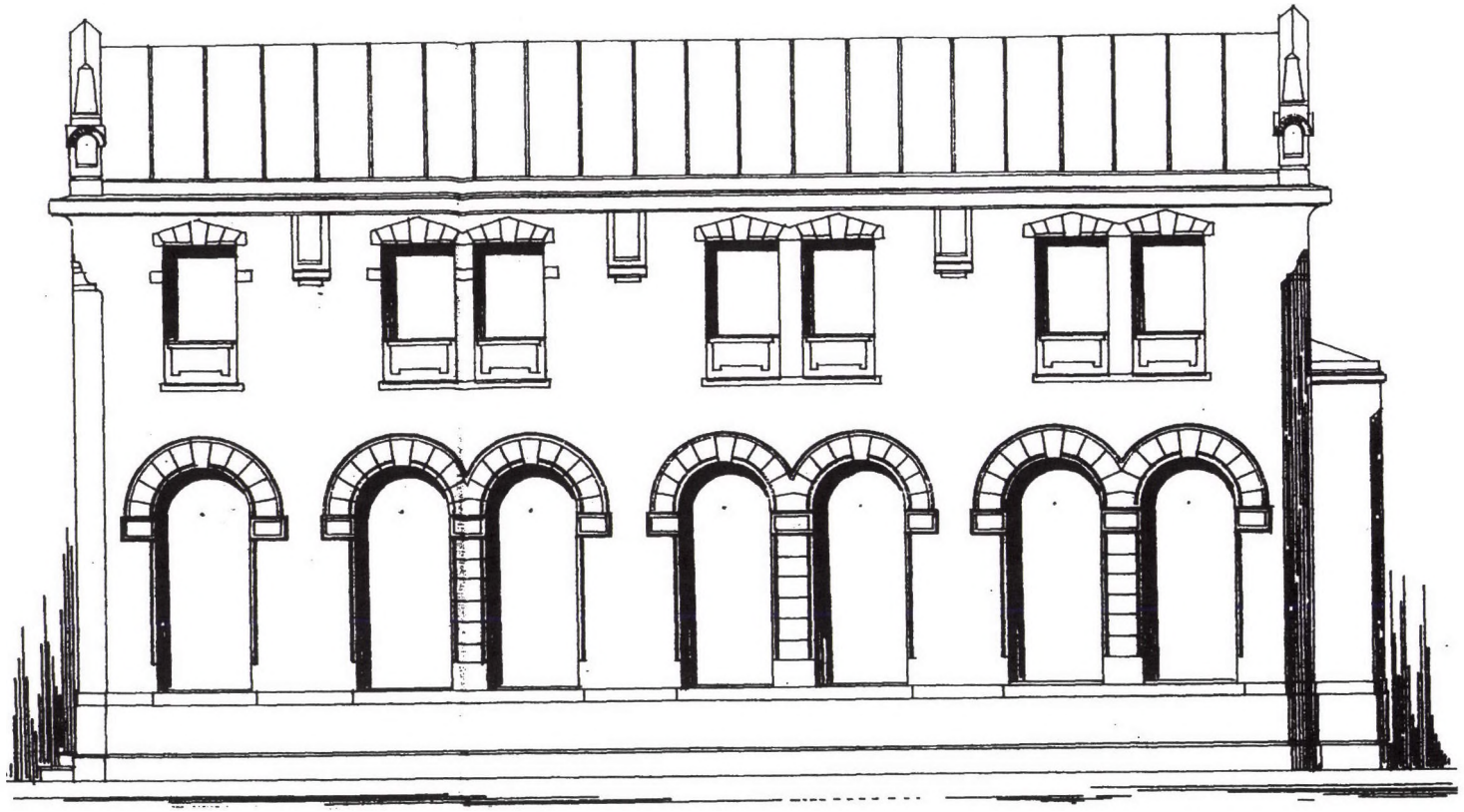
29. Synagoga przy ul. Gdańskiej – projekt. Przekrój i plan, 1898 r.
29. The Synagogue at Gdańska Street – Section and plan. 1898

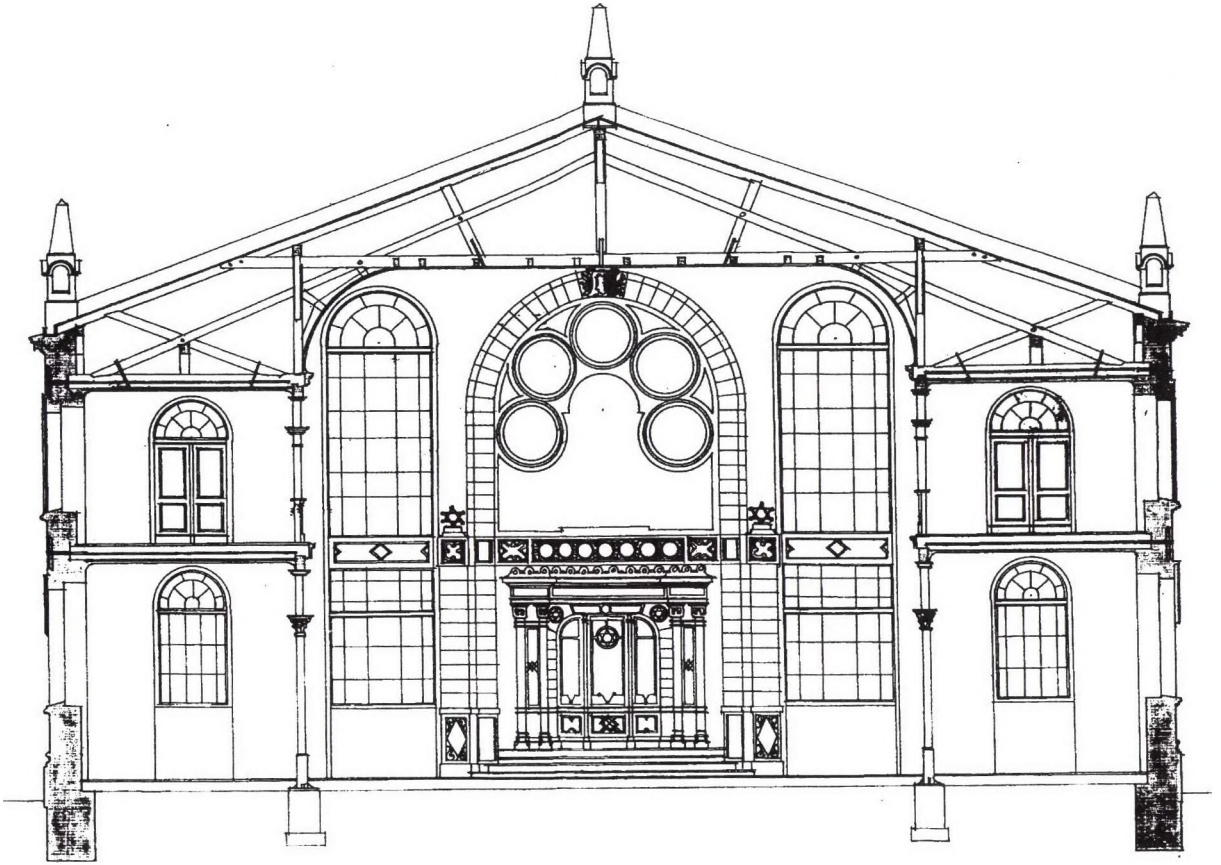
28. Synagoga przy ul. Gdańskiej – projekt. Fasada, 1898 r.
28. The Synagogue at Gdańska Street – design. facade. 1898

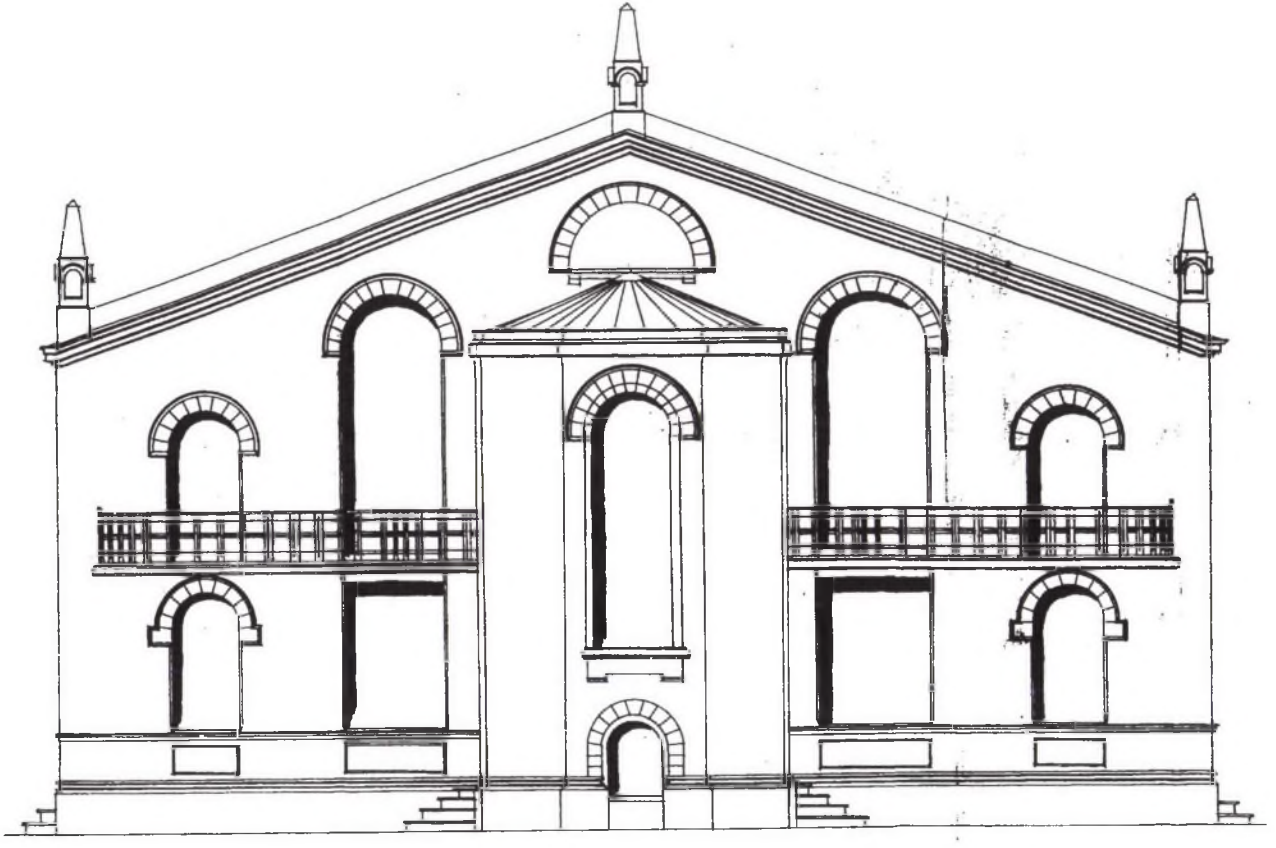
27. Beth ha-Midrasz na posesji synagogi przy ul. Zachodniej – projekt, przekroje i plany pięter, 1903 r.
27. The Beth ha-Midrash on the property of the Synagogue at Zachodnia Street – design; cross-sections and floor plans.1903

26. Beth ha-Midrasz na posesji synagogi przy ul. Zachodniej – projekt fasady, 1903 r.
26. The Beth ha-Midrash on the property of the Synagogue at Zachodnia Street – plan of the facade 1903

25. Synagoga przy ul. Zachodniej – projekt przebudowy. Przekrój poprzeczny, 1903 r.
25. The Synagogue at Zachodnia Street – the reconstruction plans, cross-section 1903

24. Synagoga przy ul. Zachodniej – projekt przebudowy. Elewacja tylna, 1903 r.
24. The Synagogue at Zachodnia Street – the reconstruction plans, rear elevation 1903.

SYNAGOGI I DOMY MODLITWY W ŁODZI

Jacek Walicki

Ibidem

$15

Łódzkim Żydom
budowniczym
Polskiego Manchesteru

Łódzki Tygiel Wyznaniowy

Komitet Redakcyjny Serii

Kazimierz BADZIAK (Redaktor naukowy tomu)
Andrzej de LAZARI (Przewodniczący)
Bożena SZCZERBIAK
Krzysztof WOŹNIAK
Urszula ZARZYCKA-SUTTER

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W ŁODZI
INSTYTUT STUDIÓW MIĘDZYNARODOWYCH
UNIWERYTETU ŁÓDZKIEGO
INTERDYSCYPLINARNY ZESPÓŁ BADAŃ
RELIGIOZNAWCZYCH

JACEK WALICKI

SYNAGOGI I DOMY MODLITWY W ŁODZI

(do 1939 r.)

Ibidem
Łódź 2000

© Copyright by Jacek Walicki, Łódź 2000

REDAKTOR
Bożena Szczerbiak

PROJEKT OKŁADKI
Łukasz Chmielewski

ILUSTRACJE
ze zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi

Wydawnictwo *Ibidem*
ul. Krótka 6, 95-004 Kurowice k/Łodzi,
tel./fax (042) 214 00 04; e-mail ibidem@lodz.pdi. net
www.ibidem.infocentrum.com

DRUK
Zakład Poligraficzny „Presisto s.c."
Łódź, ul. Kilińskiego 210,
tel. (042) 684 13 70

ISBN 83-912403-9-8

WSTĘP

Tematyka dziejów żydowskich instytucji religijnych w Łodzi w dotychczasowych badaniach nad dziejami tego miasta była zazwyczaj pomijana lub traktowana jako zagadnienie uboczne. Pierwsze informacje o dziewiętnastowiecznej historii łódzkich synagog znalazły się w opublikowanych w okresie międzywojennym pracach łódzkich historyków żydowskich: Filipa Friedmana, Arona Alperina i Hersza Bannera. Okres Polski Ludowej nie sprzyjał badaniom nad tego rodzaju zagadnieniem. Sytuacja zmieniła się po roku 1989. Początkowo pojawiały się publikacje popularne, oparte na wynikach badań przedwojennych, zaś w 1995 r. historyk sztuki, Krzysztof Stefański, opublikował pracę *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta (1821-1974)*, w której wiele miejsca poświęcił architekturze łódzkich synagog, choć nie udało mu się dotrzeć do wszystkich zachowanych projektów i planów łódzkich żydowskich obiektów sakralnych. Natomiast w opracowaniach o zasięgu ogólnopolskim synagogi łódzkie znajdują się nadal na dalekim planie[1]. Łódzkie żydowskie domy modlitwy, mimo zachowanej pokaźnej dokumentacji, nie przyciągnęły dotychczas uwagi badaczy.

Ponieważ nadal brak jest opracowania przedstawiającego nie tylko architekturę, ale również dzieje łódzkich synagog i domów modlitwy, temat ten znalazł się w planach badawczych Interdyscyplinarnego Zespołu Badań Religioznawczych Uniwersytetu Łódzkiego i Archiwum Państwowego w Łodzi. Ich rezultatem jest niniejsze opracowanie.

Praca *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi* opiera się w zasadzie – ze względu na zniszczenie przez hitlerowców w czasie II wojny światowej archiwów warszawskich – na archiwaliach i prasie łódzkiej. Wykorzystano przede wszystkim zespoły Archiwum Państwowego w Łodzi (Akta m. Łodzi, Policmajster m. Łodzi, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydziały: Administracyjny i Budowlany) oraz akta notarialne. Pomocne były również księgi hipoteczne, przechowywane w Archiwum Sądu Rejonowego w Łodzi[2]. Mniej przydatne okazały się zespoły Urzędu Wojewódzkiego Łódz-

---

[1] Por. np.: M. i K. P i e c h o t k o w i e, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 436, 441, gdzie synagoga przy ul. Kościuszki określona jest niespotykanym w łódzkich źródłach mianem „włoskiej".

[2] Niestety, niektórych bardzo ważnych ksiąg nie udało się odnaleźć.

kiego, Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi oraz Kancelarii Prezydialnej Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów: pierwsze sześć poświęcono poszczególnym łódzkim synagogom, ostatni – domom modlitwy. Na końcu opracowania znajdują się – oprócz wykazu wykorzystanych materiałów archiwalnych – załączniki: 1) wykaz domów modlitwy sporządzony na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych, 2) pełny, oryginalny tekst aktu notarialnego z 1879 r., stanowiącego niejako „akt fundacyjny" łódzkiej synagogi reformowanej, 3) ilustracje – reprodukcje dokumentów, planów, ilustracji i zdjęć dotyczących łódzkich synagog i domów modlitwy.

Ze względu na trudności w ustaleniu wyraźnej granicy, oddzielającej synagogę od domu modlitwy, za podstawowe kryterium przyjęto, obok zachowania się znaczniejszej ilości dokumentacji archiwalnej, także rolę odgrywaną przez dany obiekt sakralny w historii łódzkich Żydów do 1939 r. W ten sposób do synagog zaliczone zostały: stara bóżnica gminna z I połowy XIX w., synagoga gminna przy ul. Wolborskiej, prywatna synagoga reformowana przy ul. Spacerowej (później Kościuszki), prywatne synagogi przy ul. Zachodniej i Wólczańskiej oraz synagoga syjonistyczna „Ohel Jakow" przy Gdańskiej. Wśród domów modlitwy znalazły się natomiast: jedyny zachowany żydowski budynek sakralny na dawnej posesji Wolfa Reichera, czy zbudowany specjalnie dla celów religijnych budynek przy ul. Średniej 17. Zachowane materiały pozwoliły na stosunkowo dokładne przedstawienie dziejów dwu synagog, które odegrały najważniejszą rolę w historii łódzkich Żydów – przy ul. Wolborskiej i Spacerowej (Kościuszki). W przypadku pozostałych synagog, a przede wszystkim domów modlitwy, bardzo żmudne, uzupełniające badania mogą przyczynić się do sprecyzowania wielu informacji i wniosków, podanych w niniejszym opracowaniu.

Zakres terytorialny pracy obejmuje w zasadzie obszar Łodzi w granicach z okresu międzywojennego, tzn. wewnątrz linii, wyznaczonej (z pewnym przybliżeniem) wzdłuż przebiegu torów linii obwodowej. Natomiast chronologicznie obejmuje ona okres od powstania odrębnej łódzkiej gminy żydowskiej do roku 1939 – zamykają go daty spalenia większości łódzkich synagog jesienią 1939 r. Problem życia religijnego w getcie łódzkim i istniejących w nim przez pewien czas domów modlitwy, jako zagadnienia wymagające odrębnych metod badawczych, zostało pominięte. Zrezygnowano także z przedstawienia informacji o domach modlitwy i małej synagodze, istniejących w Łodzi w okresie powojennym – m.in. ze względu na zbyt krótki dla historyka dystans czasowy i niedostępność znacznej części dokumentacji.

Niniejsza pozycja jest pierwszą książką wydawaną wspólnie przez Archiwum Państwowe w Łodzi oraz Interdyscyplinarny Zespół Badań Religioznawczych w serii „Łódzki Tygiel Wyznaniowy". Nie mogłaby powstać bez życzliwej pomocy i poparcia, jakiego udzielili pomysłowi poświęcenia odrębnego opracowania łódzkim synagogom i domom modlitwy, zarówno Pani Dyrektor Archiwum Pań-

stwowego w Łodzi, Urszula Zarzycka-Sutter, jak też kierownik Interdyscyplinarnego Zespołu Badań Religioznawczych, prof. Andrzej de Lazari. Informacje w niej zawarte zawdzięczają wiele uzupełnień uwagom redaktora naukowego, prof. Kazimierza Badziaka. Autor pragnie również podziękować wszystkim tym, którzy udzielili mu pomocy w kwerendach źródłowych, przede wszystkim pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi: Maciejowi Janikowi, Julianowi Baranowskiemu, Maciejowi Wilmańskiemu (obecnemu kierownikowi Archiwum Pekao SA w Łodzi), Agnieszce Szymczak, a także dyrektorowi Zdzisławowi Szambelanowi z Urzędu Miasta Łodzi. Odrębne podziękowania należą się tym, którzy zadbali o właściwy kształt językowy i graficzny obu wersji – Bożenie Szczerbiak, członkowi łódzkiego zespołu religioznawczego za redakcję tekstu polskiego, Guyowi Russellowi Torrowi z Uniwersytetu Jagiellońskiego – autorowi angielskiego tłumaczenia, a także projektantowi okładki, Łukaszowi Chmielewskiemu.

I. PIERWSZA SYNAGOGA GMINNA PRZY ULICY WOLBORSKIEJ

Pierwsza łódzka synagoga gminna powstała na początku XIX w. przy ulicy zwanej wówczas Dworską (późniejsza Wolborska), w pobliżu południowo-wschodniego narożnika rynku miejskiego (obecnie Stary Rynek). Drewniany, kryty gontem budynek wystawiony został przez nowo powstający Kahał Łódzki, uniezależniający się od gminy lutomierskiej, w 1809 r., gdy Łódź była jeszcze sennym rolniczym miasteczkiem, zamieszkiwanym przez ok. 430 mieszkańców[1] (w tym 98 Żydów[2]). Plac budowlany zakupiono za 168 złotych polskich od Józefa Auffschlaga, porucznika Gwardii Narodowej, dawnego burmistrza łódzkiego (z czasów pruskich). Jak głosiła legenda, krążąca wśród łódzkich Żydów jeszcze w okresie międzywojennym, właściciel gruntu zgodził się na sprzedaż działki pod warunkiem, że na budynku przyszłej synagogi umieszczona zostanie odpowiednia tablica, upamiętniająca jego samego i żonę – Mariannę Auffschlag z domu Popielawską[3].

Wybudowany obiekt nie był duży: jego długość wynosiła 24 łokcie, szerokość 15 łokci, czyli odpowiednio 14 i 8,5 m. Wzdłuż jednego z boków znajdowała się galeria dla kobiet[4]; możliwe, że w trakcie jednego z remontów przystosowano dla kobiet także poddasze[5].

Zgodnie ze zwyczajem, część ławek w bóżnicy wydzierżawiano za opłatą. Jak wynika ze sporządzonego 17 lutego 1821 r. (z okazji likwidacji łódzkiego kahału i utworzenia na jego miejsce Dozoru Bóżniczego) protokołu Adiunkta Dozorcy Miast Obwodu Łęczyckiego, Zawadzkiego, dochód ten, pobierany wówczas z 13 ławek, według niepotwierdzonych oświadczeń członków likwidowanych władz gminnych, wynosił stale, od momentu powstania synagogi, 30 złotych polskich

---

[1] B. B a r a n o w s k i, *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w. (1793-1820/1823 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. R o s i n, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. B a r a n o w s k i, J. F i j a ł e k, Warszawa 1980, s. 135.

[2] Byli to członkowie 24 rodzin; wykaz imienny por.: A. A l p e r i n, *Żydzi w Łodzi. Początki gminy żydowskiej 1780-1822*, „Rocznik Łódzki" T. I, 1928, s. 155-159. Tamże, s. 153, 160-165 o powstaniu łódzkiego kahału.

[3] A. A l p e r i n, *Pierwszy cmentarz żydowski w Łodzi*, [w:] *Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Dzieje i zabytki*, red. F. F r i e d m a n, Łódź 1938, s. 19.

[4] H. B a n n e r, *Gmina żydowska w Łodzi. Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938, s. 11; K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, s. 15-16, 46; W. P u ś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, s. 163.

[5] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ) 1561, s. 180-181.

rocznie; przeznaczany był na konserwację budynku, opłatę składki ubezpieczenia od ognia i wsparcie biednych[6]. W latach 20. XIX w. (budżet za lata 1827-1829) dochód z dzierżawy ławek nieco wzrósł – do 36-38 złotych polskich rocznie[7]. W 1841 r. planowano rezygnację z dzierżawy i sprzedaż ławek w celu zdobycia środków na budowę nowej łaźni rytualnej (mykwy). Chciano zlicytować 36 ławek męskich oraz 24 ławki kobiece „na chórze" i 45 „na poddaszu"[8]. Sprawa ciągnęła się dosyć długo z powodu braku decyzji władz. W 1844 r. okazało się, że nie było nabywców na ławki; ostatecznie udało się sprzedać 17 ławek z wolnej ręki pod koniec 1844 lub na początku następnego roku[9]. W 1849 r. własność gminy stanowiły 33 ławki męskie i 58 żeńskich; wydzierżawił je – wraz z ławkami „w szkółce" – Szmul Saltzman za 31 rubli srebrem rocznie[10].

Innym dochodem związanym z działalnością synagogi była opłata za prawo odczytywania Tory w soboty (opłata „od rodału"). Pierwszą informację o niej można znaleźć w preliminarzu budżetu gminnego na rok 1822 – planowano wówczas uzyskać 103,15 złotych polskich; w rzeczywistości dzierżawca, Juda Koplowicz, wpłacił 150 złotych polskich[11]. Na lata 1826-1829 preliminowano większą kwotę – 170 złotych polskich[12]. W budżecie (etacie) na lata 1829-1831 w związku ze wzrostem liczby ludności wyznania mojżeszowego, a przede wszystkim – podniesieniem pensji rabina[13], przewidziano dochód „od rodału" w wysokości 351 złotych polskich. Dochód ten był podstawową pozycją, ulegającą zwiększeniu w nowym budżecie. Jego wysokość wywołała protest Wigdora Kochańskiego, Zalmana Odeskiego i Abrahama Bronowskiego, którzy twierdzili, iż łódzcy Żydzi nie będą w stanie podołać tak wysokim obciążeniom finansowym i oferowali znalezienie innego (tańszego) kandydata[14]. Prawdopodobnie dlatego w budżecie na lata 1832-1834 przewidziano z tego tytułu tylko 310,15 złotych

---

[6] Adiunkt Dozorcy Miast pisał: „Żadnych w tym celu nie produkują dowodów i regestrów a stąd sprawdzenie twierdzenia starozakonnych jest niepodobnym, tym więcej, że nie jeden tym poborem trudnił się, tylko co rok zmieniali się, i żadnego rachunku nie utrzymywali" – A. A l p e r i n, *Żydzi...*, s. 167.

[7] APŁ, AmŁ 1568, k. 50v; H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 14.

[8] APŁ, AmŁ 1561, s. 180-181.

[9] Por.: APŁ, AmŁ 1561, s. 180-181, 243, 269, 288; AmŁ 1565, s. 94-95; AmŁ 1566, s. 129-130.

[10] APŁ, AmŁ 1565, s. 242, 254-257.

[11] APŁ, AmŁ 1568, k. 45v, 50v.

[12] H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 14.

[13] W latach 1826-1827 był nim Mendel Jerozolimski; po nim zatrudniono Hilela Hakohena, syna rabina lutomierskiego (z pensją roczną wyższą niż poprzednik – 800 złotych polskich) – H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 14-15; F. F r i e d m a n, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863. Stosunki ludnościowe, życie gospodarcze, stosunki społeczne*, Łódź 1935, s. 272.

[14] H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 15. W rzeczywistości w roku 1831 posada rabina wakowała, Dozór Bóżniczy zaoszczędził więc całą roczną pensję.

polskich[15]. Na przełomie lat 40. i 50. XIX w. dochód z dzierżawy rodału wynosił już o wiele więcej – 135 rubli srebrem (900 złotych polskich), jednak jego dzierżawca nie zawsze osiągał spodziewany zysk[16]. Co najmniej od 1832 r.[17] dochód ten obejmował także wszystkie łódzkie domy modlitwy posiadające rodały i trudno ustalić, jaki był w nim udział gminnej bóżnicy[18].

W bóżnicy znajdowała się – zgodnie ze zwyczajem – skarbonka na drobne ofiary. Osiągano z niej niewielki dochód; np. w 1849 r. Sz. Saltzman wydzierżawił go za 19 rubli srebrem [19]. W roku 1825 na wewnętrzne wyposażenie bóżnicy składało się: 16 ławek, rodał z ubiorem, 2 srebrne skarbonki, „trąbka" (szofar) i „blacha srebrna"[20]. Na więcej nielicznej i biednej wówczas łódzkiej gminy nie było stać[21]. Do końca 1829 r. przybył drugi rodał z ubiorem, 2 książki do nabożeństwa i 2 srebrne wskazówki[22]. W latach późniejszych, do 1852 r., inwentarz bóżnicy prawie się nie zmienił[23].

Budynek już po kilku latach groził zawaleniem. W 1819 r. ówczesny burmistrz miasta, Antoni Czarkowski, zakazał odprawiania w nim nabożeństw:

> Burmistrz przekonawszy się osobiście wraz z cieślą, iż w bóżnicy ściana jedna w każdym czasie za pomocą wiatrów wewnętrznemu obwaleniu podpaść może przez mocne już jej wysunięcie się, a chcąc nieszczęściu jakiemu by starozakonni ulec mogli tam zrobić [!], nie omieszkał zalecić starszym Kahału miasta tutejszego, żeby do spiesznego wyreperowania takowej przystąpili, a gdy już temu tygodni dwa wyszło, i dotąd około takowej reperacji nie obmyślają, przeto odprawiania nabożeństw i wchodzenia do niej starozakonnym wzbronił[24].

Nie znamy szczegółów przeprowadzonych wówczas prac. W 1828 r. synagogę ponownie remontował cieśla Gottlieb Jakobi, a o wysokość, nieznanej zresztą, zapłaty doszło do zatargu z Dozorem Bóżniczym[25]. Dozór, przeciwko któremu burmistrz Karol Tangermann skierował egzekucję honorarium Jakobiego, twierdził, iż „reperację bóżnicy budowniczy obwodu miał odebrać, a takowy odbiór

---

15 Dzierżawcą był Dawid Mrzygłód – APŁ, AmŁ 1586, s. 114.

16 APŁ, AmŁ 1565, s. 74. Pod koniec lat 40. dochód ten był prawie identyczny – 140 rubli srebrem – APŁ, AmŁ 1566, s. 222.

17 APŁ, AmŁ 1586, s. 15.

18 Por. rozdziały III i VII.

19 APŁ, AmŁ 1565, s. 254.

20 H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 13.

21 W 1820 r. mieszkało w Łodzi 259 Żydów, w 1825 – 342, w 1830 – ok. 350 – F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 32; J. J a n c z a k, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820-1914*, Łódź 1982, s. 108, 110.

22 APŁ, AmŁ 1631, nlb.

23 Por.: APŁ, Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (dalej: RGP-Ant.) 2534, s. 216.

24 APŁ, AmŁ 1561, s. 18.

25 O Dozorach Bóżniczych por. szerzej: Z. S t a n k i e w i c z, *Królestwo Polskie 1815-1863*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, pod red. J. B a r d a c h a, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, pod red. J. B a r d a c h a i M. S e n k o w s k i e j - G l u c k, Warszawa 1981, s. 413.

nie nastąpił, nadto iż cieśla Jakobi wybrawszy uzgodnioną sumę niektórych szczegółów reperacji nie dopełnił jeszcze". Jakobi otrzymał jednak jakąś dodatkową zapłatę, ponieważ ostatecznie w końcu lipca 1828 r. burmistrz donosił Komisarzowi Obwodu Łęczyckiego, iż Jakobi „za reperacją bóżnicy żydowskiej w upłynionych latach przez Dozór Bóżniczy zaspokojony został i pokwitowanie temuż Dozorowi udzielił"[26].

Stan techniczny budynku bóżnicy nadal był niezadowalający. W 1839 r. jej remontu podjął się – za sumę 680 złotych polskich – szynkarz i kupiec Jakub Wołk Sonnenberg, występujący tu w roli przedsiębiorcy i organizatora prac rzemieślników różnych specjalności. Oprócz wyremontowania budynku, wybudował wówczas (za 83,18 złotych polskich) parkan wokół parceli bóżnicy[27].

W połowie lat 40. w bóżnicy, przepełnionej nadmierną liczbą wiernych[28], doszło w przeddzień święta Sądnego Dnia do katastrofy budowlanej, w wyniku której straciło życie kilka osób[29]. Również w latach 40. miał miejsce, zduszony zresztą, pożar „w dni świąteczne starozakonnych"[30]. Wydarzenia te spowodowały zapewne, że mimo złej sytuacji finansowej, w jakiej znajdowała się gmina wyznaniowa[31], około 1851 r. dokonano kolejnego remontu budynku[32]. Już w trakcie starań Dozoru Bóżniczego o uzyskanie zezwolenia na prace remontowe Magistrat m. Łodzi wypowiedział się za wystawieniem nowej, murowanej synagogi[33]. Gromadzenie funduszy odbywało się jednak opieszale, m.in. ze względu na konflikt między ortodoksyjną większością a zwolennikami judaizmu reformowanego[34].

---

[26] APŁ, AmŁ 1561, s. 23-24.

[27] APŁ, AmŁ 1561, s. 108-109; F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 177, 201. J. W. Sonnenberg był jednym z ostatnich żydowskich szynkarzy w Łodzi, ponieważ ówczesne władze dążyły do całkowitego odsunięcia osób wyznania mojżeszowego od wykonywania tego zawodu – szczegóły por.: A. E i s e n b a c h, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 158-164. Od 1833 r. Sonnenberg był również kupcem „towarów korzennych i łokciowych płócienno-bawełnianych krajowych" (czyli zapewne kupcem detalicznym) – *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820-1864). Źródła*, oprac. A. R y n k o w s k a, Warszawa 1960, s. 217.

[28] W 1846 r. wśród stałych mieszkańców miasta było 1,5 tys. osób wyznania mojżeszowego, co oznacza, że w Łodzi mieszkało co najmniej 15 razy więcej Żydów, niż w momencie wystawiania budynku – por.: J. J a n c z a k, op. cit., s. 108.

[29] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 47.

[30] APŁ, AmŁ 1566, s. 452.

[31] W 1849 r. Dozór Bóżniczy prosił o przeznaczenie na cele remontowe dochodów z kar za noszenie tradycyjnych ubiorów żydowskich, gdyż sam nie dysponował odpowiednimi funduszami – H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 20.

[32] APŁ, AmŁ 1562, s. 15.

[33] Wiązało się to z wysuniętym przez Dozór Bóżniczy projektem połączenia remontu z rozbudową (APŁ, AmŁ 1566, s. 451-452); autorowi nie udało się jednak ustalić, czy dokonano takiej rozbudowy.

[34] W grudniu 1857 r. pisano, iż członkowie „Towarzystwa Niemiecko-Żydowskiego nie chcą się przykładać do wystawienia bóżnicy i odsuwają się od naszego zgromadzenia, na czele tego jest pan [Manes] Goldrath" – APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 696.

Radykalnym rozwiązaniem była budowa nowej synagogi, o którą Dozór Bóżniczy rozpoczął starania prawdopodobnie już w 1858 r., zwracając uwagę władz na szczupłość, starość i zły stan techniczny dotychczasowej bóżnicy. Na początku 1858 r. i powtórnie w 1859 r.[35] budynek wyłączano chwilowo z użytkowania (początkowo tylko piętro, z pozostawieniem możliwości korzystania z części męskiej); wierni zrywali jednak pieczęcie i modlili się samowolnie w budynku. Na odprawianie nabożeństw w bóżnicy zezwalano jedynie w okresie świąt noworocznych[36]. Rozpoczęcie budowy nowego obiektu, obciążające łódzką gminę znacznymi kosztami, spowodowało rezygnację z prac remontowych starej synagogi, w wyniku której stan techniczny budynku wciąż się pogarszał. We wrześniu 1861 r. starą synagogę ostatecznie zamknięto z powodu niebezpieczeństwa, jakie stwarzała modlącym się w niej wiernym[37].

Wzrost liczby ludności żydowskiej i pojawienie się chasydów, zwolenników cadyków z różnych miejscowości, spowodowały, że istniejący budynek bóżnicy nie był w stanie zaspokoić potrzeb wszystkich łódzkich wyznawców wiary mojżeszowej. Dozór Bóżniczy zwrócił się do władz o zezwolenie na budowę, na wzór miast okolicznych, „szkółki" (Beth-haMidraszu). Wobec braku zainteresowania tą sprawą ze strony właściwego urzędnika – adiunkta dozorcy miast – w latach 1834-1836 r. zbudowany został – bez wymaganej na to zgody władz administracyjnych, choć na podstawie planu sporządzonego przez budowniczego obwodu – budynek pierwszego łódzkiego Beth-haMidraszu. Znalazło się w nim również pomieszczenie dla rabina, ponieważ „gmina z mocy kontraktu z rabinem zawartego, obowiązawszy się rabinowi dawać fundusz na lokal, projektując takowy w etacie zwykle bywa nie przyjętym[!], skąd wynikało że gmina rokrocznie zniewolona była wynajmować lokal rabinowi[38], i za takowy drogo płacić". Fundusze na budowę pochodziły ze składki przeprowadzonej wśród mieszkańców (391,13 złotych polskich) i ze sprzedaży ławek w powstającej modlitewni (3.241,13 złotych polskich)[39].

Budową kierowali J. W. Sonnenberg, Sz. Saltzman, Mojżesz Fajtlowicz, Mendel Orbach i Jakub Tobias[40]; ono także zbierali składki i prowadzili sprzedaż ła-

---

35 Por.: APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 832.

36 APŁ, AmŁ 1562, s. 15; AmŁ 1566, s. 960, 962-963.

37 APŁ, RGP-Ant. 2535, s. 259.

38 Rabinem łódzkim był wówczas (od 1 października 1832 r.) apodyktyczny i stale skłócony z miejscową społecznością Chaskiel Nomberg – por. H. B a n n e r, *Gmina...*, s. 16; F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 272.

39 Wśród nabywców byli m.in. J. W. Sonnenberg, Sz. Saltzman, Dawid Rosenblatt, Lejzer Berger, Lewek Zajdler, Jakub Hamburski, Mendel Orbach, Lewek Bronowski, Kalman Poznański, Icek Bławat, Lewek Pilgrym i Jakub Wiązowski – APŁ, AmŁ 1561, s. 86-89.

40 APŁ, AmŁ 1561, s. 58-60, 73-84; AmŁ 1586, s. 294.

wek. Pracami budowlanymi kierował cieśla Heidemann, z którym doszło do konfliktu, zakończonego sprawą sądową[41].

Gdy informacja o budowie synagogi dotarła w 1838 r. do władz II instancji (Komisarza Obwodu Łęczyckiego), okazało się, że składka zbierana była bez zgody władz. Wspomniani wyżej mieszkańcy Łodzi stwierdzili:

Upoważnienia na piśmie do pobierania i wydatku składki na budowlę szkółki i domu dla rabina nie mamy, gdyż to było tylko ustnie przez ogół mieszkańców nam dane, w czym powołujemy się na znakomitszych mieszkańców a mianowicie Abrama Bronowskiego, Lewka Bronowskiego, Jakuba Hamburskiego, Lejzera Berger, Icka Bławata, Lewka Zaydler, Joela Brzezińskiego, Dawida Rosenblatt, Kalmana Poznańskiego, Jakuba Horyńczyk (Toruńczyk?), Szmula Grosmana, Abrama Szefnera, Hersza Blachmana[42].

[...]

Powód wybudowania szkółki i mieszkania dla rabina nie inny był, jak tylko z uwagi na wzrost miasta i licznie z różnych okolic przybywających kupców, którzy w ciężkie mrozy nie mogąc iść do bóżnicy nie mieli gdzie nabożeństwa odprawić, obok tego wybudowany dom na placu pustym szpecącym jest ozdobą miasta. Okoliczności jakie skłoniły gminę do wybudowania rzeczonego domu bez wyjednania u władzy wyższej zezwolenia były nie inne, jak tylko dla tym prędszego przyspieszenia skutku, co przecie w tym nagany ściągać nie powinno[43].

Stanowisko to spotkało się z poparciem znaczniejszych łódzkich Żydów wezwanych przez burmistrza do złożenia oświadczeń[44], wywołało natomiast sprzeciw władz gubernialnych. W maju 1839 r., po długich rozważaniach i stwierdzeniu przez burmistrza

że jakkolwiek [...] przekonał [się] co ci umocowani ustnie przez ogół mieszkańców starozakonnych zbierali ofiary dobrowolne i takowe na dobro ogółu gminy użyte były, przecież gdy to dopełnili samowolnie i bez upoważnienia rządu, ile że to wedle urządzenia w Dzienniku Wojewódzkim No 333 są zakazane,

władze warszawskie podjęły decyzję o udzieleniu Dozorowi Bóżniczemu surowej nagany i ogłoszeniu w bóżnicy, iż „w razie dopuszczenia się powtórnie zbierania samowolnych składek lub ofiar dobrowolnych na jaki bądź cel Dozorcy Bóżniczy do surowej odpowiedzialności pociągnięci będą". Miano także ukarać za bezczynność burmistrza K. Tangermanna, na którego nałożono również obowiązek uregulowania własności synagogi na imię Dozoru Bóżniczego[45]. W 1841

---

41 APŁ, AmŁ 1561, s. 90.

42 APŁ, AmŁ 1561, s. 76.

43 APŁ, AmŁ 1561, s. 78-80.

44 Właśnie tych 15, na których powoływali się twórcy Beth-haMidraszu – APŁ, AmŁ 1561, s. 84-85.

45 APŁ, AmŁ 1561, s. 96-97. Kara ta została mu w 1842 r. darowana przez Rząd Gubernialny Mazowiecki „z uwagi także na jego gorliwość o dobro miasta i fabrykantów" – APŁ, AmŁ 1561, s. 199-200. Księga hipoteczna nieruchomości „jako własności instytutowej, pod opieką rządu zostającej" miała być zamknięta – APŁ, AmŁ 1561, s. 226.

r. planowano dodatkowo sprzedaż 11 ławek „w szkółce”[46]. Trudno powiedzieć, czy transakcja doszła do skutku, ponieważ w 1849 r. gmina nadal posiadała 38 ławek[47].

Wartość nowo wybudowanego budynku została oceniona (dla celów składki ubezpieczeniowej) na 3.000 złotych polskich. Budynek oznaczony został nr porządkowym 41[48]. Mieścił w sobie

> dwie stancje na mieszkanie dla rabina, jedną obszerną stancję na szkołę i dwie stancje na górze na nabożeństwo[49], tudzież jedną stancję także na górze dla Hiwitów [chasydów] dla nabożeństwa, za co ciż ofiarowali książek do nauki za złotych trzysta[50].

Wspomniani chasydzi to znani i bardzo majętni łódzcy Żydzi: Sz. Saltzman, J. W. Sonnenberg, Załkind Orbach, J. Hamburski, L. Berger, I. Bławat, Mejlech Dobrzyński, Abraham Bronowski i Joel Brzeziński. Ich najcenniejszym darem był 14-tomowy Talmud Babiloński[51]. Jak można sądzić na podstawie informacji podanej przez Filipa Friedmana[52], byli to chasydzi koccy, zwolennicy cadyka Menachema Mendla Morgensterna z Kocka (1787-1859), wybitnego talmudysty, postaci bardzo kontrowersyjnej, nawet tragicznej, najpopularniejszego cadyka I połowy XIX w.[53]

Budynek „szkółki i domu dla rabina” nie przetrwał długo; rozebrany został prawdopodobnie w latach 60. XIX w. (w okresie późniejszym brak informacji o jego istnieniu).

---

[46] APŁ, AmŁ 1561, s. 180-181.

[47] APŁ, AmŁ 1565, s. 242. Dochód z nich był przedmiotem dzierżawy (wraz z ławkami bóżniczymi); por.: Ibidem, s. 254-257.

[48] APŁ, AmŁ 1561, s. 77-78.

[49] Pomieszczenia te były prawdopodobnie określane również mianem „nowej szkółki”, zaś modłom w nich przewodniczył Lejzer Krohn, o czym dowiadujemy się przy okazji starań o uznanie go za etatowego duchownego – por.: APŁ, RGP-Ant., s. 223-227. Zachowane dokumenty są jednak niejasne i możliwe, że Dozór krótko posiadał pomieszczenia modlitewne w innym jeszcze budynku, choć wydaje się to mało prawdopodobne.

[50] APŁ, AmŁ 1561, s. 91.

[51] APŁ, AmŁ 1561, s. 85.

[52] „zwolennicy cadyka z Kocka mieli w gminie łódzkiej zdecydowaną przewagę” (F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 274), a łódzki rabin, Chaim Nomberg, był również chasydem kockim (może to tłumaczyć umieszczenie chasydzkiej *sztibł* obok mieszkania rabina) – F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 272.

[53] M. M. Morgenstern był uczniem Jakuba Icchaka z Przysuchy i Jakuba Izaaka Horowica z Lublina. Jego nauki miały ogromny wpływ na późniejsze dwory chasydzkie w Górze Kalwarii i Aleksandrowie Łódzkim. Tradycja Ger (Góry Kalwarii) wywodzi się w dużej części z Kocka, a założyciel tamtejszej dynastii, Icie Majer Alter, studiował w młodości wspólnie z Morgensternem w Przysusze. Szerzej por.: J. F r e n k e l, *Rozwój chasydyzmu wśród Żydów w Polsce porozbiorowej (1795-1918)*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red, I. S c h i p e r, A. T a r t a k o w e r, A. H a f f t k a, Warszawa [1933], s. 516; M. W o d z i ń s k i, *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, s. 195; A. G r u p i ń s k a, *Najtrudniej jest spotkać Lilit. Opowieści chasydek*, Warszawa 1999, s. 60-61.

II. SYNAGOGA GMINNA PRZY ULICY WOLBORSKIEJ 20

Dotychczasowa synagoga gminna[1] była zbyt mała i zaniedbana, by mogła funkcjonować jako główna żydowska świątynia rozwijającego się miasta, w którym stale wzrastała liczba Żydów – nawet działka, na której się znajdowała była zbyt szczupła, by zmieścić się na niej mógł odpowiednio obszerny budynek[2]. Dozór Bóżniczy rozpoczął starania o zakup odpowiedniej nieruchomości, jednak ze względu na obowiązujące wówczas przepisy o osiedlaniu się Żydów, nieruchomość taka musiała znajdować się w granicach tzw. „rewiru żydowskiego" (obszaru miasta, na którym mieli oni prawo zamieszkiwać)[3].

24 czerwca/6 lipca 1858 r. „reprezentanci synogalni [!] gminy starozakonnych": Mojżesz Lipszyc, Szmul Saltzman, Lejzer Berger, Enoch Goldberg i Jakub Dobranicki nabyli od Grzegorza Zakrzewskiego za 11.000 złotych polskich (1.650 rubli srebrem), aktem sporządzonym u notariusza łódzkiego Kajetana Szczawińskiego, „dom z zabudowanym placem graniczącym z ogrodami proboszczowskimi i Sucheckiej, ciągnącym się od ulicy Wolborskiej do granicy placu Saltzmana pod nr 35 dawnym teraz 202 przy ulicy Wolborskiej w starym mieście Łodzi położonym"[4]. Wspomniany plac znajdował się na obszarze, którego włączenie do rewiru było zadecydowane już w 1841 r., a mimo to sprawa nadal rozpatrywana była przez władze warszawskie[5]. Dla osób stających do aktu notarialnego należał on już jednak *de facto* do rewiru[6]. Pod pojęciem „reprezentantów synogalnych" ukrywał się prawdopodobnie nieformalny komitet budowy synagogi, ponieważ skład Dozoru Bóżniczego był wówczas inny. Poznajemy go częściowo z aktu darowizny zawartego dwa dni wcześniej, sporządzonego u tego samego notariusza, w którym „Mojżesz Lipszyc rabin synagogi tutejszej, Jakub Boehm, Moryc Zund [Zand] kupcy, Dozorcy Bóżniczni" przyjmują od Saltzmana darowiznę części placu „pustego budowlanego z ogrodem przy ulicy Wolborskiej w rewirze starozakonnych [...] między placem Sebastiana Kozulskiego i gruntami

---

[1] Por. rozdział I.

[2] K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta*, Łódź 1995, s. 47.

[3] Szerzej por.: F. F r i e d m a n, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863. Stosunki ludnościowe, życie gospodarcze, stosunki społeczne*, Łódź 1935, s. 43-70.

[4] Archiwum Sądu Rejonowego w Łodzi (dalej: ASRŁ), Wydział (dalej: Wydz.) XX Ksiąg Wieczystych (dalej: KW), rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 1.

[5] F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 55-56.

[6] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 1.

proboszczowskimi leżącego" na „wybudowanie domu modlitwy wyznania mojżeszowego"[7]. Niejasna jest natomiast sprawa odstąpienia w 1859 r. przez małżeństwo Szulima i Dwojrę Reichenbachów części gruntu wielkości „łokci dziewięćdziesiąt miary nowopolskiej [...] na szerokość dwa składy" pod budowę synagogi, ponieważ akt notarialny dotyczący wspomnianego odstąpienia, zachowany co prawda w zespole Łódzkiej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej[8], nie jest wspominany w późniejszych źródłach. Nie wiemy więc, czy darowizna została ostatecznie zatwierdzona i czy doszła do skutku.

Nabyte place otrzymały później wspólny nr hipoteczny 202. Bardzo szybko założono dla nich księgę hipoteczną[9].

Gmina równolegle rozpoczęła zbiórkę ofiar na budowę nowej synagogi oraz zamówiła u budowniczego powiatowego Jana Karola Mertschinga plany i kosztorys, co było wynikiem pośpiechu, koniecznego ze względu na pogarszający się stan techniczny starej bóżnicy i brak miejsca na odprawianie nabożeństw[10]. Gdy 16 lutego 1859 r. odbyła się konferencja Magistratu m. Łodzi i Dozoru Bóżniczego w sprawie budowy nowej synagogi[11], Dozór dysponował już znaczną sumą pochodzącą z dobrowolnych składek, a także dokumentacją projektową: trzema tablicami rysunków i kosztorysem, opiewającym na sumę 25.553,43 $^{3}/_{4}$ rubli srebrem. Budowę miano prowadzić „sposobem administracyjnym", bez przeprowadzania przetargu dla prywatnych przedsiębiorców, pod kierownictwem specjalnie wybranego i zatwierdzonego komitetu budowy. Na budowę zamierzano przeznaczyć środki pochodzące z: 1. remanentu w Banku Polskim (1.700 rubli srebrem[12]), 2. zebranych dobrowolnych ofiar (5.614,45 rubli srebrem)[13], 3. darowizny od spadkobierców Icka Zajdemana (1.350 rubli srebrem), 4. „spodziewanej sprzedaży ławek w bóżnicy" (4.500 rubli srebrem). 12.388 rubli srebrem, brakujące do sumy kosztorysowej, spodziewano się uzyskać „z innych ofiar dobrowolnych lub przez rozkład składki na gminę sporządzony"[14]. Członkami Komite-

---

[7] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 2.

[8] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska (dalej: ŁGWŻ) 138, s. 6-8.

[9] Otrzymała nr repertorium hipotecznego 238. Por.: ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 3 i 4.

[10] Spowodowało to, iż Dozór zdecydował się wykorzystać budynki, znajdujące się na gruncie zakupionym od G. Zakrzewskiego jako tymczasowe pomieszczenia modlitewne – APŁ, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ) 1566, s. 958.

[11] Por.: *Protokół konferencji Magistratu m. Łodzi i Dozoru Bóżniczego w sprawie budowy nowej bóżnicy przy ul. Wolborskiej nr 202, 16.02.1859*, [w:] *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820-1864). Źródła*, Oprac. A. R y n k o w s k a, Warszawa 1960, s. 455-456.

[12] Remanent ten pochodził ze składki bóżniczej, celowo podwyższanej ponad bieżące potrzeby, por.: APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Anteriora (dalej: RGP-Ant.) 2534, s, 72-75, 103-106, 109-112, 135-136, 159. Przekazany został na cele budowy na przełomie 1859 i 1860 r. – APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 863-864, 868; APŁ, RGP-Ant. 2535

[13] Por. również: APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 851-852.

[14] *Protokół...*, s. 456.

tu Budowy Synagogi zostali: Sz. Saltzman, Dawid Dembiński, Józef Zand, Samuel Lande, Icek Weyland, Lewek Eksztein, Lewek Sejdler (Zajdler)[15].

6 czerwca 1859 r. projekt wraz z kosztorysem został oficjalnie przedstawiony przez Rząd Gubernialny Warszawski Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych[16]. 14 czerwca 1859 r. plany dostarczono Wydziałowi Przemysłu i Kunsztów tejże Komisji Rządowej. Były one przedmiotem obrad Rady Budowniczej na jej posiedzeniu 28 czerwca 1859 r. Sprawę referował członek Komisji Ogólnej Budowniczej Adolf Loewe; m.in. obok wejścia głównego wprowadzono dwa wyjścia zapasowe w nawach bocznych, schody kręcone bez podestów zastąpiono schodami łamanymi z podestami, zwiększono powierzchnię nawy kosztem przedsionka, okna w dwu kondygnacjach zastąpiono wysokimi oknami w jednym poziomie, zlikwidowano okna w ścianie wschodniej, skrócono długość galerii dla kobiet. Budynek utrzymał jednak stylowy, bizantyńsko-mauretański charakter, podkreślający związki Żydów z kulturą obszaru Bliskiego Wschodu[17].

Budowa synagogi rozpoczęła się prawdopodobnie jesienią 1859 r. Wiosną roku następnego zaczęto wznosić mury. W tym samym czasie[18] dokonano licytacji ławek bóżniczych. Ławka nr 1 – jako bezpłatna – przypadła rabinowi, o ławkę nr 2 rozwinęła się ostra walka, w której zwyciężył S. Lande[19] („kosztowała" go 223 ruble srebrem). O następną ławkę toczyła się jeszcze bardziej zażarta walka, w rezultacie której za 225 rubli srebrem otrzymał ją Bernard Ginsberg. Ławkę czwartą kupił za 217 rubli srebrem J. Zand, piątą, zwyciężając Izraela Poznańskiego (znajdującego się wówczas dopiero na progu kariery), nabył za 215 rubli srebrem L. Zajdler. Szóstą za 203 ruble srebrem kupił M. Lipszyc, siódmą za 220 rubli srebrem – Jakub Frenkel, ósmą, za taką samą kwotę – Salomon Sajdeman (Seideman).

Zapewne już od września 1861 r., czyli od momentu definitywnego zamknięcia dawnej bóżnicy, nabożeństwa odbywały się w nowym, jeszcze niewykończonym budynku[20]. Duży wzrost cen bawełny, wywołany przez wojnę secesyjną w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej („głód bawełniany"), który spowodował w Łodzi kryzys przemysłowy, odbił się również na możliwościach finansowania dalszej budowy synagogi (zły stan techniczny budynku stał się powodem tragedii w święto Rosz-haSzana w 1863 r., gdy na skutek paniki zginę-

---

[15] APŁ, AmŁ 1562, s. 21-23.

[16] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe (dalej: CWW) 1712, s. 124-127. Kosztorys stanowi załącznik do projektu i znajduje się na s. 127-135.

[17] AGAD, CWW 1712, s. 136-138; K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 48-49.

[18] Por.: APŁ, AmŁ 1562, s. 610-620.

[19] O S. Lande, jednym z największych ówczesnych łódzkich kupców i przemysłowców, wiele informacji podał ostatnio w artykule poświęconym jego ojcu S. P r z y g o d z k i, *Dawid Lande 1796-1858. Kupiec i przemysłowiec. Szkic do portretu polskiego burgeois*, „Rocznik Łódzki" T. 44, 1997, s. 119, 125-127, 130-133.

[20] W budynku m.in. nie było jeszcze ławek, por.: APŁ, RGP-Ant. 2535, s. 282-287; H. B a n n e r, *Gmina żydowska w Łodzi. Krótki zarys dziejów ustrojowo-gospodarczych*, Łódź 1938, s. 22.

ło 11 kobiet, a blisko 30 osób zostało rannych). W 1863 r. wyczerpano już wszelkie fundusze, zaś Komitet Budowy uzyskał w czerwcu tegoż roku ostateczne zezwolenie władz warszawskich na finansowanie przedsięwzięcia z nadwyżek budżetowych Dozoru Bóżniczego[21].

Kłopoty budowlane nie skończyły się z chwilą powrotu pomyślnej koniunktury w 1865 r.[22] – ich główną przyczyną było zniesienie rewiru.

Komitet Budowy pisał w raporcie do Magistratu:

Z powodu dobrodziejstwa łaskawego rządu dozwolono było mieszkańcom starozakonnym z ekstrarewiru przenieść się na mieszkanie w różnych częściach miasta około wiorst 6; którzy zaprowadzili sobie w domach prywatnych bóżnic, i dlatego nie potrzebują zakupić ławek w bóżnicy wielkiej tak kosztownej, tym więc Komitet nie posiada funduszu na wykończenie bóżnicy, tym bardziej jeszcze, iż komitet musi odpowiadać za długi jakie ciążą za wzięte materiały do budowy bóżnicy – przeto ma zaszczyt upraszać Wielmożnego Prezydenta o łaskawe wyjednanie u wyższej władzy dozwolenia uformowania rozkładu na tychże mieszkańców, którzy odłączyli się od kupna ławek w bóżnicy w porównaniu praw ich np. chrześcijan co do budowy kościoła uważani do opłaty składki należeć powinni [!][23].

Dopiero w 1871 r. budynek uznano za ostatecznie wykończony, choć nie został jeszcze otynkowany, a stolarka budowlana i ławki miały charakter prowizoryczny. Stan taki utrzymał się w zasadzie do generalnego remontu budynku rozpoczętego w 1897 r.[24].

Synagoga przez cały czas funkcjonowała normalnie. Odprawiano w niej nabożeństwa, o czym świadczą m.in. znaczne wydatki na oświetlenie i ogrzewanie[25]. Dzierżawa 30 ławek w bóżnicy (połączona z dzierżawą dochodu z pogrzebów na cmentarzu) dawała pod koniec lat 70. XIX w. 70,22 rubli; dzierżawcą był wówczas August Baruch[26] (w latach 90. dochód ten dzierżawił mniej znany Mendel Kon[27]).

W tym samym czasie dochód od rodału wynosił 502 ruble[28]. Oddawany był dzierżawcy, który pobierał opłaty za czytanie rodału w bożnicy, w Beth-haMi-

---

21 Były to prawie 454 ruble, por.: APŁ, RGP-Ant. 2535, s. 197-200, 205, 207-208.

22 Lata 1865-1873 to okres burzliwego rozwoju łódzkiego przemysłu, por.: K. B a d z i a k, W. P u ś, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. R o s i n, t. 1, *Do 1918 r.*, red. B. B a r a n o w s k i, J. F i j a ł e k, Warszawa 1980, s. 244, 264; I. I h n a t o w i c z, *Przemysł łódzki w latach 1860-1900*, Wrocław 1965, s. 22.

23 APŁ, AmŁ 1562, s. 606-607, 662.

24 APŁ, ŁGWŻ 473.

25 W 1875 r. Dozór Bóżniczy oceniał, iż na oświetlenie i ogrzewanie synagogi i szkółki (*училища*) na ul. Wolborskiej należy przeznaczyć 5 *сяжни* drzewa sosnowego i 10 dębowego oraz 650 funtów świec *стеровых* i 1000 funtów *саловых*, APŁ, AmŁ 7143, k. 118.

26 APŁ, AmŁ 7144, nlb. Więcej informacji o A. Baruchu zob. w rozdziale III.

27 APŁ, AmŁ 7157, nlb.

28 APŁ, AmŁ 7143, k. 119. W latach 70. opłaty z domów modlitwy były szczegółowo opisywane w umowie dzierżawnej, por.: APŁ, AmŁ 7144, nlb.

draszu oraz – do lat 80. XIX w. – w prywatnych domach modlitwy. Szczegółowe postanowienia zawieranych kontraktów ustalały, że czytanie rodału dzieliło się na 8 części (miejsc). Szczególnie uprzywilejowany był rabin, który miał prawo do bezpłatnego trzeciego miejsca w każdą sobotę. Ponadto w święta Rosz-ha-Szana i Jom Kipur w dyspozycji Dozoru Bóżniczego znajdowały się dwa bezpłatne miejsca „dla osób wyróżniających się w modlitwie". Za pozostałe miejsca dzierżawca pobierał opłatę – od 4 kopiejek za miejsce pierwsze do 10 kopiejek za ósme[29].

Na początku 1876 r. Dozór zatrudnił II kantora – Izraela Chałowa – z roczną pensją 200 rubli i 100 rublami na wynajem mieszkania[30]. W 1882 r. kantorzy otrzymywali już większe płace: I kantor – 465, II – 300 rubli oraz po 150 rubli na mieszkanie[31]. W 1896 r. ich płace ponownie wzrosły: I kantor dostawał 678, II – 450 rubli oraz obaj otrzymywali po 150 rubli na mieszkanie[32]. Zatrudniano także specjalnego stróża bóżnicy. W latach 70. XIX w. był nim Dawid Bornsztejn, a po śmierci Bornsztejna w 1873 r. – jego syn Szlama[33].

W 1887 r. warszawscy rzemieślnicy Zygmunt i Julian Klauzenbergowie wykonali dla synagogi, ufundowany przez mieszkańca Łodzi, Dawida Izraelowicza, Aron-haKodesz. Kontrakt zawarty z wykonawcami opisywał dar w następujący sposób:

Arka Święta winna być podwyższoną nad podłogą dwa łokci siedemnaście cali a szerokość piedestału z drzewa sosnowego cztery łokci i jeden cal, a głębokości piedestału wynieść winny oprócz szerokości [?] schodków trzy łokci, do arki doprowadzać będą schodki podzielone na dwie części między którymi mieścić się będzie pulpit dla kantora, około schodków z 4-ch stron daną będzie galeria z poręczami z drzewa jesionowego, a tralki ozdobne z żelaza lanego – schodki i galerie winny być proporcjonalne do całości arki i piedestału – piedestał zaś obok ozdobności winien być urządzony mocny i pewny odpowiednio jego celowi.

Arka święta będzie rozmiarów: część środkowa ode piedestału do kończącej się korony będzie długości dziesięć łokci, szerokości trzy łokci dwanaście cali, części boczne z jednej i drugiej strony będą szerokie każda po trzy łokci a wysokie po siedem łokci – każda wyrobioną będzie akuratnie podług rysunku przez obu kontraktujących podpisanego, sam korpus będzie z drzewa sosnowego a rzeźby w reliefie z drzewa lipowego, części zaś na rysunku żółtą farbą oznaczone winny być pozłacane szczerym złotem; w ogóle tak pod względem rzeźba, jak i pozłoty pp. Klauzenberg najściślej do rysunku zastosować się winni. Na tablicy nad którą pomieszczona jest Korona wypisane będą pozłoconymi na relief literami w języku hebrajskim dziesięcioro przykazań we środku zaś pp. Klauzenberg dadzą napis z pozłacanych liter taki jaki p. Rabin m. Łodzi oznaczy. Drzwiczki winny być proporcjonalne do arki i wewnątrz winien być napis hebrajski.

---

[29] Por. np.: APŁ, AmŁ 7147, k. 17-18. W latach 80. warunki dzierżawy, w tym ceny za czytanie rodału, nie ulegały zmianom, por.: APŁ, AmŁ 7150, nlb.

[30] APŁ, AmŁ 7145, k. 100; APŁ, AmŁ 7145, k. 92.

[31] APŁ, AmŁ 7150, nlb.

[32] APŁ, AmŁ 7157, nlb.

[33] APŁ, AmŁ 7142, nlb; APŁ, AmŁ 7143, k. 27.

Wewnętrznie arkę pp. Klauzenberg wymalują olejną farbą jasnoniebieską himmelblau – i obowiązani są wewnątrz dać przedział aby rodały mogły być ustawione w dwóch przedziałach, górny i dolny[34].

Wzrost liczby prywatnych domów modlitwy powodował spadek dochodów z synagogi gminnej, uniemożliwiający jej ostateczne wykończenie. Dozór Bóżniczy występował z wnioskami o ograniczenie, albo nawet zamknięcie istniejących prywatnych modlitewni, aby zwiększyć dochody zaniedbanej synagogi gminnej[35], o której „Dziennik Łódzki" pisał:

Trudno sobie wyobrazić opuszczenie w jakim znajduje się synagoga na Starym Rynku. Gmach sam jest bardzo piękny, szczególniej wewnątrz, lecz niestety obecny stan jego psuje cały efekt. Przez lat 20, jakie minęły od czasu wystawienia w mowie będącej synagogi, nie zdołano ich jeszcze otynkować. Wewnątrz była ona odświeżaną przed kilku laty, mimo to jednak ściany od góry aż do posadzki są brudne i gwałtownie potrzebują odświeżenia. Drzwi tak główne, jak i boczne są źle dopasowane, brudne, przez szczeliny w nich można wyglądać na świat Boży [...]. Wewnątrz ławki zbite są gwoździami z nieheblowanych desek[36].

Do niewykończonej synagogi uczęszczali głównie zamieszkali na Starym Mieście przedstawiciele niższych warstw społeczeństwa żydowskiego[37] (opinia F. Guesneta, iż budynek nie był użytkowany do końca XIX w.[38] nie jest więc prawdziwa).

Łódzka gmina wyznaniowa zdawała sobie sprawę z konieczności zakończenia budowy, a właściwie kapitalnego remontu obiektu. Podobnego zdania były także władze miejskie. Na przełomie 1879 i 1880 r. przygotowania do przeprowadzenia wśród łódzkich Żydów zbiórki na ten cel były daleko zaawansowane. Wiadomo m.in., że na czele komitetu zbierającego datki, zatwierdzonego przez władze gubernialne, mieli stanąć: Herman Konsztadt, J. Dobranicki i A. Prussak[39]. Inicjatywa jednak upadła, prawdopodobnie na skutek nasilenia się wewnętrznych konfliktów w łonie łódzkiej społeczności żydowskiej (między ortodoksami i zwolennikami judaizmu reformowanego[40], a także między zwolennikami poszczególnych dworów chasydzkich), co przejawiało się w uczęszczaniu do od-

---

[34] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 218-220. Wedle umowy, I. Poznański (ówczesny członek Dozoru Bóżniczego) miał sprawować pieczę nad zrealizowaniem zawartego z rzeźbiarzami kontraktu, a nawet miał prawo zmieniać jego ustalenia. Możliwe więc, że fundusze na Aron-haKodesz pochodziły z nielegalnej składki przeprowadzonej wśród wiernych, których reprezentantem był D. Izraelowicz. Kwestii tej – ze względu na brak źródeł – nie da się już chyba ostatecznie wyjaśnić.

[35] Szerzej por. rozdział VII.

[36] *Kronika Łódzka*, „Dziennik Łódzki" 1885, nr 200, s. 2.

[37] APŁ, AmŁ 7152, nlb; APŁ, ŁGWŻ 4, s. 117.

[38] F. G u e s n e t, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi XIX wieku: typy i stosunki*, [w:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX i XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, pod red. P. S a m u s i a, Łódź 1997, s. 171.

[39] APŁ, AmŁ 7148, k. 1-1v; APŁ, AmŁ 7148, k. 3-3v.

[40] Por. rozdział III.

rębnych domów modlitwy, nie zaś do synagogi gminnej. Takie postępowanie łódzkich Żydów, zdaniem władz Dozoru Bóżniczego, prowadziło do znacznego zmniejszenia dochodów synagogi i niemożności zebrania odpowiednich funduszy na jej remont[41].

Na początku lat 90. ponownie zaczęto poważnie myśleć o renowacji synagogi. Przy układaniu etatu (budżetu) na lata 1891-1893 postanowiono „w celu doprowadzenia do należytego porządku gminnej synagogi żydowskiej, przeprowadzić w bieżącym roku kapitalny remont i otynkowanie jej, z wykonaniem ławek i drugich przynależności". Ze względu na fakt, iż architekt Adolf Zeligson wstępnie ocenił koszty na ok. 10.000 rubli srebrem, przedstawiciele wielkiej burżuazji żydowskiej: I. Poznański, H. Konsztadt i inni, zgodzili się pokryć koszty tytułem awansu, zaś Dozór miał im spłacać wyłożoną sumę ratami po 1.500 rubli srebrem rocznie. 19 czerwca 1891 r. Rząd Gubernialny Piotrkowski polecił rozpoczęcie przygotowań i przeprowadzenie inspekcji na miejscu (wraz z architektem miejskim), a następnie przygotowanie wstępnego kosztorysu[42]. W etacie na lata 1893-1895 przewidziano – zgodnie z opisaną wyżej propozycją – po 1.500 rubli rocznie na remont synagogi. W budżecie na lata 1896-1899 suma ta wynosiła już 3.000 rubli[43].

Prace renowacyjne nabrały tempa dopiero w 1895 r., gdy przystąpiono do sporządzania projektu remontu. Dozór Bóżniczy wraz z architektem A. Zeligsonem opracował plan robót, niewiele różniący się od ostatecznego kosztorysu i rzeczywistego zakresu remontu. Koszt renowacji budynku miał wynieść 59.930,24 rubli. Jak się okazało, wspomniana poprzednio oferta wielkich fabrykantów łódzkich nie została zrealizowana, ponieważ wymienioną wyżej sumę planowano pokryć w sposób następujący: 5.000 rubli ze środków zebranych na ten cel w ciągu czterech poprzednich lat drogą umieszczania odpowiedniej pozycji w budżecie gminy; 15.000 z wpływów budżetowych następnych pięciu lat; 15.000 ze sprzedaży miejsc męskich i żeńskich w wyremontowanej synagodze; pozostała część – z „dobrowolnych ofiar"[44]. W rzeczywistości deficyt ten musiał być pokryty drogą dodatkowej składki nałożonej na łódzkich Żydów, ściąganej w ciągu dwu lat[45]. Prawdopodobnie w 1897 r., aby przyśpieszyć napływ funduszy, Dozór zwrócił się do płatników z odezwą, by składali przypadające na nich sumy jako „dobrowolne ofiary" bezpośrednio w kancelarii Dozoru lub na ręce upełnomocnionego do ich zbioru Pinkusa Hamburskiego[46].

---

[41] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 1-3. Szerzej por. w rozdziale VII.

[42] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 215-216; K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 132.

[43] APŁ, AmŁ 7157, nlb.

[44] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 174-177.

[45] APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Administracyjny (dalej: RGP-Adm.) 9044, nlb.

[46] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 113-114.

16 października 1895 r. władze gminy przekazały Prezydentowi m. Łodzi inwentaryzację stanu istniejącego i projekt kapitalnego remontu synagogi wraz z kosztorysem i prośbą o zezwolenie na sprzedaż ławek w synagodze oraz na zbieranie „dobrowolnych darów" na pokrycie kosztów remontu. Dozór prosił również o zezwolenie na zapłatę honorarium A. Zeligsonowi – 1.152,50 rubli[47]. Rząd Gubernialny Piotrkowski 13 listopada 1896 r. zatwierdził plany i kosztorys na sumę 60.506,49 rubli srebrem, a także, jak wynika z dalszego przebiegu prac remontowych, wyraził zgodę na prowadzenie robót „sposobem gospodarczym", bez przeprowadzania przetargu, pod kontrolą Komitetu Remontu. Projekt przewidywał:

- dobudowę dwu klatek schodowych od strony wschodniej, ponieważ „w czasie świąt, gdy zebrana publiczność z galerii dla kobiet wychodzi z budynku, występuje silny tłok i istniejące schody są niewystarczające";
- wykonanie ze względów bezpieczeństwa drugiego wejścia w części męskiej;
- wprowadzenie oświetlenia gazowego zamiast świec używanych dotychczas;
- wprowadzenie centralnego ogrzewania[48], gdyż „dotychczas synagoga nie była ogrzewana, w rezultacie czego w chłodnej porze roku modlący się nie mogli odwiedzać synagogi bez szkody dla swego zdrowia". Kotłownia miała się znaleźć w tylnej części budynku, w suterenie, między dwoma projektowanymi klatkami schodowymi. Nad nią mieściły się kancelaria i pomieszczenie mieszkalne stróża;
- wymianę zardzewiałego pokrycia dachu z blachy żelaznej na blachę ocynkowaną;
- otynkowanie synagogi zaprawą cementową;
- wykonanie nowego Aron-haKodesz i bimy;
- pomalowanie całego, nieodświeżanego od 15 lat, wnętrza budynku;
- wykonanie nowych ławek (istniejące zrobione były z nieoheblowanego drewna);
- wymianę posadzek w przedsionkach i sali modlitewnej, wprowadzenie posadzek mozaikowych;
- wymianę posadzek w klatkach schodowych na niepalne;
- wymianę podłóg w galerii dla kobiet;
- wymianę drzwi zewnętrznych.

Ponadto przewidywano wzniesienie parterowego budynku dla suchych ustępów – odrębnych dla kobiet i mężczyzn[49].

Władze carskie poleciły dokonać wyboru Komitetu Remontu Synagogi (Komitetu Budowlanego do Odrestaurowania Parafialnej Synagogi[50]). Dozór Bożni-

---

[47] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 170-171.

[48] Ogrzewanie odbywało się – o ile można sądzić z zachowanego projektu – w sposób bardzo nowoczesny, bo za pomocą rur umieszczonych w podłodze (Por.: APŁ, ŁGWŻ 4, s. 82).

[49] APŁ, ŁGWŻ 427, nlb; APŁ, ŁGWŻ 4, s. 43-74, 188-190.

czy 20 stycznia 1897 r., wyznaczył skład Komitetu. Przewodniczącym został rabin Eliasz Chaim Majzel, członkami: Ezra Szykier, Moszek Szmul Sonnenberg, Jakub Majerowicz, S. Lande, Wolf Landau, Wolf Neufeld i Izrael Olszer. Komitet miał zarówno zajmować się nadzorem nad przebiegiem prac budowlanych, jak też troszczyć się o gromadzenie dodatkowych funduszy[51]. 5 maja 1897 r. skład Komitetu został zatwierdzony przez Gubernatora Piotrkowskiego[52], a 21 maja Komitet został wprowadzony w obowiązki i rozpoczął gromadzenie materiałów budowlanych oraz zatrudnił robotników i majstrów. Początkowo nie mógł jednak, na skutek biurokratycznych utrudnień, wykorzystać sumy 12.000 rubli srebrem, zgromadzonej na rachunku Dozoru z pozycji dotyczących remontu synagogi gminnej, umieszczanych w poprzednich budżetach (od 1891 r.). Wykorzystanie tej sumy, przechowywanej na odrębnym rachunku w Łódzkim Oddziale Banku Państwa, zastrzeżone było do decyzji władz gubernialnych, co spowodowało specjalną interwencję Dozoru w tej sprawie[53], popartą zresztą przez władze miejskie[54].

Podstawową część remontu, a właściwie przebudowy synagogi, wykonano w latach 1897-1900, według planów przygotowanych przez A. Zeligsona, kosztem 80.000 rubli[55], a więc o 1/3 więcej, niż przewidywano pierwotnie. W tym samym czasie dokonano pomiaru granic nieruchomości; zapewne łączyło się to ze sporządzaniem nowego planu miasta (tzw. plan Starzyńskiego). W latach 90. XIX w. granice te uległy pewnym zmianom, co było m.in. wynikiem zakupu przez Komitet Remontu Synagogi dodatkowych gruntów. W rezultacie nieruchomość, mająca obecnie powierzchnię „14.365 łokci kwadratowych miary nowopolskiej", przybrała znany z dwudziestowiecznych planów charakterystyczny, nietypowy kształt[56].

---

[50] Por. przyp. 53.

[51] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 123, 125-126.

[52] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 264-265.

[53] Na skutek zablokowania omawianej sumy Komitet Remontu Synagogi nie mógł płacić dostawcom materiałów i wykonawcom robót, co postawiło go „w położeniu bez wyjścia", APŁ, ŁGWŻ 4, s. 119-120.

[54] APŁ, RGP-Adm. 9044, nlb.

[55] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 46-52.

[56] Ze względu na brak pełnych danych źródłowych nie udało się dotychczas odnaleźć aktów notarialnych z lat 90. XIX w., wspomnianych *w Protokole opisania granic nieruchomości z 27.08.1898 r.* (APŁ, ŁGWŻ 4, s. 22-24). Akty te nie zostały złożone przy pierwiastkowej regulacji hipoteki, zamiast nich ówczesny Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej dostarczył *Zaświadczenie Wydziału Budownictwa Magistratu m. Łodzi o powierzchni nieruchomości* z 26.08. 1931 r. i *Świadectwo Magistratu m. Łodzi o nadaniu numeru hipotecznego* z 15.07.1932 r. – por. ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 3 i 4. Por. również APŁ, ŁGWŻ 4, s. 264. Co do kształtu działki, por. plan dołączony do wspomnianego *Protokołu opisania granic....*

Jednocześnie Komitet czynił starania o uzyskanie pomocy ze strony sponsorów; m.in. Gazowni Łódzkiej[57] oraz Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi[58], które zresztą udzieliło – na podstawie decyzji Ogólnego Zebrania Członków z 16/28 kwietnia 1898 r. – subwencji w wysokości 2.000 rubli srebrem[59]. Warto podkreślić, że na decyzję tę nie miał wpływu konflikt między grupą chrześcijańskich i żydowskich właścicieli nieruchomości (ostatni opowiadali się za bardziej liberalną polityką kredytową, mogącą przyczynić się, co prawda, do szybszego rozwoju miasta lecz potencjalnie niebezpieczną dla wiarygodności kredytowej Towarzystwa)[60].

Po zakończeniu podstawowej części remontu kapitalnego nadal trwały prace wykończeniowe, na które wciąż przeznaczano dość znaczne sumy, w granicach do 3.000 rubli rocznie[61] – przeciągnęły się aż do 1914 r.[62] Ich wolne tempo było wynikiem istnienia wielu prywatnych synagog i domów modlitwy (na czele z całkowicie niezależną od Dozoru synagogą „postępową" przy ul. Kościuszki). Taka „konkurencja" ze strony domów modlitwy (często chasydzkich) była wówczas powszechnym zjawiskiem na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego, a także austriackiego[63]. Prezydent m. Łodzi w 1901 r. stwierdzał, iż „Żydzi, zbierający się w prywatnych modlitewniach, nie odwiedzają gminnej synagogi i w ogóle nie interesują się dostatkiem tejże i z tej przyczyny roboty, rozpoczęte ponad dziesięć lat temu, nie mogą być zakończone z powodu braku środków pieniężnych" i proponował, aby „rozpatrzenie spraw zezwoleń na nowe prywatne domy modlitwy [...] wstrzymać do czasu, dopóki przez łódzkich Żydów nie będzie wniesiona dostateczna liczba ofiar, konieczna dla doprowadzenia gminnej synagogi do należytego stanu"[64].

Według danych z przełomu lat 1913/1914 r. na cele remontu wydano 93.702,85 rubli srebrem, a otrzymano 93.705,41 rubli srebrem – z tego z budżetu

---

[57] Wskazywano tu, iż „mieszkańcy izraelici tamecznych stron [tj. Starego Miasta – J. W.] przyczyniali się przez cały czas do zwiększenia dochodów gazowni" i proszą o dar pieniężny lub obniżkę opłat związanych z wprowadzeniem oświetlenia gazowego – APŁ, ŁGWŻ 4, s. 240-241. Rezultatów prośby nie udało się ustalić.

[58] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 117-118.

[59] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 115, 116. Towarzystwo przeżywało wówczas najlepszy okres swych dziejów, czego wyrazem był wysoki kurs jego listów zastawnych – por.: L. G a j e w i c z, *Towarzystwo Kredytowe miasta Łodzi. Sześćdziesiąt lat na posterunku pracy obywatelskiej i pomocy dla własności nieruchomej miejskiej*, Łódź 1932, s. 47-48.

[60] Por. bliżej: K. B a d z i a k, *Instytucje finansowo-kredytowe w Łodzi do I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki" T. 25, 1977, s. 98-99; W. P u ś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów. 1793-1914*, Łódź 1998, s. 64-65; S. P y t l a s, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994, s. 106-107.

[61] Por. np.: APŁ, AmŁ 7165, nlb.

[62] O pracach tych szczegółowo w: APŁ, ŁGW 4, s. 269-279. Przykładowy wykaz prac przeprowadzanych w jednym roku budżetowym por.: APŁ, ŁGWŻ 4, s. 289.

[63] Por. np.: A. Ż b i k o w s k i, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1919*, wyd. 2, Warszawa 1995, s. 189.

[64] APŁ, RGP-Adm. 9507, nlb.

gminy 59.394,58 rubli srebrem, zaś z „dobrowolnych ofiar" – 34.310,83 rubli srebrem. Prace remontowe wykonywały m.in. firmy: budowlana „Olszer i Szczeciński", kamieniarska Brodera, stolarskie Klingera, Sztillera, Weissblata, Lismana, ciesielskie Szejnzilbera i Feldmarka, malarskie Wiznera, Szwarcbarta, Dimanta, Pomeranca i Kalińskiego, szklarskie Bergera, M. Bauera i Walczaka, kowalska K. Krempfa, brukarska Weinbauma, elektryczna Rubinsztejna i Landaua, instalacyjno-gazowe Bornsztejna i Lubińskiego. Zakres prac był większy niż przewidywano, m.in. doprowadzono energię elektryczną i zainstalowano trzy silniki elektryczne dla wentylacji[65].

Historyk architektury daje następujący opis wyremontowanej synagogi:

Obiekt założony był na planie prostokąta z wyodrębnioną od zachodu częścią frontową, z kwadratowym, lekko zryzalitowanym przedsionkiem w centrum, flankowanym dwoma prostokątnymi klatkami schodowymi prowadzącymi na empory. W sali modlitw przy ścianie wschodniej znajdował się Aron Ha-Kodesz poprzedzony podestem ze schodkami, w centrum kwadratowa bima. Do głównej bryły budynku od wschodu przylegał niski aneks z prostokątnym pomieszczeniem w centrum i dwoma kwadratowymi klatkami schodowymi po bokach. Budynek otrzymał zwartą bryłę z lekko podwyższonym ryzalitem partii środkowej fasady. Jego architektura prezentowała formy „mauretańskie". Elewacje ozdobiono biało-ciemnymi pasami, okna zostały zamknięte łukami podkowiastymi, naroża ujęto pilastrami, a całość koronowała balustradowa attyka. Szczególnie bogato opracowano środkową część fasady: główne wejście osłaniał zwieńczony łukiem podkowiastym portal, nad którym znajdowało się wielodzielne okno z okulusami w zamknięciu, narożne pilastry ozdobiono reliefami, a całość zwieńczyły tablice z dziesięciorgiem przykazań[66].

W takiej formie, jak świadczą o tym zachowane zdjęcia z okresu międzywojennego[67] oraz brak w aktach wzmianek o większych przebudowach (oprócz drobnych napraw, polegających często jedynie na malowaniu fasady), synagoga przetrwała aż do 1939 r..

Zdaniem Krzysztofa Stefańskiego:

Synagoga ta, stanowiąca serce staromiejskiej dzielnicy żydowskiej, była jej ozdobą i jednym z najbardziej efektownych gmachów miasta. A przez barwną „mauretańską" szatę architektoniczną mieszkający tu ortodoksyjni Żydzi podkreślali swoje przywiązanie do religijnej i kulturowej tradycji, której korzenie tkwiły na Bliskim Wschodzie, przeciwstawiając się asymilacyjnym tendencjom Żydów „postępowych" skupionych wokół synagogi przy ul. Spacerowej[68].

W wyremontowanej synagodze wprowadzono nowe, wyższe opłaty za najem ławek (choć nadal dochód ten był wydzierżawiany). Ławki podzielone zostały w zależności od odległości od rodałów na pięć klas: klasa I (1.-3. rząd od roda-

---

65 APŁ, ŁGWŻ 4, s. 269-279.

66 K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 133.

67 Por.: K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, il. 55. Fotografia z lat międzywojennych ze zbiorów Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, I-U-3892.

68 K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 133.

łów) „kosztowała" 90 kopiejek za rok, klasa V (12. i dalsze rzędy) – 30 kopiejek[69]. Wysokość opłat wskazywała, iż uczęszczający do synagogi gminnej nadal nie wywodzili się ze zbyt bogatych warstw społeczności żydowskiej. Oprócz ławek wydzierżawianych istniały miejsca wykupione na stałe; ich posiadacz dysponował nie tylko ławką w części męskiej, ale i odpowiadającym mu miejscem na galerii, w części żeńskiej[70]. Wzrosły także płace służby synagogalnej, przede wszystkim I kantora, który otrzymywał 1.000 rubli plus 250 rubli na mieszkanie. II kantor, Hilel Alterman, otrzymywał natomiast 450 rubli plus 150 na mieszkanie (swoje obowiązki wykonywał prawdopodobnie głównie w synagodze reformowanej przy ul. Promenadowej-Spacerowej)[71].

Wydaje się, że od początku XX w. bezpośrednią kontrolę i zarząd nad synagogą gminną sprawował Komitet Synagogi, składający się z osób określanych mianem „starszych synagogi" (*gaboim*)[72]. Budżet synagogi został w tym czasie wydzielony z ogólnego budżetu gminy[73]; nadal był zasilany dobrowolnymi składkami osób uczęszczających do bóżnicy gminnej – z tego tytułu wpływało corocznie kilka tysięcy rubli (4.339,42 rubli w 1912, 5.037,2 w 1913 r.). Synagoga zatrudniała własnego kasjera, dodatkowo opłacała kantora, chór i szkolników, a także pokrywała koszty bieżącej eksploatacji i drobnych remontów[74].

Podczas bitwy łódzkiej w listopadzie 1914 r., na skutek ostrzału artyleryjskiego przez wojska niemieckie oraz częściowego rozebrania drewnianego parkanu przez ludność poszukującą opału, w nieruchomości poczyniono straty na sumę 2.639 rubli. Uszkodzeniu uległa elewacja frontowa, dach został podziurawiony, szyby potłuczone[75].

Po klęsce, jaką Rosjanie ponieśli w bitwie łódzkiej miasto znalazło się pod okupacją niemiecką. Nowe władze miały wobec Żydów łódzkich inne plany, niż Rosjanie – m.in. myślano o ich pozyskaniu dla celów polityki niemieckiej w Polsce[76]. Na okupowanym przez państwa centralne obszarze Królestwa Polskiego

---

[69] APŁ, AmŁ 7161, nlb.; APŁ, AmŁ 7165, nlb.

[70] APŁ, AmŁ 7162, nlb. Zgodne to było ze zwyczajem panującym w innych częściach Królestwa Polskiego, zob.: APŁ, AmŁ 7162, nlb.

[71] APŁ, AmŁ 7165, nlb. O roli H. Altermana i przyczynach zatrudnienia go na etacie Dozoru szerzej por. w rozdziale III.

[72] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 333-334. Możliwe, że powstał on na drodze powolnego przekształcenia i rozszerzenia obowiązków Komitetu Remontu Synagogi, ponieważ instytucja o takiej nazwie występowała nadal w kontaktach z władzami rosyjskimi (APŁ, ŁGWŻ 4, s. 16-17).

[73] Budziło to zastrzeżenia władz rosyjskich, co spowodowało, że w 1913 r. Dozór Bóżniczy postanowił ponownie wprowadzić dochody i wydatki synagogi do ogólnego budżetu gminy, por.: APŁ, ŁGWŻ 4, s. 337.

[74] APŁ, ŁGWŻ 4, s. 293-294.

[75] Por. szerzej: APŁ, Komisja Szacunkowa Miejska, 1307, nlb; APŁ, ŁGWŻ 102, s. 1-2.

[76] P. W r ó b e l, *Przed odzyskaniem niepodległości*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. T o m a s z e w s k i, Warszawa 1993, s. 121-126.

zelżały, w stosunku do okresu przedwojennego, ograniczenia działalności społecznej – wiele partii politycznych mogło rozwijać legalna działalność. Zmienił się również skład władz gminy żydowskiej, wzrosła rola asymilatorów[77]. Gmina zaczęła funkcjonować według nowych wzorów, choć ciągle jeszcze nie wierzono w rzeczywisty koniec rządów rosyjskich w Łodzi. Najlepszym tego przykładem jest polecenie Zarządu Gminy Starozakonnych skierowane do Komitetu Synagogi z czerwca 1917 r.:

> Uprzejmie prosimy o łaskawe zdjęcie ze ściany synagogi modlitwy za cesarza w języku rosyjskim i hebrajskim i odpowiednie ich przechowanie[78].

Wyraźnie widoczne były dążenia Komitetu Synagogi[79] do wprowadzenia konkretnych reguł korzystania z synagogi przez jej ortodoksyjnych użytkowników. Od 1 maja 1916 r. wprowadzone zostały następujące przepisy:

> 1 a) w soboty nabożeństwa odbywają się: poranne od godz. 5-12 z rana wieczorem od g. 6-10
>
> 1 b) w dnie powszednie: z rana od godz. 5-9, wieczorem zaś od godz. 6-10;
>
> 2) modlących się uprasza się o właściwem zachowywaniu się w synagodze oraz niezanieczyszczenie synagogi;
>
> 3) służba synagogalna musi się zastosowywać do wszelkich wskazówek członków Komitetu Synagogi, modlący się zaś muszą się zastosowywać do wszelkich rozporządzeń Członków Komitetu oraz szkolników synagogi;
>
> 4) w razie przekroczenia powyższego, modlący się będą pociągnięci do odpowiedzialności, a synagoga będzie zamknięta[80].

Jednocześnie Komitet Synagogi zwracał się do Zarządu Gminy o przedsięwzięcie działań koniecznych ze względów sanitarnych: likwidację sprzedaży śledzi na „placu przysynagogalnym" i usunięcie ustępów znajdujących się na wprost synagogi. Należy przypuszczać, że te radykalne działania, skierowane przeciwko przyzwyczajeniom większości dotychczasowych użytkowników świątyni, doprowadziły do powstania konfliktu między nimi i zwolennikami modernizacji sposobu działalności synagogi[81].

Wyrazem nowych porządków było nadanie Komitetowi Synagogi w 1917 r. regulaminu wzorowanego częściowo na *Regulaminie i ordynacji wyborczej dla*

---

[77] Por.: *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za czas od listopada 1914 r. do 31 grudnia 1915 r.*, Łódź 1916, s. 2-6.

[78] APŁ, ŁGWŻ 104, s. 16.

[79] Ówczesny skład Komitetu: E. Szykier (przewodniczący), Zygmunt Lande, Abraham S. Freund (delegaci Zarządu Gminy), M. Warszawski, Sz. Z. Sender, B. Abramowicz, M. L. Lubochiński, M. Zalcman – *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za 1916 rok*, Łódź 1917, s. 4.

[80] APŁ, ŁGWŻ 104, s. 1-2.

[81] Por. np.: APŁ, ŁGWŻ 104, s. 40.

bóżnic własnością gminy Izraelickiej w Krakowie będących[82]. Postanawiał on[83], iż zadaniem Komitetu jest „nadzór nad porządkiem wewnętrznym synagogi, działem gospodarczym i odprawianiem modłów podług przepisów rytualnych". Za aprobatą Zarządu Gminy Komitet mógł zatrudniać i zwalniać podległych mu „w zupełności": pomocnika kantora, chór i służbę synagogalną. W zakres obowiązków Komitetu wchodziło:

a) czuwanie nad porządkiem odprawiania modłów;
b) czuwanie nad „torami" wraz z ornamentami srebrnymi i inwentarzem synagogalnym podług odnośnego wykazu;
c) dbanie, aby w gmachu synagogi zachowywana była powaga, odpowiednia świątyni;
d) taryfowanie miejsc w synagodze;
e) taryfowanie „micwot" z wydzieleniem takowych;
f) nadzór nad oświetleniem w gmachu synagogi.

Decyzje w sprawach wszelkich „przebudów i zmian w zabudowaniach" należały do Zarządu Gminy. Komitet prowadził własną rachunkowość i kasę, kontrolowane jednak przez Zarząd Gminy. Regulamin przewidywał także istnienie (obok Komitetu) funkcji kuratora – delegata władz gminy[84] i jego zastępcy, którzy mieli wyłączne prawo zwoływania posiedzeń tego organu.

Od jesieni 1917 r. do wiosny 1918 r. trwał otwarty konflikt między przedstawicielami religijnych syjonistów (Mizrachi) i innych grup ortodoksów, usiłującymi opanować władze synagogi, a władzami gminy łódzkiej, czemu początek dało niedemokratyczne przeprowadzenie przez Zarząd Gminy wyboru członków Komitetu Synagogi spośród 20 kandydatów przedstawionych przez ustępujący skład tegoż Komitetu[85].

2 lutego 1918 r., bez powiadomienia władz gminnych[86], 95 osób (liczba niestanowiąca nawet 8% wszystkich modlących się w synagodze) na zebraniu, któremu przewodniczył ortodoks, radny miejski Majer Karpf, wybrało w skład Zarządu (*Verwaltung*) Synagogi 7 członków: właściciela domu Josełe Cecemskiego, kupców M. Warszawskiego, Uszera Bornsteina, Emanuela Sieradzkiego, Kalmana Hebera i Mendla Buchweitza oraz jednego z przedstawicieli ortodok-

---

[82] Tekst regulaminu zachował się w aktach łódzkiej gminy – APŁ, ŁGWŻ 52, s. 1-4. O sposobie zarządu synagog krakowskich por.: A. Ż b i k o w s k i, op. cit., s. 184, 187-188.

[83] APŁ, ŁGWŻ 140, s. 4-5.

[84] Funkcję tę pełnił na początku 1918 r. E. Szykier – por.: APŁ, ŁGWŻ 140, s. 16.

[85] APŁ, ŁGWŻ 104, s. 19. Nowy Komitet objął synagogę 11 października 1917 r. i składał się z następujących osób: S. Berkego, Szoela Fajna, D. Hendelesa, J. Kohna, J. Widawskiego, C. Wołkowicza, H. Wróblewskiego, A. Sendera, L. Urbacha, H. Zytnera – *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za 1917 rok*, Łódź 1918, s. 4.

[86] Protestowały one przeciwko planom przeprowadzenia wyborów, na które pomysłodawcy uzyskali zresztą zezwolenie władz okupacyjnych – por.: APŁ, ŁGWŻ 104, s. 52-54.

sów w Radzie Miejskiej Chila Icka Bermana, a także 6 zastępców, kasjera, gospodarza i trzyosobową Komisję Rewizyjną, złożoną z radnych miejskich (Mojżesza Helmana z „Mizrachi", M. Karpfa i M. N. Russa – chasyda cadyka z Aleksandrowa Łódzkiego)[87]. Charakterystyczne jest, że prawie połowa członków wybranych władz nie mieszkała na Starym Mieście, a wielu należało do osób dobrze sytuowanych (np. właściciele kamienic). Skład władz synagogi różnił się więc wyraźnie od klasowej struktury uczęszczających do niej wiernych.

Przeciwko wynikom wyborów zaprotestowali: niektórzy uczestnicy niezadowoleni z ich przebiegu, w tym chasydzi cadyka z Góry Kalwarii (Łódzkie Zrzeszenie Ortodoksyjne Agudas-haOrtodoksim), wierni modlący się w synagodze, a przede wszystkim władze gminy, które wskazały na to, że wiele osób biorących udział w zebraniu i wybranych do władz, nie uczęszcza do synagogi gminnej i nie posiada w niej wykupionych ławek, zaś sama świątynia nie stanowi niczyjej prywatnej własności, lecz należy do gminy wyznaniowej, która ma prawo nią zarządzać. Władze gminy nie uznawały wybranego komitetu. Dodatkowym kłopotem stało się również to, że Komitet działający do 1917 r. również nie chciał uznać nowych władz, wyznaczonych przez gminę. W sytuacji „trójwładzy" stale dochodziło do kłótni w świątyni, samowolnego wygłaszania przez zwolenników syjonizmu przemówień o charakterze bardziej politycznym, niż religijnym itp. W końcu, w celu ostatecznego rozwiązania drażliwej kwestii, 27 maja 1918 r. „łącznie z przedstawicielami wszystkich grup modlących się w synagodze przy ul. Wolborskiej" dokonany został wybór Komitetu, złożonego z 6 osób: K. Hebera, Mendla Zalcberga, Abrahama Warszawskiego, Szoela Fajna, Lejzera Urbacha i Symchę Berkego[88].

W czasie I wojny światowej w synagodze urządzano zarówno uroczystości z okazji polskich świąt narodowych, przede wszystkim święta 3 maja[89], jak też uroczystości organizowane przez syjonistów (nabożeństwo dla uczczenia rocznicy śmierci twórcy ruchu syjonistycznego Teodora Herzla, czy nabożeństwo żałobne za zmarłego członka Organizacji Syjonistycznej Jechiela Czlenowa)[90].

Odzyskanie przez Polskę niepodległości i tworzenie nowej władzy w Łodzi, jak każde przełomowe wydarzenie w dziejach, połączone były z chwilowym osłabieniem bezpieczeństwa publicznego, a także z pojawieniem się różnego ro-

---

[87] APŁ, ŁGWŻ 104, s. 61.

[88] APŁ, ŁGWŻ 140, s. 17, 23, 28, 58, 63-68, 70, 78-79.

[89] Por. np. dokumentację zawartą w zachowanych aktach gminy wyznaniowej: APŁ, ŁGWŻ 87, passim. Oto kilka cytatów: przy ul. Wolborskiej „straż honorową w synagodze pełnili skauci i skautki drużyny skautowej im. Tadeusza Kościuszki wraz ze Związkiem Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego »Żagiew«. Przed ołtarzem ustawiona była straż honorowa, przy proporcu – drużyny im. Kościuszki". Izydor Szwarcman „w słowach podniosłych [...] dał wyraz przywiązaniu i miłości żywionej przez obywateli żydowskich do ziemi polskiej". Por. również: APŁ, ŁGWŻ 140, s. 19.

[90] Por. np.: APŁ, ŁGWŻ 140, s. 10, 36.

dzaju plotek i podejrzeń wobec grup mniejszościowych, szczególnie Żydów, pomawianych o działanie na szkodę społeczeństwa polskiego i tendencje do uzyskania specjalnych przywilejów, sprzecznych z interesami odrodzonego państwa. Najprawdopodobniej pod wpływem doniesień o tworzeniu żydowskich formacji paramilitarnych, wrogo nastawionych wobec państwa polskiego[91], doszło do poszukiwań broni posiadanej rzekomo przez Żydów. 14 listopada 1918 r. w nocy (zaledwie parę dni po usunięciu okupanta z Łodzi) bliżej nieokreślone osoby dokonały rewizji w synagodze i znajdującym się obok niej domu modlitwy. W następnych dniach pojawiły się pogłoski o pozytywnym rezultacie poszukiwań. W rzeczywistości okazało się, że w warunkach chaosu, panującego wówczas w mieście, rewizja miała samozwańczy charakter, zaś władze policyjne i wojskowe stwierdziły, że z całą sprawą nie mają nic wspólnego[92].

Stosunek nowych władz do działalności poszczególnych ugrupowań żydowskich nacechowany był wyraźną rezerwą (szczególnie stosunek do syjonistów, których polityka uważana była za sprzeczną z interesami odrodzonego państwa polskiego)[93]. Synagoga poddana została dyskretnej obserwacji policyjnej, a w maju 1919 r., po stwierdzeniu, iż „podczas nabożeństwa w synagodze uprawia się propaganda, nie mająca nic wspólnego z religią, a mająca podłoże polityczne" policja interweniowała w Zarządzie Gminy[94]. Zarząd Gminy Starozakonnych, nauczony tym doświadczeniem, zezwolił na urządzenie 18 lipca 1919 r. nabożeństwa ku uczczeniu pamięci T. Herzla „jednakże bez wygłaszania mów agitacyjnych"[95]. Jednocześnie 3 maja 1919 r., zgodnie z tradycją powstałą w czasie I wojny światowej, w synagodze urządzono – z udziałem nadrabina Lejzera Treistmana – uroczyste nabożeństwo z okazji święta państwowego[96].

W roku 1920 doszło do konfliktu kantora i służby synagogalnej z Komitetem Synagogi na tle płacowym[97]. Wierni stanęli po stronie kantora, w rezultacie czego Komitet zaspokoił żądania swych pracowników w sprawie podwyżki (żądano,

---

[91] Szerzej por. C. B r z o z a, *Próby utworzenia żydowskiej organizacji paramilitarnej w Krakowie w 1918 r.*, „Studia Historyczne" R. 32: 1989, z. 2, s. 303-306.

[92] APŁ, ŁGWŻ 240, s. 1-2.

[93] Por. J. T o m a s z e w s k i, *Niepodległa Rzeczpospolita*, [w:] *Najnowsze...*, s. 154-156.

[94] APŁ, ŁGWŻ 204, s. 7. Zaniepokojenie policji było tym bardziej zrozumiałe, że w tym samym czasie decydował się wynik tzw. małego traktatu wersalskiego, nakładającego na Polskę zobowiązania dotyczące ochrony mniejszości, por.: W. M i c h o w i c z, *Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934 r.*, Łódź 1963, s. 11-13. Już w styczniu 1919 r. Zarząd Gminy dążył do ustanowienia kontroli nad treścią kazań i mów wygłaszanych w synagodze, powierzając ją nadrabinowi Lejzerowi Treistmanowi, por.: APŁ, ŁGWŻ 204, s. 13.

[95] APŁ, ŁGWŻ 204, s. 2.

[96] APŁ, ŁGWŻ 204, s. 9.

[97] Kantor Perlmutter pisał 22 lutego 1920 r. do Zarządu Gminy: „pensja [...] jaką pobieram (275 marek miesięcznie) nie starczy na wyżywienie jednej osoby w tak ciężkich warunkach, jakie obecnie przeżywamy. Uprzejmie przeto proszę Zarząd Gminy o łaskawe podwyższenie mi pensji przynajmniej do 1000 marek miesięcznie" – APŁ, ŁGWŻ 281, nlb.

by kantor zarabiał 250 marek polskich tygodniowo, pozostała służba synagogalna – po 50 marek polskich[98]). Prośby o podwyżki ponawiały się wraz ze wzrostem inflacji – np. w sierpniu 1921 r. kantor L. Perlmutter prosił aż o 100% podwyżki[99]. Nadal – choć już w mniej widocznej postaci – trwał konflikt między modlącymi się w synagodze Żydami. Zaognił się w 1922 r., gdy Komitet Synagogi podjął próbę usunięcia dotychczasowego szkolnika[100]. Prawdopodobnie po raz kolejny doszło do ogłoszenia wyborów nowego składu Komitetu bez wiedzy i zgody Zarządu Gminy, który odebrał od A. Warszawskiego, przypuszczalnego przywódcy grupy oponentów, posiadane przez niego srebra synagogalne i, jak można przypuszczać, zagroził usunięciem ze składu Komitetu w przypadku kontynuowania dotychczasowej działalności[101].

Niewiele informacji o działalności Komitetu Synagogi zachowało się dla lat późniejszych. Wiemy jedynie, iż w 1928 r. podlegał on gminnej Komisji Synagogi i Beth-haMidraszu, której przewodniczącym był Lejzer H. Berger – najpoważniejszy w latach późniejszych konkurent J. L. Mincberga w dążeniu do zarządzania gminą[102], wiceprzewodniczącym – Sz. Liberman, członkiem – Eliasz Karo[103]. W skład Komitetu wchodzili: S. Berke, Sz. Fajn, M. L. Lubochiński, Sz. Z. Sender (gospodarz), A. Warszawski (skarbnik), L. Wetsztajn, J. Widawski, B. W. Wiązowski (kontroler), H. Wróblewski (sekretarz) i M. Zalcberg[104] – w znacznej części osoby, działające w nim od czasów I wojny światowej. W połowie września 1929 r. odbyły się kolejne wybory Komitetu Synagogi. W jego skład weszli wówczas: B. Wiązowski (prezes), S. Berke (wiceprezes), M. Pantel (sekretarz), Sz. Z. Sender (gospodarz), L. Domb, G. Brenzel, M. Sz. Lubochiński, M. Zalcberg, A. Wetsztajn, H. Sochaczewski, B. Wołkowicz, H. Wróblewski, S. Drukier i Sz. Fajn[105]. Nie udało się odnaleźć informacji o składzie Komitetu w latach trzydziestych.

W okresie międzywojennym kwestie związane ze sprzedażą i wydzierżawianiem ławek w synagodze znajdowały się w bezpośredniej kompetencji Zarządu Gminy. Ławki wydzierżawiano na dłuższy okres czasu lub tylko na uroczyste święta[106]. Władze Gminy sprawowały również nadzór nad poważniejszymi re-

---

98 APŁ, ŁGWŻ 281, nlb.

99 APŁ, ŁGWŻ 307, nlb.

100 APŁ, ŁGWŻ 324, s. 1.

101 Owe srebra to: „4 srebrne blachy, 2 srebrne korony, 2 srebrne rączki do wskazywania przy czytaniu rodałów, 4 srebrne części składowe rodałów i 1 srebrny świecznik o sześciu świecach" – APŁ, ŁGWŻ 324, s. 15.

102 Por. m.in.: APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki 2507/k, s. 488-489.

103 *Gmina Wyznaniowa Żydowska w 1928 r.*, Łódź 1929, s. 11.

104 Ibidem, s. 44.

105 *Nowy komitet synagogi gminnej*, „Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi" 1929, nr 2/3, s. 44.

106 APŁ, ŁGWŻ 281, nlb.; APŁ, ŁGWŻ 307, nlb.

montami dozorowanymi przez Komitet Synagogi[107], natomiast ten ostatni z datków składanych w świątyni opłacał służbę synagogalną i drobne naprawy[108].

Zgodnie ze starą miejscową tradycją „podczas uroczystych świąt żydowskich, tj. w Sądny Dzień i ostatni dzień Szałasów, kobiety od niepamiętnych czasów nie były wpuszczane do Synagogi przy ul. Wolborskiej w celu uniknięcia niepożądanych skutków, nieszczęśliwych wypadków i zakłócenia porządku publicznego". W latach 20. budziło to coraz większy sprzeciw kobiet, a dla utrzymania porządku pod synagogą Zarząd Gminy musiał zwracać się o asystę policji[109]. Policja interweniowała również w sprawach kradzieży dokonywanych w synagodze – w 1923 r. dwukrotnie ginęły znaczne ilości „lampek elektrycznych", zaś sprawców nie udawało się wykryć[110].

W roku 1928 Zarząd Gminy zaangażował 25-osobowy chór z dyrygentem I. Rubinem[111]. W 1929 r. na miejsce zmarłego kantora Gerszona Joselewicza zaangażowano Oszera Winograda pracującego poprzednio w Grodnie[112]. W okresie tym, mimo znacznych opłat za ławki, synagoga nie była instytucją samowystarczalną. Budżet na 1929 r. przewidywał 36.740 zł wydatków przy 21.600 zł wpływów (z tego 13.600 zł za 1.401 miejsc w synagodze płatnych od 3 do 60 zł). Na wydatki składały się przede wszystkim pensje służby synagogalnej (kantor – 600 zł miesięcznie), koszty opału, oświetlenia elektrycznego i gazowego, utrzymanie chóru[113]. Do roku 1936 zarówno dochody, jak i koszty działalności spadły, jednak deficyt utrzymał się nadal[114].

Dopiero w roku 1934 Zarząd Gminy Wyznaniowej przystąpił do pierwiastkowej regulacji hipoteki całej nieruchomości przy Wolborskiej 20. 27 marca przedstawiciele Zarządu złożyli odpowiednie dokumenty. Nie dostarczyli jednak aktów hipotecznych dotyczących całości powierzchni nieruchomości, opierając się na zaświadczeniu o posiadaniu przez ówczesny Dozór Bóżniczy nieruchomości w identycznym kształcie w roku 1897[115]. 21 września 1934 r. dokonano regulacji hipoteki i wpisano do księgi wieczystej opis granic nieruchomości oraz dane o jej

---

[107] APŁ, ŁGWŻ 324, s. 9.

[108] Por. np.: APŁ, ŁGWŻ 324, s. 11-12; *Bilans Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi za 1928* rok, [w:] *Gmina Wyznaniowa Żydowska w 1928 r.*, Łódź 1929, nlb.

[109] APŁ, ŁGWŻ 324, s. 25.

[110] APŁ, ŁGWŻ 341, s. 3, 14.

[111] *Gmina Wyznaniowa Żydowska w 1928 r.*, Łódź 1929, s. 43.

[112] *Nowy kantor*, „Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi" 1929, nr 2/3, s. 44.

[113] APŁ. ŁGWŻ 437, s. 1-2.

[114] APŁ, ŁGWŻ 442.

[115] Archiwum Sądu Rejonowego w Łodzi (dalej: ASRŁ), Wydział (dalej: Wydz) XX Ksiąg Wieczystych (dalej: KW), rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 3 i 4.

właścicielach – ostatecznie zatwierdzone zostały decyzją Zwierzchności Hipotecznej 26 września 1934 r.[116]

Przez cały okres międzywojenny synagoga przy Wolborskiej była główną synagogą gminną[117] (drugą była synagoga – właściwie dom modlitwy – na ul. Żurawiej). Tutaj też Gmina Wyznaniowa Żydowska organizowała uroczystości z okazji świąt państwowych, np. 11 listopada 1929 r. przemawiał w niej prezes Zarządu Gminy, J. L. Mincberg[118]; 1 lutego 1931 r. odbyło się nabożeństwo z okazji imienin prezydenta Ignacego Mościckiego, a 19 marca tegoż roku – z okazji imienin marszałka Józefa Piłsudskiego[119]. Tutaj również odbywało się zaprzysiężenie Żydów-żołnierzy garnizonu łódzkiego[120].

W latach 30. w synagodze znajdowało się 500 ławek, 36 zwojów Tory oraz wiele różnego rodzaju srebra synagogalnego, często o dużej wartości artystycznej[121].

Stan techniczny budynku synagogi uległ pogorszeniu pod koniec lat 30., gdy doszło do odparzenia tynków zewnętrznych. Gmina Wyznaniowa, przymuszona nakazami Inspekcji Budowlanej Zarządu Miejskiego, planowała przeprowadzenie w 1939 r. dużego remontu na podstawie projektu, wyłonionego drogą „specjalnego konkursu artystyczno-architektonicznego". Planowane prace rozpoczęły się 22 maja 1939 r.; prowadziła je firma Mordechaja Tenera[122].

W okresie międzywojennym na terenie nieruchomości przy Wolborskiej 20 istniało kilka, powstałych w bliżej nieokreślonym czasie, budynków gospodarczych, często w bardzo złym stanie technicznym[123]. Możliwe, że budynki te związane były z wykorzystywaniem północnej części nieruchomości (położonej przy ul. Aleksandryjskiej 7) do celów handlowych, co poświadczone jest dla pierwszej połowy lat 20., gdy kilkudziesięciu członków Oddziału Łódzkiego Centralnego Związku Drobnych Kupców, handlujących „podszewką i garderobą" protestowało przeciwko usunięciu ich z tego miejsca, obiecując „według wskazówek Zarządu Gminy Starozakonnych i władz budowlanych własnym kosztem odgrodzić rzeczony plac płotem, zamykając w taki sposób zupełnie dostęp do

---

116 ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6528.

117 S. H u b e r b a n d, *The Destruction of the Synagogues in Lodz*, [w:] *Lodz Ghetto. Inside a Community under Siege*, ed. by A. A d e l s o n, R. L a p i d e s, New York 1989, s. 69.

118 *Przemówienie Prezesa Zarządu Gminy Żydowskiej J. L. Mincberga wygłoszone w dniu 11 listopada 1929 r. w synagodze przy ul. Wolborskiej*, „Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi" 1929, nr 2/3, s. 34-36.

119 *Uroczystości i reprezentacje*, „Kronika Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi" 1931 nr 1, s. 27. Podczas uroczystości ku czci J. Piłsudskiego przemówienie wygłosił również J. L. Mincberg.

120 APŁ, ŁGWŻ 341, s. 8.

121 S. H u b e r b a n d, op. cit., s. 69.

122 APŁ, AmŁ 20364, nlb.

123 Por.: APŁ, AmŁ 20364, nlb.

dziedzińca synagogalnego" i „utrzymywać na własny rachunek dozorcę, któryby nie dopuszczał aby ktokolwiek, prócz wspomnianych 50-60 osób, handlujących garderobą, prowadził na tym placu handel innymi artykułami, zwłaszcza starzyzną"[124]. Nie znamy, niestety, dalszego ciągu tej sprawy.

Posesji, na której mieściła się synagoga, strzegł stale dozorca, który mieszkał w sąsiednim domu (nr 203) lub na samej nieruchomości[125].

W listopadzie 1939 r synagoga gminna przy Wolborskiej 20 została podpalona przez hitlerowców (11 listopada[126] lub w nocy z 15 na 16 listopada[127]). Stan budynku po pożarze, w którym spłonęły m.in. przechowywane w synagodze rodały[128], pozwalał na zabezpieczenie ocalałych murów zewnętrznych i nie powodował konieczności natychmiastowej rozbiórki. Niemieckie władze miasta podjęły jednak taką decyzję 27 grudnia 1939 r. [129] Rozbiórka została zakończona wiosną następnego roku[130].

Już w 1862 r. przy budowanej właśnie synagodze gminnej istniał nowy Beth-haMidrasz[131]; Możliwe że Sz. Saltzman właśnie na budowę tego obiektu ofiarował część swej nieruchomości[132]. Budynek traktowany był jako część mienia Dozoru; m.in. obejmowały go kontrakty na dostawę materiałów oświetleniowych i opałowych[133].

Sądząc z zachowanych planów (najstarsze pochodzą z końca XIX w.), Beth-haMidrasz znajdował się na północ od synagogi, bliżej ulicy Aleksandryjskiej (późniejszej Żydowskiej). W roku 1900 planowano remont budynku; brak jednak informacji o jego przeprowadzeniu (w szczególności o wydatkach ponoszonych na ten cel przez Dozór), zaś stan, w jakim znajdował się w latach 30. XX w., również zdaje się przeczyć wcześniejszej modernizacji[134]. Zachowały się natomiast projekty remontu Beth-haMidraszu, według których miał to być budynek dwukondygnacyjny (częściowo), o fasadzie ozdobionej poziomym boniowaniem i ostro zwieńczonych oknach, nawiązujących nieco w stylu do architektury rosyjskiej. Galeria dla kobiet znajdować się miała w jego przedniej części, nad kil-

---

124 APŁ, ŁGWŻ 331, nlb.

125 Warunki mieszkaniowe dozorcy nie były dobre. W 1928 r. władze budowlane uznały pomieszczenie zajmowane przez niego na posesji gminy (komórka ok. 5 m^2) za nienadające się do zamieszkania. Por.: APŁ, AmŁ 20364, nlb.

126 I. R u b i n, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją*, Londyn 1988, s. 172.

127 S. H u b e r b a n d, op. cit., s. 71.

128 S. H u b e r b a n d, op. cit., s. 71.

129 APŁ, AmŁ 20364, nlb.

130 S. H u b e r b a n d, op. cit., s. 71.

131 Por.: APŁ, AmŁ 1567, s. 27.

132 Por.: ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6528, Zb. dok., dok. nr 2.

133 Por. np.: AmŁ 7144, nlb.

134 APŁ, AmŁ 20364, nlb.

koma małymi pomieszczeniami, przeznaczonymi prawdopodobnie na cele szkolne lub biblioteczne, natomiast tylna, wschodnia część mieścić miała właściwą salę modlitwy[135].

Od roku 1920 w omawianym budynku znajdowała się „Talmud-Tora" stowarzyszenia „Ahawas Tora", w której uczyło się w 1923 r. 150 biednych dzieci. Planowano wówczas wybudowanie własnej szkoły[136]. Powstała ona później w wyniku rozbudowy gmachu, który, choć znajdował się na terenie gminnym, stanowił początkowo własność Szai Wiślickiego (w 1889 r. podarował go Dozorowi Bóżniczemu[137]). Ten dwupiętrowy budynek znajdował się obok Beth-haMidraszu i był przedmiotem poważnych prac budowlanych w latach 20. XX w.[138], W 1926 r. stowarzyszenie „Ahawas Tora", prosząc Towarzystwo Kredytowe m. Łodzi o subwencję, pisało, iż mieści się „w budynku własnym"[139].

W 1932/1933 r. dokonano kapitalnego remontu Beth-haMidraszu, określanego wówczas mianem „bożnicy", połączonego z budową nowej, żelbetowej galerii, wykonaniem nowych klatek schodowych i podniesieniem dachu budynku. Fasadzie nadano modernistyczny charakter, zaś ważnym jej elementem było duże, okrągłe okno, ozdobione Gwiazdą Dawida, oświetlające galerię. Projektantem i kierownikiem budowy był inż. Jerzy Berliner[140].

Budynek ten, podobnie jak gmach „Ahawas Tora" został podpalony przez hitlerowców w listopadzie 1939 r. Uszkodzenia były tak znaczne, że władze budowlane zaleciły jego natychmiastową rozbiórkę[141].

Obecnie nie istnieje nawet posesja, na której znajdowały się synagoga gminna i Beth-haMidrasz. Na jej terenie w latach 50. XX w. powstały nowe budynki, natomiast ulica Wolborska biegnie w innym miejscu.

---

135 APŁ, ŁGWŻ 427, nlb.

136 APŁ, ŁGWŻ 331, k. 62.

137 Tak chyba należy rozumieć informacje zawarte w piśmie Dozoru, zachowanym w jednym z poszytów Akt Magistatu Łodzi (APŁ, AmŁ 7155, k. 54), wyraźnie mówiące o „domu modlitwy" na nieruchomości S. Wiślickiego (nr hipoteczny 202), mającej być podarowaną gminie żydowskiej, podczas gdy posesja nosząca nr hipoteczny 202, znajdowała się już od wielu lat w posiadaniu Dozoru Bóżniczego.

138 Por.: APŁ, AmŁ 20364, nlb.

139 APŁ, Towarzystwo Kredytowe miasta Łodzi 182, k. 193.

140 APŁ, AmŁ 20364, nlb.

141 APŁ, AmŁ 20364, nlb.

III. SYNAGOGA PRZY ULICY PROMENADOWEJ (PÓŹNIEJ KOŚCIUSZKI) 2 I ZIELONEJ 8 – SYNAGOGA REFORMOWANA I JEJ POPRZEDNICZKI

W Łodzi, podobnie jak w innych miastach Królestwa Polskiego, w pierwszej połowie XIX w. pojawiła się grupa „Żydów postępowych", zrywających z ortodoksyjną tradycją tak w zakresie obyczajów i ubioru, jak i sposobu odprawiania nabożeństw. Tworzenie się owej grupy, w której skład wchodzili głównie przedstawiciele najbogatszych warstw społeczeństwa żydowskiego, stymulowane było przez obowiązujące wówczas przepisy, pozwalające im na korzystanie z wielu uprawnień, których ortodoksyjna większość była pozbawiona. Nie miejsce tu na przedstawianie szczegółowych przepisów dotyczących powyższej kwestii, omówionych zresztą w literaturze historycznej[1]; należy jednak wskazać zarówno na liczebną, jak przede wszystkim kapitałową siłę wspomnianej grupy Żydów w okresie między powstaniami polskimi w XIX wieku.

Ortodoksyjna żydowska ludność Łodzi odnosiła się do omawianej grupy współwyznawców z reguły niechętnie, a nawet z wrogością, jako do tych, którzy zrywali z uświęconą wiekami tradycją[2]. Nie był to ewenement; podobnie było w Warszawie:

> Kobiety przyzwyczajone zawsze i wszędzie z mężami na spacer wychodzić, nie mogąc dla różnicy stroju, towarzyszyć im w te miejsce [tj. w dzielnicach chrześcijańskich – J. W.], gdzie oni mieli wstęp dozwolony, ulegały konieczności i pomału zamieniały wstążki i aksamity imitujące włosy na peruczki, oraz włożyły salopy i kapelusze. Ale nie tak łatwo było z początku tym po europejsku przebranym paniom wychodzić na ulicę i przedostać się cało przez żydowskie rewiry, musiały one za każdą razą znosić sykanie, wytykanie palcami, śmiechy, docinki, przezwiska, groźby i przekleństwa, tak, że niejedna z nich wolała dopiero wieczorem z domu wychodzić, albo wysłać naprzód służącą z zawiniętym kapeluszem i innymi przyborami toalety, do umówionej bramy na egzymowanej ulicy, gdzie się formalnie przebierała. I nic dziwnego, Żyd, w owym czasie ciemnoty

[1] Wskazać należy przede wszystkim na pracę A. E i s e n b a c h a *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, szczególnie s. 25-60; natomiast bliższe dane o tej grupie w Łodzi w okresie do 1863 r. zawiera książka F. F r i e d m a n a *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863*, Łódź 1935, s. 74-86, 269-271.

[2] O stosunku łódzkiej ortodoksyjnej społeczności żydowskiej do osób wykraczających poza ramy tradycji, nie tylko religijnej, ale nawet zawodowej, pisze F. F r i e d m a n (*Dzieje...*, s. 227): „niechęć i uprzedzenie społeczeństwa żydowskiego w owych czasach do zawodu tkackiego, zabarwione religijnie, odegrały bezsprzecznie rolę poważnej przeszkody w rozpowszechnieniu się tkactwa wśród ortodoksyjnych mas żydowskich".

i zacofania, przebrany po europejsku, czyli jak się współwyznawcy wyrażali po niemiecku, był uważany jak dziwoląg, nowotwór, do którego oko wstecznej masy nie przywykło[3].

Już w latach 40. doszło do konfliktu między grupą, określającą się Żydami „ucywilizowanymi", a Dozorem Bóżniczym. W imieniu grupy działał pochodzący z Częstochowy (obszaru Królestwa Polskiego położonego blisko granicy pruskiego Śląska – tej części ziem polskich, gdzie proces odchodzenia od ortodoksji był znacznie zaawansowany[4]) bogaty kupiec i „organizator nakładu na wielką skalę", Icek Zajdeman (Seideman, Sejdeman)[5]. Na początku lat 40. był on drugim największym żydowskim kupcem przędzy – większe obroty od niego miała tylko spółka „Ludwik Mamroth i Dawid Lande", której właściciele również zaliczali się do Żydów wyemancypowanych (z chrześcijan na lepszej pozycji plasował się jedynie Karol Trenkler[6]). 13 lutego 1848 r. I. Zajdeman, Maurycy Zand (Sand), Ludwik Mamroth, Samuel Lande, Jakub Boehm, Dawid Lande, dr Manes Goldrath, Lomnitz, Józef Weyland i Józef Sand wnieśli do władz centralnych skargę, w której zarzucali ortodoksyjnemu Dozorowi Bóżniczemu (Lejzer Berger, Icek Birencwajg i Jakub Horończyk[7]) nadmierne obciążanie składką Żydów postępowych, zaś chasydów uczęszczających do bóżnicy[8] oskarżali „o liczne dokuczenia i prześladowanie, jakich doznawali skutkiem pomienionego przebrania" w „strój krajowy" oraz w wyniku posyłania dzieci do szkół realnych[9], czyli o zachowania, o jakich w odniesieniu do Warszawy wspominał cytowany wcześniej H. Nusbaum. Rezultatem skargi było śledztwo przeprowadzone na miejscu przez władze administracyjne – Magistrat m. Łodzi – w listopadzie 1848 r. Przesłuchano wielu świadków, m.in. Zajdemana, farbiarza Adolfa Likiernika, „handlarzy towarami krajowymi" M. Zanda i Izraela Weylanda, a także władze Dozoru Bóżniczego, które zaprzeczyły oskarżeniom[10]. Na podstawie opisanego postępowania administracyjnego sprawa konfliktów z chasydami została „załatwiona ukaraniem ze strony Magistratu winnych, co i na przyszłość przez doniesienie o każdym zdarzeniu zaspokojonym być może"[11].

---

[3] H. N u s b a u m, *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tym mieście do chwili obecnej*, Warszawa 1881, s. 61.

[4] Por. np.: *A History of the Jewish People*, ed. by H. H. B e n-S a s s o n, Harvard 1976, s. 830-831.

[5] O I. Zajdemanie por. np.: G. M i s s a l o w a, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego*, t. 1: *Przemysł*, Łódź 1964, s. 113; F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 59, 127.

[6] F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 142.

[7] Por. Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (dalej: RGP-Ant.) 2534, s. 97.

[8] Wówczas była to mała bóżnica drewniana. Budowa murowanej synagogi została rozpoczęta w 1859 r.; szerzej por. rozdział II.

[9] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe (dalej: CWW) 1712, s. 49-51. Por. również: APŁ, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ) 1565, s. 83.

[10] Por.: Protokoły z przesłuchań i inne materiały śledztwa, AGAD, CWW 1712, s. 52-73.

[11] APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 151-152.

Jednocześnie ze złożeniem skargi przez Zajdemana ortodoksi podjęli kontrofensywę. Przede wszystkim nowy dzierżawca dochodu „od rodału" (odczytywania właściwego dla danego tygodnia liturgicznego fragmentu Tory, które zwyczajowo podlega licytacji wśród wiernych[12]) Szmul Jechezkiel Saltzman (Zalcman) – bogaty chasydzki kupiec żydowski[13] – zażądał, zresztą przy okazji akcji skierowanej także przeciwko innym domom modlitwy[14], wnoszenia mu opłat składanych za czytanie Tory w domu modlitwy „Żydów ucywilizowanych", doprowadzając do opieczętowania znajdującego się w nim zwoju Tory. Występujący w imieniu „Żydów postępowych" M. Zand[15] stwierdzał:

Powodowani prześladowaniem innych starozakonnych, jakiego wszyscy ucywilizowani, czyli zgodnie z wolą rządu przebrani doznawają w bóżnicy szczególniej od sekty hussydymów [!] dla uniknięcia dalszych nieprzyjemności stąd wynikających założyliśmy dla siebie szkółkę w której nabożeństwo z wszelką swobodą i przyzwoitością odprawiać by można. To jednak nie zasłoniło nas całkowicie od prześladowań i dokuczań zabobonników, albowiem pod każdym względem ściągają nas z takowymi.

Teraz bowiem Saltzman znaczny kupiec tutejszy współdzierżawca dochodów konsumpcyjnych, zajmujący znaczną pozycję między innymi starozakonnymi podjął się dzierżawy dochodu z rodału [...] Stara się dokuczać [nam] z tytułu dzierżawy, albowiem mimo tego, że z początkiem roku zgłosił się Izrael Weyland do Saltzmana, celem ułożenia się z nim o zapłatę lub też aby przysyłał ze swej strony do odbierania dochodu z licytacji przychodzić mogącej, nie chciał w żadne z nami wejść układy i obecnie na jego żądanie rodał opieczętowany został.

Takie więc postępowanie przekonywa iż połączywszy się wszyscy zabobonnicy pod każdym względem starają się nam dokuczać.

Ponieważ, jak wiadomo Magistratowi, już wystąpiliśmy do władzy wyższej o utrzymanie naszej szkółki, jako też że w bóżnicy z powodu jej szczupłości i zrealizowania [!] wszyscy pomieścić się

---

[12] Szerzej por.: S. P. De V r i e s, *Obrzędy i obyczaje Żydów*, przekł. i oprac. A. B o r o w s k i, Kraków 1999, s. 38-41.

[13] Był jednym z najbardziej przedsiębiorczych ówczesnych łódzkich Żydów, dzierżawcą dochodów konsumpcyjnych Łodzi. Usiłował np. prowadzić skład przędzy, co spowodowało konflikt z największym chrześcijańskim kupcem w tej branży K. Trenklerem. Prowadził również intensywną działalność budowlaną, tworząc m.in. na dwóch własnych posesjach ulicę, nazywaną ulicą Saltzmana (obecnie Solna), a także budując gminną mykwę. Natomiast historia jego starań o zamieszkanie w „ekstrarewirze" świadczy o tym, że zachowywał nadal ubiór i zwyczaje ortodoksyjne, zresztą inaczej nie mógłby być ani chasydem, ani dzierżawcą dochodów bóżniczych. Szczegóły por.: F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 77-81. O przynależności Saltzmana do jakiejś – bliżej nieokreślonej – grupy chasydzkiej (zapewne kockiej) por. s. 14.

[14] Akcja ta opierała się na paragrafie 6 niezatwierdzonej jeszcze przez Rząd Gubernialny Warszawski (zatwierdzenie nastąpiło dopiero 24.01/5.02.1849 r.) umowy dzierżawnej z 3/15.09.1848, stwierdzającej, iż „rodały przez bractwa lub jakie bądź towarzystwo albo sekty posiadane, lub w przyszłości posiadać [się] mogące miejsca pod żadnym pozorem nie mają. Czyli z powodu, że dzierżawca w poborze dochodu licznych doznaje trudności, wszystkie rodały w bóżnicy złożone będą i tam jedynie czytanie ich odbywać się może. Gdyby jednak zamożniejsi starozakonni pragnęli używać rodału w szkółce, obowiązani wpierw porozumieć się o to z dzierżawcą i należność z góry opłacić" – APŁ, AmŁ 1565, s. 148, 150 (zatwierdzenie).

[15] Pochodzący z Częstochowy M. Zand, zięć I. Zajdemana, był handlarzem przędzy i towarów jedwabnych i sukiennych. W omawianym okresie jego roczny obrót wynosił ok. 20 tys. rubli. Od 1858 r. M. Zand prowadził przędzalnię wełny. Por.: F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 83, 143, 155, 166; W. P u ś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, s. 54, 73, 78.

nie mogą. Upraszamy Magistratu, aby rodał w szkółce naszej odpieczętować rozkazać raczył. Jaka zaś część z tego tytułu należności przypadać będzie od nas albo przez ugodę z nami jak istniało od lat dwóch ugodę [!] z poprzednimi dzierżawcami, lub też aby przysyłał ze swej strony do odbierania dochodu z licytacji pochodzić mogącego[16].

W odpowiedzi na tę prośbę prezydent miasta podjął decyzję o odpieczętowaniu rodału pod warunkiem uiszczania opłaty na rzecz Saltzmana, stwierdzając, iż „Saltzman z tytułu dzierżawy rodału pragnie im dokuczać i przez zapieczętowanie rodału, lub jego zabranie z innymi starozakonnymi połączyć i na nowe dokuczenia jako przebranych wystawić"[17].

Władze stołeczne po kolejnej interwencji M. Zanda, skierowanej teraz już bezpośrednio do Rządu Gubernialnego Warszawskiego[18], podjęły ostateczną decyzję, udzielając oficjalnego zezwolenia na otwarcie własnego domu modlitwy, aczkolwiek z zastrzeżeniem nieuszczuplania dochodów dzierżawcy Saltzmana:

Gdy rzeczywiście istniejąca bóżnica wszystkich istniejących pomieścić nie może, a nad to przez zebranie się w jeden punkt dwóch sekt następują zajścia i nieporozumienia, Rząd Gubernialny Warszawski przeto zgodnie z opinią miejscowych władz zezwolił utrzymywania oddzielnej szkółki dla ucywilizowanych starozakonnych nie zwalniając ich wszakże od opłat, mianowicie od przystąpienia do rodału, jakie przy odbywanych nabożeństwach kasie bóżnicznej przynależą[19].

Zezwolenie zostało wydane imiennie I. Zajdemanowi[20], ponieważ właśnie w jego budynku mieścił się dom modlitwy[21]. Nie zakończyło to jednak sporów z Sz. Saltzmanem, który do nadzoru nad dochodem bóżniczym delegował swego plenipotenta Leona Szwajcera. We wrześniu 1849 r. Saltzman oskarżył służbę i wiernych modlących się w tejże modlitewni o rozmaite szykany i celowe działanie na jego szkodę przez niedopuszczanie do licytowania wyższych sum oraz przywoływanie, bez zezwolenia L. Szwajcera, przez M. Zanda (wykonującego nadzór nad domem modlitwy w imieniu niemieszkającego w Łodzi teścia I. Zajdemana oraz znaczniejszych osób spośród modlących się w tym domu, jak I. Weylanda i Wigdora Wolfa) różnych obcych Żydów, w tym zamieszkujących w Łodzi „kupców warszawskich". Na skutek interwencji władz miejskich doszło do chwilowej ugody, której stronami byli Saltzman i J. Boehm. Dzierżawca dochodu bóżniczego miał otrzymywać 18 rubli srebrem rocznie, ewentualna nadwyżka od licytacji rodału miała być przeznaczana na cele dobroczynne[22]. Kon-

[16] APŁ, AmŁ 1565, s. 85-86, 91.
[17] APŁ, AmŁ 1565, s. 91-92.
[18] APŁ, AmŁ 1565, s. 247-248.
[19] APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 152-153; AGAD, CWW 1712, s. 39.
[20] APŁ, RGP-Ant. 2534, s. 159.
[21] APŁ, AmŁ 1565, s. 247-248. Budynek ten znajdował się w granicach rewiru, dokładnego adresu nie zdołano ustalić.
[22] APŁ, AmŁ 1565, s. 264-266, 272-274.

flikt przycichł, jednak tylko na parę lat. Gdy przedstawiciel grupy Żydów „ucywilizowanych" (jednocześnie członek Dozoru Bóżniczego), I. Weyland kierował modłami, opłata była wnoszona, jednak około roku 1855 zaprzestano płacenia dzierżawcy dochodu bóżniczego. Ze skarg[23], wnoszonych po bezskutecznym dłuższym oczekiwaniu na wpłaty, dowiadujemy się, że „szkółkę" prowadził już M. Zand, uczęszczali zaś do niej „najzamożniejsi kupcy". Wobec braku wpływów dzierżawca delegował w Zielone Święta 1856 r. szkolnika do pobierania opłat, co jednak nie odniosło skutku, a wręcz przeciwnie, doprowadziło do otwartego konfliktu:

Dyrygujący w tejże szkółce Ludwik Cohn[24] i Izrael Poznański[25] pomimo chęci szkolnego wywoływania sprzedaży modlitw, czynili opór i tak pierwszy stanąwszy [!] osobiście przy rodale i komu się spodobało z najmożniejszych do modlitw przywołać kazał[26].

W konflikcie tym, mającym prawdopodobnie charakter już tylko fiskalny, władze miejskie wypowiedziały się po stronie Sz. Saltzmana i zażądały – pod groźbą opieczętowania rodału – uregulowania ustalonej opłaty dla dzierżawcy[27].

Wątpliwe jest, czy odprawiane w omawianym domu modlitwy nabożeństwa już wówczas miały wyraźnie inny charakter, niż u ortodoksów, gdyż w listopadzie 1862 r. „Jutrzenka"[28], organ warszawskich asymilatorów, pisała o łódzkich Żydach „ucywilizowanych":

Na dom modlitwy, chociaż mają udział w budującej się na Starym Mieście nowej synagodze [...] urządzają na Nowym Mieście osobny lokal, gdzie mają zamiar później wprowadzić reformy w odprawianiu nabożeństw na wzór dwóch synagog warszawskich: przy ul. Daniłowiczowskiej i na Nalewkach[29].

---

23 APŁ, AmŁ 1565, s. 431-432, 438-439, 458-459.

24 L. Cohn (Kohn) pochodził, podobnie jak I. Zajdeman i M. Zand, z Częstochowy. W 1850 r. przeniósł się do Łodzi. Jego obrót roczny wynosił 15.000 rubli. Por.: F. F r i e d m a n, *Dzieje...*, s. 166; W. P u ś, op. cit., s. 54.

25 Jest to jedno z pierwszych wystąpień w źródłach postaci I. Poznańskiego. Liczył on wówczas 23 lata. W kontekście omawianych wydarzeń warto wspomnieć, że posiadał – jak na ówczesne warunki – wysokie wykształcenie świeckie (progimnazjum). Por.: K. B a d z i a k, *Wielkość i upadek fortuny Poznańskich*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*, pod red. W. P u s i a i S. L i s z e w s k i e g o, Łódź 1991, s. 81.

26 APŁ, AmŁ 1565, s. 432.

27 APŁ, AmŁ 1565, s. 460. Wezwanie to prawdopodobnie odniosło skutek, gdyż w dalszych aktach brak pism w tej sprawie.

28 Szerzej o czasopiśmie por.: M. F u k s, *Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939*, Warszawa 1979, s. 47-61.

29 Por.: K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, s. 52. Synagogi te były poprzedniczkami synagogi reformowanej na Tłomackiem; szerzej por.: H. N u s b a u m, op. cit., s. 91-113.

W 1866 r. reforma była już dokonana. Jak pisali „starsi Izraelitów Niemieckiego Rytuału", J. Boehm i A. Likiernik, do jej zwolenników zaliczało się około 150 rodzin – ok. 1.500 Żydów, którzy „odebrawszy wyższe wykształcenie i postępowe wychowanie oraz przestrzegając ściśle przepisów Zakonodawcy Mojżesza, formują Towarzystwo Izraelitów Niemieckiego Rytuału", uczęszczali do oddzielnego domu modlitwy, posiadającego „kaznodzieję w języku niemieckim Zakon Boży z ambony ogłaszającego". Właśnie z powodu szczupłości dotychczasowego miejsca modłów, spowodowanego napływem licznych nowych zwolenników, występowali oni do władz miejskich o przekazanie im na budowę własnej synagogi południowej połowy placu nr 335, „rozciągającego się od ul. Północnej do Średniej"[30] (była to nieruchomość, na której powstał później budynek rosyjskiego rządowego gimnazjum żeńskiego, obecnie IV LO przy ul. Pomorskiej 16). Rada Miejska Łodzi nie przychyliła się do tej prośby, proponując w zamian posesję noszącą numer hipoteczny 307 na ul. Północnej[31]. Jak zauważa K. Stefański, „prawdopodobnie przyznana działka nie odpowiadała rosnącym aspiracjom zamożnej części ludności żydowskiej"[32]. Możliwe, że na przełomie lat 70. i 80. XIX w. swe potrzeby religijne realizowała ona w powstałej w latach 1875-1878 prywatnej synagodze przy ul. Zachodniej (nr hipoteczny 275^{E})[33].

W końcu lat 70. potrzeba budowy nowej synagogi „postępowej" stawała się coraz bardziej paląca. Sprawa została przyspieszona po zawarciu w formie aktu notarialnego, spisanego 29.10/10.11.1879 r.[34], umowy spółki, odpowiadającej obecnemu pojęciu konsorcjum wewnętrznego, pomiędzy siedmioma najbogatszymi kupcami, przemysłowcami i właścicielami nieruchomości wyznania mojżeszowego: Izraelem Poznańskim s. Kalmana[35], Szymonem Heymanem s. Szymona[36], Jakubem Sachsem s. Rafała, Hugo Wulfsohnem s. Szymona[37], Izydorem

---

[30] APŁ, AmŁ 1562, s. 396-397, 410-411.

[31] APŁ, AmŁ 1562, s. 394. K. S t e f a ń s k i (*Architektura...*, s. 53) poddaje w wątpliwość istnienie posesji o tym numerze hipotecznym; jednak w 1920 r. nr hipoteczny 307 nosiła posesja nr polic. 21 przy ul. Północnej (rep. 2480), a nr 307 a,a (czyli powstały zapewne z podziału pierwotnego nr 307) – posesja nr polic. 19 przy tejże ulicy (rep. 3104).

[32] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 53.

[33] O synagodze tej szerzej w rozdziale IV.

[34] APŁ, Notariusz (dalej: Not.) R. Danielewicz 1879/2371.

[35] I. Poznański od 1872 r. był właścicielem dużej, nowoczesnej tkalni wyrobów bawełnianych. Przełom lat 70. i 80. XIX w. to okres niezwykle wysokich zysków i bardzo szybkiej rozbudowy fabryki, powodujących wzrost znaczenia Poznańskiego wśród przemysłowców łódzkich – w końcu lat 70. był on już jednym z czołowych łódzkich *burgeois*. W roku 1879 firma I. Poznańskiego posiadała 860 krosien i 36.000 wrzecion. Szerzej por.: K. B a d z i a k, *Wielkość...*, s. 87-89; S. P y t l a s, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994, s. 41.

[36] Sz. Heyman był właścicielem średniej wielkości przędzalni, RGP-Wydział Administracyjny (dalej: Adm.) 1276, a nie tkalni, jak błędnie podaje I. I h n a t o w i c z [w:] *Przemysł łódzki w latach 1860-1900*, Wrocław 1965, s. 156.

[37] H. Wulfsohn był znanym kupcem. Prowadził – wraz z Fajwlem Grünfeldem wspólną firmę handlową. Przemysłowcem stał się dopiero w roku 1890, kiedy nabył nieruchomość przy ul. Piotrkowskiej 80, gdzie założył tkalnię i przędzalnię wyrobów wełnianych (K. B a d z i a k, Informacja

Birnbaumem s. Abrahama[38], Augustem Baruchem s. Mojżesza[39] i Joachimem Silbersteinem s. Icka[40]. Wspólnicy stwierdzili w nim, iż:

ze względu na to, iż ożywienie przemysłowe i handlowe, jakie panuje w Łodzi, zwiększa w znacznym stopniu liczbę bogatych wykształconych osób wyznania mojżeszowego, która zgodnie ze swym rozwojem umysłowym, nie podzielając przykładu i poglądów swoich współwyznawców-fanatyków, i nie mając możliwości stanowić z nimi wspólnoty, nie mogąc skutecznie wpływać na zmniejszenie rozszerzającego się w największym stopniu fanatyzmu, wskutek tego pozbawieni są możliwości odprawiania w gminnej synagodze nabożeństw i obrzędów religijnych zgodnie z rzeczywistym sensem religii mojżeszowej.

i dlatego postanowili, dążąc do realizacji wspólnego celu[41], z własnych prywatnych środków zbudować w Łodzi oddzielną synagogę:

na zasadach i prawach, na jakich była założona synagoga w mieście Warszawie na ul. Daniłowiczowskiej i z takimi prawami, jakie przynależą członkom tejże synagogi według statutu znajdującego się w załączniku do postanowienia byłej Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 28 czerwca/10 lipca 1855 r. nr 4333.

Przewidywano, że przy synagodze funkcjonować będzie szkółka nauki religii dla tych dzieci żydowskich, które uczęszczały do „państwowych szkół dla chrześcijan", czyli do gimnazjów (szkoły powszechne prowadzone były przez miasto). Siedmiu najbardziej zamożnych łódzkich fabrykantów-założycieli synagogi zo-

---

ustna). W jego wypadku asymilacja szła bardziej w kierunku niemieckości, niż polskości. Por.: S. P y t l a s, op. cit., s. 308-309.

[38] I. Birnbaum, *notabene* zięć wspomnianego wcześniej Sz. Saltzmana, prowadził wówczas w Łodzi duże przedsiębiorstwo handlowe, które m.in. reprezentowało interesy kilku firm zagranicznych. Wyróżniało się ono pod względem wielkości obrotów. W końcu lat 70. Birnbaum zdecydował się na podjęcie działalności przemysłowej, nabywając od Karola Scheiblera przędzalnię wełny przy ul. Dzikiej 3. W latach 80. liczne interesy łączyły go z firmami handlowymi i przemysłowymi z Moraw. Szerzej por.: K. B a d z i a k, *Aktywność ekonomiczna i społeczna rodziny Barcińskich w Łodzi (do 1939 r.)*, „Rocznik Łódzki" T. 46, 1999, s. 109-110.

[39] A. Baruch był wspólnikiem pabianicko-łódzkiej firmy „Bracia Baruch", zatrudniającej w 1879 r. ok. 200 robotników. Zajmował się w niej zakupem półfabrykatów, sprzedażą gotowych wyrobów w składzie łódzkim oraz prowadził kasę i księgi handlowe. Syn jego brata, Maksymilian, w latach 80. był już całkowicie zasymilowany do polskości; publikował w piotrkowskim „Tygodniu". Por.: K. B a d z i a k, *Obraz burżuazji w Pabianicach. Baruchowie*, „Pabianiciana" T. 1, 1992, s. 89-91, 98-99.

[40] J. Silberstein był kupcem, protoplastą drugiej – po Poznańskich – największej żydowskiej fabrykanckiej rodziny Łodzi. Zajmował się m.in. wyrębem lasów, a następnie spekulacją nieruchomościami łódzkimi. Por.: K. B a d z i a k, J. S t r z a ł k o w s k i, *Silbersteinowie, Lichtenfeldowie, Birnbaumowie, Poznańscy, Eigerowie*, Łódź 1994, s. 9, 25.

[41] Jest to podstawowa cecha spółki szczególnej według obowiązujących wówczas przepisów Kodeksu Napoleona (art. 1842); por.: M. P l a n i o l, *O zobowiązaniach. Dowody, Nauka ogólna o zobowiązaniach. Umowy*, przekł. z franc. pod red. J. N a m i t k i e w i c z a, Warszawa 1928, s. 428-429.

bowiązało się do pokrycia ze swoich prywatnych funduszy kosztów zakupu placu i budowy do wysokości 14.000 rubli srebrem (po 2.000 każdy). Sumy te miały być wniesione z chwilą „zatwierdzenia synagogi przez władze". Pozostałe koszty miały być pokryte z dochodu ze sprzedaży ławek w synagodze.

Inicjatywa fabrykantów została poparta przez prezydenta miasta, który w piśmie do gubernatora podkreślał, że według projektodawców, głównym celem stworzenia odrębnej synagogi, „wyjętej z podległości łódzkiemu Dozorowi Bóżniczemu", miało być „zmniejszenie wśród ludności żydowskiej głęboko zakorzenionego fanatyzmu, zgubne skutki którego są szkodliwe dla ludności" i wypowiadał się jednocześnie za pozytywnym załatwieniem sprawy[42].

Powstał wówczas nieformalny Komitet Budowy, składający się – jak można przypuszczać na podstawie późniejszych o parę lat artykułów w „Dzienniku Łódzkim" – z A. Barucha, I. Birnbauma i J. Sachsa[43] i rozpoczął zbieranie składek.

Ze względu na fakt, że rozpatrzenie podania o zatwierdzenie statutu synagogi przez wszystkie instancje administracyjne musiało potrwać dosyć długo, już 3/15 marca 1880 r. grupa założycieli nowej synagogi – głównie przedstawicieli górnej warstwy łódzkiej burżuazji – zwróciła się do Prezydenta m. Łodzi o wyjednanie zezwolenia na utworzenie Tymczasowego Komitetu dla Zbierania Składek, w którego skład mieli wejść: I. Poznański, Sz. Heyman, J. Sachs, A. Baruch, I. Birnbaum, J. Silberstein, H. Wulfsohn i Izydor Kempiński[44]. Ostatecznie skład Tymczasowego Komitetu został zatwierdzony 19 czerwca 1880 r. (w nieco rozszerzonym składzie, ponieważ jego sekretarzem mianowano Jakuba Graffa) i Komitet mógł oficjalnie przystąpić do zbierania składek[45].

Obawy przed przeciągającym się rozpatrywaniem podania o zatwierdzenie statutu nie były bezzasadne. Dopiero 11 kwietnia 1880 r. Gubernator Piotrkowski uznał sprawę za przekraczającą jego kompetencje i skierował ją do Generał-Gubernatora Warszawskiego, wypowiadając się pozytywnie o opartym na statucie synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie projekcie statutu i podkreślając, że nowa synagoga „może mieć wielki wpływ na zmniejszenie istniejącego wśród żydowskich mas fanatyzmu"[46]. Komitet nabył wkrótce za zebrane środki

---

[42] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 5-6.

[43] *Szczegóły budowy nowej synagogi*, „Dziennik Łódzki" 1887, nr 210, 10/22 września 1887 r., s. 2.

[44] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 12-15. Inaczej przedstawia sprawę powstania komitetu cytowany artykuł w „Dzienniku Łódzkim" (*Szczegóły...*), według którego Sz. Heyman, I. Kempiński, J. Silberstein, H. Wulfsohn i J. Graff przystąpili do niego dopiero w 1881 r.

[45] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 16-18.

[46] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 7-8. Takie działanie gubernatora piotrkowskiego spowodowane było zapewne znajomością faktu, że organem władzy, zatwierdzającym statut synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej w 1855 r. była Rada Administracyjna (por.: H. N u s b a u m, op. cit., s. 100-

dwa sąsiednie place na skrzyżowaniu ulic Cegielnianej (obecnie Więckowskiego) i Wólczańskiej[47].

Nowy Generał-Gubernator Warszawski Albedynski uznał, że sprawa łódzkiej synagogi kwalifikuje się do rozpatrzenia przez władze guberni piotrkowskiej, kompetentne zarówno do wydania zezwolenia na budowę synagogi (zgodnie z art. 258 obowiązującego wówczas prawa budowlanego), jak też do wyjęcia jej spod nadzoru łódzkiego Dozoru Bóżnicznego (punkt III art. 4 „dodatkowych zasad" zarządu guberniami w Królestwie Polskim z 29 lutego 1868 r.).

Sprawę zatwierdzenia odrębnego statutu[48] synagogi, gubernator uznał natomiast (do momentu zatwierdzenia planów synagogi) za „przedwczesną"[49]. Przyznanie sobie kompetencji w tej sprawie, przy jednoczesnym podkreśleniu, że zagadnienia związane ze stosunkiem powstającej synagogi do Dozoru Bóżniczego, znajdują się w gestii gubernatora, świadczyć może o tym, że Albedynski uważał go za statut stowarzyszenia, podlegający przepisom Uchwały Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego w sprawie zatwierdzania towarzystw prywatnych gospodarstwa wiejskiego, wzajemnego ubezpieczenia, niesienia pomocy lub w „innym celu dobroczynnym"[50], wymagającym na ich założenie „wyjednania Najwyższego [tj. cara – J. W.] zezwolenia" i w tym celu uzyskania opinii władz warszawskich[51] lub mogło być wynikiem uznania za właściwą drogi stosowanej poprzednio przy zatwierdzaniu statutu warszawskiej synagogi „postępowej".

Wyraźne zwiększenie możliwości finansowych komitetu, będące wynikiem przejęcia jego przewodnictwa przez I. Poznańskiego i czynnego włączenia się do jego prac wielu przedstawicieli burżuazji, dało asumpt do decyzji o zmianie lokalizacji projektowanej synagogi. 31 marca 1881 r. Poznański, jako przewodniczący nie mającego osobowości prawnej Komitetu Budowy, nabył osobiście od Dawida i Rywki Prussaków oraz Icka i Rozalii Auerbachów części nieruchomości o numerach hipotecznych 785[a] (za 10.000 rubli) i 786[f] (za 16.000 rubli), położonych na rogu ul. Promenadowej (obecnie Kościuszki) i Zielonej. W akcie

---

101), której uprawnienia w wyniku reform popowstaniowych w znacznej części przeszły na generał-gubernatora.

47 *Szczegóły...*

48 W rosyjskim języku prawniczym odpowiednikiem polskiego słowa „statut" jest *уставъ*, co powoduje błąd popełniany często przez nieprofesjonalnych polskich tłumaczy, nadających w tłumaczeniach statutom stowarzyszeń rangę ustawy. Używanie w języku polskim słowa „ustawa" na oznaczenie statutu było rusycyzmem rozpowszechnionym w II poł. XIX w.

49 APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 21-24.

50 *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 2, oprac. W. W y z i ń s k i, Warszawa 1875, s. 149.

51 Por.: A. O k o l s k i, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 2, Warszawa 1882, s. 320-321.

notarialnym zaznaczono, że nabycie to dokonuje się na rzecz „Komitetu Budowy Synagogi", lecz następnie określenie zostało zamienione na „Zgromadzenie Członków Synagogi" – chodziło tu zapewne o wspomnianą wcześniej spółkę, zawiązaną aktem notarialnym z 1879 r.

Z okoliczności towarzyszących transakcji wynika, że założycielom synagogi zależało na jej lokalizacji właśnie w tym punkcie miasta. D. Prussak, jeden z założycieli, tym samym aktem odstąpił małżeństwu Auerbach część działki noszącej nr hipoteczny 785, co pozwalało na utworzenie z przekazanego im oraz z pozostałych fragmentów nieruchomości działki budowlanej, umożliwiającej zbudowanie kamienicy. Jednocześnie Poznański zażądał, a następnie otrzymał prawo własności muru, oddzielającego nabytą posesję od posesji Auerbachów, zapobiegając w ten sposób umieszczeniu w nim okien, umożliwiających wgląd na teren przyszłej synagogi[52]. Sprawa musiała być przygotowana wcześniej, ponieważ już 30 marca I. Poznański złożył w imieniu Komitetu Budowy zobowiązanie do prowadzenia prac budowlanych zgodnie z projektem i przepisami oraz nierozpoczynania ich na podstawie niezatwierdzonych planów[53]. Plany zostały złożone prawdopodobnie również nieco wcześniej, gdyż już 31 marca 1881 r. Prezydent m. Łodzi przesłał je do zatwierdzenia Rządowi Gubernialnemu Piotrkowskiemu[54]. Zdaniem historyków architektury, mimo stwierdzenia w piśmie, że autorem projektu był Hilary Majewski, w rzeczywistości – jak pisał „Dziennik Łódzki"[55] – plany wykonane były przez Adolfa Wolffa ze Stuttgartu[56]. K. Stefański przedstawia tę sprawę następująco:

> Domniemywać można, że architekt miejski, za odpowiednim porozumieniem z inicjatorami budowy, i odpowiednią gratyfikacją pieniężną, wykonał kopię pierwotnego projektu dostosowaną do wymogów stawianych przez administrację carską. Jednocześnie dla zapewnienia szybkiej akceptacji oficjalnie występował jako autor planów, podczas gdy zatwierdzenie projektu wykonanego przez architekta zagranicznego mogłoby napotykać na trudności[57].

Nie ulega natomiast wątpliwości, że Majewski sprawował kierownictwo budowy i nadzór nad jej przebiegiem[58]. Przedstawione władzom gubernialnym

---

[52] APŁ, Not. Danielewicz, rep. 649/1881.

[53] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 28.

[54] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 26.

[55] *Szczegóły...*

[56] A. Wolff był autorem wielu synagog: w Stuttgarcie, Ulm, Heilbronn, Karlsbadzie i Norymberdze oraz kościoła w Karlvarstadt – K. Stefański, *Architektura...*, s. 154; J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997, s. 131-132.

[57] K. Stefański, *Architektura...*, s. 127. Kwestię autorstwa przypisywanych H. Majewskiemu budowli (synagoga przy ul. Promenadowej była tylko jedną z wielu) omawia szczegółowo J. Strzałkowski, *Architekci...*, s. 8-10, 90-97, wskazując na fizyczną niemożliwość zaprojektowania przez niego tak dużej ilości obiektów.

[58] APŁ, AmŁ 7150, nlb.

plany zostały przez zatwierdzone 23 kwietnia[59], pierwsze prace ziemne rozpoczęto 17 maja, natomiast kamień węgielny położony został 5 czerwca. Robotą ciesielską kierował Polak Ignacy Piaskowski, pracami murarskimi – Niemiec Johann Orinol (Orinvol?)[60]. Co ciekawe, projekt budowy synagogi „postępowej" uzyskał poparcie finansowe nie tylko ze strony bogatych Żydów, ale również chrześcijan – sumą 15.000 rubli wsparł go krótko przed śmiercią w 1881 r., już po rozpoczęciu prac budowlanych, najbogatszy przemysłowiec łódzki, K. Scheibler[61].

Rozpoczęcie budowy nowej synagogi kolejny raz spowodowało pojawienie się konieczności ustalenia zasad prawnych, na jakich miała działać. Z tego powodu, wraz z informacją o zatwierdzeniu planów synagogi (i jednym ich egzemplarzem), 5 maja 1881 r. Gubernator Piotrkowski przesłał do Warszawy projekt „statutu członków synagogi"[62]. Korespondencja znalazła się w St. Petersburgu. Gdy, zatwierdzony już, projekt budynku został – po zażądaniu niewielkich uzupełnień dokumentacji[63] – zatwierdzony ponownie, sprawa statutu znalazła się na zupełnie innym torze. Nowo mianowany minister spraw wewnętrznych, hr. Dymitr Tołstoj (*notabene*, jeden z głównych reakcjonistów rosyjskich, twórca tzw. kontrreform lat 80. w Rosji) stwierdził, że:

> Nie znajdując w ogóle przeszkód ku temu, aby zamożni Żydzi miasta Łodzi zbudowali, przy zachowaniu obowiązujących przepisów, dom modlitwy, odpowiadający ich potrzebom i poglądom religijnym, uznaje, iż Ministerstwo nie może zatwierdzać, a nawet przystępować do rozpatrzenia statutu dla takiego domu modlitwy. Wszystko, co dotyczy finansowej i gospodarczej strony, jest sprawą umowy organizatorów, która może być potwierdzona aktem notarialnym, o ile takowa nie jest niezgodna z obowiązującym prawem cywilnym[64].

Sformułowanie to należy rozumieć za uznanie przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, że sprawa nie ma charakteru administracyjno-prawnego, lecz cywilno-prawny i winna być uregulowana na zasadach określonych przez prawo cywilne.

Ponieważ obowiązujące wówczas prawo pozwalało na utworzenie szczególnego typu spółki (konsorcjum), mającej na celu nie tylko prowadzenie działalności gospodarczej, ale także „proste używanie rzeczy", a więc również prowadzenie odrębnej synagogi dla swych członków, pozwoliło to władzom carskim na roz-

---

[59] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 32.

[60] APŁ, AmŁ 7150, nlb.

[61] *Szczegóły*....

[62] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 32.

[63] Szczegóły por.: APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 34.

[64] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 42. Projekt statutu został zwrócony Prezydentowi m. Łodzi, por.: APŁ, AmŁ 7150, nlb.

wiązanie kłopotliwego problemu zgłoszonego projektu statutu, którego nie chciały zatwierdzić prawdopodobnie dlatego, aby nie powtarzać precedensu z warszawską synagogą „postępową" i uniemożliwić pojawianie się podobnych żądań z innych miast, a także, aby nie wdawać się w wewnętrzne konflikty społeczności żydowskiej[65]. Ogólny ton pisma i znajomość realiów polityki caratu wobec Żydów w latach 80. XIX w. pozwalają przypuszczać, że stosunek władz rosyjskich w Warszawie i St. Petersburgu do łódzkiego projektu nie był przychylny (podejrzenia budziły wówczas w ogóle dążenia emancypacyjne i asymilatorskie Żydów Królestwa Polskiego – z racji ich propolskiego charakteru[66]).

Zgodnie z poleceniem Generał-Gubernatora Warszawskiego sprawa synagogi miała być traktowana w podobny sposób jak innych domów modlitwy, zaś jej członkowie mieli zobowiązać się do podporządkowania przepisom obowiązującym Żydów w zakresie sporządzania aktów stanu cywilnego[67] oraz do płacenia składek na potrzeby ogólne gminy[68]. Takie zobowiązanie złożone zostało Prezydentowi m. Łodzi przez sześciu założycieli synagogi w listopadzie 1882 r.[69]

Założyciele synagogi, poinformowani oficjalnie 16 listopada 1882 r. o decyzji władz centralnych, choć zobowiązali się działać zgodnie z zawartymi w niej wytycznymi, nadal nie rezygnowali z dążenia do zatwierdzenia statutu przez władze administracyjne, wyraźnie oświadczając Prezydentowi m. Łodzi, iż zastrzegają sobie prawo zgłoszenia „w odpowiednim czasie" (czyli po zakończeniu budowy) prośby o zatwierdzenie statutu synagogi[70].

Budowa modlitewni posuwała się początkowo dosyć szybko[71], ale kryzys, jaki dotknął na początku lat 80. łódzki przemysł[72], spowodował, że około 1884 roku

---

[65] Wynika to wyraźnie z fragmentu cytowanego pisma Generał-Gubernatora Warszawskiego z 24 czerwca 1882 r.: „Co zaś dotyczy wewnętrznej organizacji planowanej synagogi, to władze nie mogą i nie powinny ustanawiać dla niej swoich praw i nadawać charakter obowiązkowy takim postanowieniom, które wymykają się spod ich kontroli, nie odpowiadają ich celom i nie są dla niech przedmiotem zainteresowania. [Władze] winny starać się tylko o to, aby organizowany dom modlitwy swoim charakterem i przeznaczeniem nie naruszał interesów osób trzecich i wymagań dobra ogólnego" – APŁ, RGP-Adm., s. 42-43. Kwestia charakteru prawnego instytucji, zwanej „Zgromadzeniem Członków Synagogi" budzi obecnie kontrowersje wśród historyków i historyków prawa. Autor niniejszego tekstu przedstawia tu rozwiązanie, które uważa za najbardziej prawdopodobne, wyraźnie jednak zastrzegając, że istnieją również propozycje odmienne. Szczegóły z tym związane, a także dyskusja z argumentami wysuwanymi przez zwolenników innych rozwiązań tej kwestii, nie wchodzą jednak w zakres niniejszego opracowania.

[66] Por.: S. P y t l a s, op. cit., s. 295.

[67] Przepisy te określały udział i uprawnienia rabina gminy w sporządzaniu aktów stanu cywilnego (m.in. rabin prowadził tzw. księgi przedmetrykalne, na podstawie których następowało sporządzenie aktu stanu cywilnego) – por. Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 7 września 1830 r. („Dziennik Praw", t. XIII, s. 147), obowiązujące również w tym zakresie w okresie międzywojennym.

[68] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 42-44.

[69] APŁ, AmŁ 7150, nlb.

[70] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 55-58.

[71] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 127-128.

nastąpił trwający ponad dwa lata zastój w robotach budowlanych: budynek był wykończony na zewnątrz, brakowało wystroju wewnętrznego[73]. Przy Komitecie Głównym powstał wówczas Komitet Pomocniczy złożony z Salomona Barcińskiego, Maurycego Frenkla, Maurycego Heymana i Stanisława Pinkusa; współpracowali z nim Herman Konsztadt i Izaak Hertz. „Młodsze siły wzięły się energicznie do dzieła i wkrótce zebrano fundusz 40.000 rubli, potrzebny do ukończenia budowy", w formie weksli, za które planowano wydać później obligacje ich wystawcom[74] (pomysł ten chyba jednak nie został zrealizowany). Również I. Poznański zobowiązał się do wpłaty 40.000 rubli na dokończenie budowy. Od tego momentu prace posuwały się szybko[75]. Inwestycja wspierana była przez dary rzeczowe wielu łódzkich i warszawskich notabli: Poznańskiego (przyrządy do oświetlenia), Adolfa Goldfedera z Warszawy (arka), M. Silbersteina (zasłona), rodziny Barcińskich i Birnbaumów (okna), M. Frenkla, J. Dobranickiego, M. Schlossberga, M. Heymana, H. Konsztadta (ogrodzenie w stylu mauretańskim) i wielu innych[76].

Gdy budowa synagogi była w zasadzie zakończona, Komitet Budowy przystąpił do realizacji zapowiedzi zgłoszonej jesienią 1882 r. 6 (18) marca 1887 r. wystąpił z podaniem do Gubernatora Piotrkowskiego, Mikołaja Aleksiejewicza Zinowjewa, w którym, po omówieniu dotychczasowych starań i korespondencji, zwrócił uwagę, iż:

Nabycie gruntu i budowa samej świątyni dokonane zostały ze środków, uzyskanych drogą znacznych dobrowolnych ofiar bogatych obywateli pod warunkiem wiecznego lub czasowego posiadania miejsc w tej synagodze. W takich warunkach, w celu zabezpieczenia praw ofiarodawców, którzy uważani być winni za faktycznych właścicieli wybudowanej świątyni, dla obmyślenia środków dla dalszej działalności synagogi, i, w końcu, aby zapewnić trwałość jej istnienia w przyszłości, to jest wtedy, gdy nie będzie jej założycieli, koniecznym jest ustalenie sposobu jej zarządu.

W tym celu komitet zwrócił się do gubernatora o wyrażenie zgody na zawarcie aktu notarialnego, regulującego stronę organizacyjno-finansową synagogi[77].

W odpowiedzi 8 kwietnia 1887 r. Rząd Gubernialny Piotrkowski skierował do Prezydenta m. Łodzi pismo, w którym stwierdził, że należy poinformować założycieli synagogi, iż:

Dla uregulowania pieniężnej i gospodarczej strony sprawy nowej synagogi, może być utworzony przez ogół założycieli, na ich zebraniu, komitet, który winien sporządzić akt notarialny na za-

---

[72] Szczegóły por.: I. I h n a t o w i c z, op. cit., s. 52-55.

[73] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 128.

[74] *Kronika Łódzka. Ruch budowlany – Nowa synagoga*, „Dziennik Łódzki" 1885, nr 91.

[75] *Kronika łódzka – nowa synagoga*, „Dziennik Łódzki" 1886, nr 91; *Szczegóły...*

[76] *Szczegóły...*

[77] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 64-66 (cytat ze s. 65-66).

sadach przedstawionych w kopii pisma Warszawskiego Generał-Gubernatora nr 8309[78], a także, że taki akt, jako dotyczący prywatnego domu modlitwy, nie podlega zatwierdzeniu, choć kopię jego należy przedstawić Rządowi Gubernialnemu do wiadomości, zwracając przesyłane podanie[79].

Kopię pisma od Prezydenta m. Łodzi otrzymał I. Poznański[80]. Posłużyła mu jako jedna z podstaw do zawarcia 23 maja/4 czerwca 1887 r. trzech aktów notarialnych.

Pierwszym z tych aktów[81] 77 członków-założycieli synagogi, określając się jako wspólnota (konsorcjum) o nazwie „Zebranie Członków Synagogi", której własnością była nowo wybudowana synagoga, udzieliło pełnomocnictwa do sporządzenia aktu notarialnego, „określającego zasady odnoszące się do gospodarczej i pieniężnej strony nowej synagogi i jej zarządu" członkom wybranego *ad hoc* Komitetu: I. Poznańskiemu, H. Konsztadtowi, I. Birnbaumowi, Szai Rosenblattowi, J. Sachsowi, Markusowi Silbersteinowi i H. Wulfsohnowi – przedstawicielom wielkiej łódzkiej burżuazji, zarówno przemysłowej, jak i handlowej. Drugim, najważniejszym aktem, wybrany komitet sporządził statut nowej synagogi[82], zaś trzecim[83] członkowie-założyciele synagogi, stanowiący Zgromadzenie Członków Synagogi, potwierdzili statut i zobowiązali się do przestrzegania jego postanowień. W dokumencie tym umieszczono również protokół wyborów pierwszego Komitetu Synagogi, mającego zarządzać jej bieżącą działalnością. Na członków wybrano: I. Poznańskiego (przewodniczący), H. Konsztadta (wiceprzewodniczący), I. Birnbauma, Sz. Rosenblatta, Jakuba Sachsa, Markusa Silbersteina i H. Wulfsohna (skład identyczny jak komitetu sporządzającego tekst statutu synagogi). Zastępcami zostali: M. Frenkel, I. Hertz, S. Barciński, M. Pinkus i Zygmunt Lichtenfeld. Członkami komisji rewizyjnej – Stanisław Landau, M. Schlossberg i Jakub Hertz.

Ze względu na brak środków na dokończenie budowy Zebranie Członków Synagogi upoważniło I. Poznańskiego do zaciągnięcia pożyczki do wysokości 41.200 rubli, zabezpieczonej na nieruchomości synagogi (pożyczki takiej w końcu nie zaciągnięto). Jednocześnie zebranie postanowiło uregulować własność

---

[78] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 42.

[79] APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 60-61.

[80] APŁ, Not. Kamocki 1254/1887, zał.

[81] APŁ, Not. Kamocki 1254/1887.

[82] APŁ, Not. Kamocki 1255/1887. Również tekst drukowany z nieoficjalnym, niekiedy niedokładnym tłumaczeniem polskim – broszura *Drugi wypis z aktu urzędowego notariusza łódzkiego Jana syna Franciszka Kamockiego z r. 1887*. Nr rejestru 1255, [Łódź 1887], zachowana w aktach Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 91n).

nieruchomości synagogi na imię „zebrania członków synagogi w mieście Łodzi przy ulicach Promenadowej i Zielonej" zgodnie z paragrafem pierwszym statutu[84], który wyraźnie stwierdzał, iż:

Zgromadzenie członków synagogi, zadaniem i celem którego jest utrzymywanie synagogi i odprawianie w niej modłów ogólnych i obrzędów religijnych podług rytuału religii mojżeszowej, składa się obecnie z osób, które przyjęły udział w sporządzeniu pełnomocnictwa [...] służącego za podstawę do aktu niniejszego; na przyszłość zaś powiększać i wznawiać się będzie przystępującymi do Zgromadzenia nowymi członkami. Obecnym uczestnikom tytuł na członka Zgromadzenia Synagogi nadają zadeklarowane przez nich w całości lub w części już uiszczone ofiary pieniężne, dzięki którym została uskuteczniona budowa świątyni. Za ofiary te, ci członkowie o ile w zupełności zobowiązania swe już spełnili, nabyli prawo dziedzicznego posiadania miejsc w synagodze. W przyszłości zaś z prawa na członka Zgromadzenia Synagogi korzystać będzie każdy nabywający miejsce dziedziczne w synagodze czy to drogą kupna, czy też drogą spadku na zasadzie obowiązujących u nas ogólnych praw o spadkach po wieczystodziedzicznym posiadaczu, czy też wreszcie drogą długoletniej dzierżawy (nie mniej, niż na lat 5)[85].

Z powyższych sformułowań wynika, że założyciele synagogi zastosowali się do polecenia władz carskich – uregulowania zagadnienia na gruncie prawa cywilnego: utworzyli szczególnego rodzaju spółkę (konsorcjum), mającą na celu wspomniane już „proste używanie rzeczy, polegające na korzystaniu z niej w naturze", dopuszczalną przez obowiązujące wówczas prawo[86]. Udziały w niej nazwano „ofiarami", zapewne ze względu na specyficzny przedmiot spółki, jednak z kontekstu wynika jednoznacznie ich cywilnoprawny, nie filantropijny charakter – w zamian za nie uzyskiwano wiele uprawnień[87], począwszy od dziedzicznego prawa posiadania ławki w synagodze, po prawo wybierania i udziału we władzach synagogi – Ogólnym Zebraniu Członków Synagogi i, wybieranym przez niego, Komitecie Synagogi.

Dla kontroli praw poszczególnych osób paragraf dwudziestry szósty statutu przewidywał stworzenie *quasi*-hipotecznej księgi, prowadzonej równolegle przez Komitet Synagogi i notariusza:

Stosownie do planu wewnętrznego urządzenia synagogi, zaprowadzoną będzie podług ustanowić się mającej formy księga, opatrzona pieczęcią Prezesa Komitetu dla zapisywania wszystkich

---

83 APŁ, Not. Kamocki 1256/1887.

84 APŁ, Not. Kamocki 1255/1887. Ostatecznie regulacji hipotecznej dokonano dopiero w 1897 r., przy czym na skutek niedokładnego tłumaczenia protokołu zebrania z języka polskiego na rosyjski do ksiąg hipotecznych wpisano nigdy nieistniejącą instytucję p.n. *Obszczestwo Sinagogi* (nazwa tłumaczona później na „Towarzystwo Synagogi"), zamiast „Zgromadzenie Synagogi".

85 *Pierwszy wypis...*, s. 4-5.

86 Por. np.: M. P l a n i o l, op. cit., s. 428-429.

87 Por. np.: § 19, 22, 25 statutu (*Pierwszy wypis...*).

miejsc na własność odstąpionych z wymienieniem numeru i kategorii miejsca, imienia i nazwiska posiadacza, a także sumy za jaką miejsce odstąpiono. Akt nabycia miejsca na własność rejestrowany będzie w powyższej księdze na posiedzeniu Komitetu i podpisany przez wszystkich członków obecnych na posiedzeniu[88].

Księga ta, mogąca być bardzo ciekawym źródłem zarówno do dziejów samej synagogi, jak też łódzkiej burżuazji wyznania mojżeszowego, niestety zaginęła. W zbiorach Muzeum Historii Miasta Łodzi zachowała się jedynie kopia wypisu z protokołu posiedzenia Komitetu Synagogi w 1892 r., stanowiącego „tytuł prawny do dziedzicznego zajmowania" dwu miejsc w synagodze i zawierającego informację, że wspomnianą „księgę wieczystą" synagogi prowadził wówczas łódzki notariusz Józef Grabowski[89]. Podobne księgi, nazywane czasem jednoznacznie „hipotecznymi", prowadzone były również w synagogach gminnych[90]. Istotną różnicę stanowiło przekazanie przechowywania ich kopii „osobie wiary publicznej" – chrześcijańskiemu notariuszowi, co może świadczyć o traktowaniu prawa do ławki w synagodze jako wartości bardziej majątkowej[91], niż religijnej.

Wykończony budynek przedstawiał się niezwykle okazale, zaś ówczesna prasa oceniała jego walory architektoniczne wyżej od warszawskiej synagogi reformowanej na Tłomackiem (następczyni synagogi na Daniłowiczowskiej), na której wzorowali się twórcy łódzkiej wspólnoty „Żydów postępowych"[92]. Historyk sztuki opisuje gmach nowej synagogi następująco:

Synagoga [...] zakomponowana została jako trzynawowa pseudobazylika z transeptem i ryzalitami w części frontowej. Od wschodu nawy zakończone zostały absydami: dużą półkolistą w centrum, na zewnątrz o zarysie trójbocznym, i mniejszymi zamkniętymi wielobocznie po bokach. Ten schemat kompozycyjny wyraźnie nawiązywał do romańskich bazylik francuskich. Również formy zewnętrznej architektury nawiązywały do romanizmu, głównie niemieckiej proweniencji. W fasadzie dominował ryzalit partii środkowej z podwójnym arkadowym otworem drzwiowym, przedzielonym kolumienką, poprzedzonym schodami. Powyżej umieszczono duże arkadowo zamknięte okno w płycinie; środkowy ryzalit zamknął górą trójkątny szczyt. Partię frontową wieńczyła, nieco cofnięta, wyniosła ośmioboczna kopuła. Małe wieżyczki z kopułami pojawiają się także na narożach środkowej części fasady oraz ponad ryzalitami bocznymi od frontu, jak i w części tylnej. Łącznie więc budowlę ozdabiało siedem kopuł, którym blasku dodawały złote pasy. Elewacje budowli urozmaicały wąskie przypory, arkadowe fryzy półkoliście zamknięte otwory okienne, a wieńczyły profilowane gzymsy.

---

[88] *Pierwszy wypis...*, s. 14.

[89] Dokument ten reprodukowany był parokrotnie, m.in. w albumie *Pałac Poznańskich w Łodzi*, Łódź 1995, s. 27 (tu pod mylnym tytułem *Druk Komitetu Synagogi*).

[90] Tak określano księgi tego typu jeszcze na początku lat 20. XX w.; por.: APŁ, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska (dalej: ŁGWŻ) 324, s. 30: „Zarząd Synagogi [w Kaliszu] w porozumieniu z Zarządem Gminy Żydowskiej zawiadamia że księgi hipoteczne męskich i żeńskich miejsc w synagodze nie są w porządku, postanowiono przeto przeprowadzić rejestrację takowych".

[91] Wartość miejsca w synagodze przy ul. Promenadowej w 1896 r. oceniano na 1000 rubli; miejsce w synagodze na Wolborskiej było dziesięciokrotnie tańsze. Por.: *Opis masy spadkowej Hermana Konstadta*, APŁ, Not. Grabowski, rep. 351/1896.

[92] Por. szerzej: K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 129.

Wnętrze synagogi otrzymało bogaty wystrój o orientalnym charakterze z barwnymi polichromiami i mozaikami pokrywającymi ściany i sklepienia. Empory dla kobiet obiegające wnętrze z trzech stron wsparte zostały na podkowiastych arkadach. *Aron Hakodesz* usytuowany w zamknięciu głównej absydy otrzymał bogatą oprawę architektoniczną z niszą ujętą łukiem podkowiastym, a wieńczyła go kopuła. Bimę umiejscowiono na osi przy barierce oddzielającej nawę główną od podwyższonej estrady w części absydialnej, odpowiadającej chórowi kościołów chrześcijańskich[93].

Na początku września 1887 r. odbyła się uroczysta inauguracja działalności nowej synagogi:

Wspaniały gmach nowej świątyni otrzymał strój świąteczny – krzewy i kwiaty egzotyczne zapełniły plac, a przy balustradzie żelaznej, na zgrabnych palikach, rozwieszono chorągwie i festony dookoła świątyni.

O 4 popołudniu, wewnątrz Synagogi zajęte już były wszystkie miejsca, przeznaczone dla publiczności, na dole i na galerach. W godzinę później nadjechał J. W. naczelnik gubernii z p. wice-gubernatorem i gośćmi z Piotrkowa, przybyli także przedstawiciele władz miejscowych. Przy głównych drzwiach powitany został p. naczelnik guberni przez komitet budowy, którego prezes I. K. Poznański wygłosił stosowną przedmowę, podając p. gubernatorowi klucze do synagogi na aksamitnej poduszce. Po otwarciu drzwi, za p. gubernatorem weszli do wnętrza inni dostojni goście, a gdy zajęli swoje miejsce – rozpoczęła się właściwa ceremonia inauguracyjna, zakończona polskim kazaniem dr Klügera i hymnem narodowym, odśpiewanym przez chóry synagogi z towarzyszeniem orkiestry. Po skończeniu uroczystości, obecni z p. naczelnikiem guberni na czele, zapisywali się do pamiątkowej księgi.

[...]

Około godziny 7 wieczorem, z okazji otwarcia nowej synagogi, dany był obiad w sali koncertowej Fogla. Pierwszy toast wzniósł j. w. naczelnik guberni na cześć Najjaśniejszego Pana, drugi, za zdrowie J. E. Głównego naczelnika kraju, wzniósł p. wice-gubernator, a trzeci za zdrowie naczelnika guberni, wzniósł p. prezydent miasta. Później nastąpiły liczne toasty: za zdrowie p. wice-gubernatora, za pomyślność gminy izraelskiej, z podziękowaniem dla gości z Piotrkowa, w ręce przewodniczącego komitetu budowy p. I. K. Poznańskiego, za pomyślność miasta, przemysłu i wiele innych toastów. J. W. naczelnik guberni wysłał okolicznościowy telegram na ręce J. E. głównego naczelnika kraju.

Sala koncertowa przystrojona była dokoła kwiatami, tak samo schody główne. Po obu stronach sali, na głównych filarach umieszczone były portrety: spoczywającego w Bogu Cesarza Aleksandra II i Najjaśniejszego Pana Aleksandra III.

Osób zaproszonych było na obiedzie około 180. Oprócz dostojnych gości z Piotrkowa przybyli na uroczystości redaktorowie pism: „Izraelity", i „Hakfiro" [„Hacefira"] z Warszawy. Uczta trwała do godziny 10 wieczorem; poczym przedstawiciele władz miejscowych, łącznie z członkami komitetu odprowadzili do dworca kolei żelaznej odjeżdżającego p. naczelnika guberni i gości piotrkowskich[94].

W tym, celowo zacytowanym tak obszernie, dziennikarskim opisie nie ma żadnej wzmianki o udziale przedstawicieli Dozoru Bóżniczego, szczególnie zaś dziwi brak łódzkiego „urzędowego" rabina, E. Ch. Majzla. Jak można przypusz-

---

[93] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 129-130.

[94] *Inauguracja nowej synagogi*, „Dziennik Łódzki" 1887, nr 206.

czać, cała uroczystość, podobnie jak nowa synagoga, została potraktowana przez łódzkich ortodoksów, stanowiących większość żydowskiej ludności Łodzi, nieprzychylnie. Szczególnie rażący musiał być dla nich udział w uroczystości religijnej wyznawców innej, głównie prawosławnej, wiary, a także sposób odprawiania nabożeństwa i wygłoszenie – wzorem innych polskich synagog reformowanych – „kazania" w języku polskim.

„Dziennik Łódzki" tak komentował otwarcie synagogi:

Fakt to niewątpliwie pocieszający, że liczba postępowych Izraelitów w Łodzi jest tak znaczną, że powagą swą przeprowadziła dzieło godne uznania. Przed laty 20. kamieniami może obrzuconoby śmiałków, którzyby usiłowali zaprowadzić reformę w sposobie odbywania nabożeństw. Dziś te same tłumy błogosławić będą inicjatorów i wykonawców za to, że obrządki ich wiary spełniane będą z większą powagą i uroczystością, że cisza, tak bardzo sprzyjająca skupieniu ducha, zapanuje w świątyni – odtąd już mającej taki sam do tego tytuł jak i świątynie innych wyznań.

Poświęcona wczoraj świątynia izraelska przy ulicy Spacerowej, jest nadto faktem ogólnej doniosłości społecznej. W Łodzi pod względem zapatrywań na religijne obrządki Izraelitów można się było spotkać z pojęciami średniowiecznymi [...] Te niedorzeczne poglądy ustąpią miejsca racjonalniejszym zapatrywaniom. Ludność nie żydowska będzie miała niemal codzienną sposobność przekonania się, że obrządki żydowskie nie zasługują zgoła na lekceważenie lub pośmiewisko, jakimi je otoczyło zakorzenione uprzedzenie, wywołane po części hałaśliwym zachowywaniem się Izraelitów w domach modlitwy.

Innowiercy, tak bardzo skłonni do przedrzeźniania i wyszydzania kultu żydowskiego, nabiorą przekonania, że kult ten równym, jak i inne, cieszyć się powinien szacunkiem. Mamy bowiem nadzieję, że z kazalnicy nowej świątyni dadzą się słyszeć mowy, które nie tylko Izraelitów, ale i innowierców objaśnią o znaczeniu obrządków, że one wykorzenią mnóstwo uprzedzeń, a przez to może i obudzą sympatię dla współobywateli naszych, odmiennych wyznaniem, lecz równych nam w poczuciu człowieczeństwa[95].

W roku 1888 miano zatwierdzić etat kasy bóżniczej na lata 1888-1890. W celu (jak to wynika z późniejszych informacji źródłowych)[96] zmniejszenia konfliktu między odprawiającym modły poza synagogą przy ul. Spacerowej kantorem tejże synagogi a ortodoksami, członkowie Komitetu Synagogi, sprawujący jednocześnie funkcje członków Dozoru Bóżniczego[97], postanowili nadać kantorowi synagogi reformowanej charakter „urzędowy" dzięki zatrudnieniu go na etacie Dozoru. W zamian synagoga miała być dostępna w uroczyste święta dworskie ogółowi żydowskich mieszkańców Łodzi. Takie rozwiązanie nie znalazło jednak uznania władzy nadzorczej Dozoru – Prezydenta m. Łodzi, który stwierdził, że:

---

95 *Otwarcie synagogi*, „Dziennik Łódzki" 1887, nr 205, 4/16.09, s. 1.

96 APŁ, Not. Jonscher, rep. 1545/1897, zał.

97 W 1885 r. przeciwnikom ortodoksji, na czele z I. Poznańskim, udało się przejąć kontrolę nad Dozorem Bóżniczym również dzięki cichemu poparciu władz miejskich.

Otwarty w zeszłym roku nowy dom modlitwy na ul. Spacerowej, którego dotyczy wydatek 600 rbs na utrzymanie III kantora, umieszczony w projekcie etatu, pokrywany z ogólnych sum ze składki gminy żydowskiej, wybudowany został przez bogatych Żydów wyłącznie dla ich korzyści i zgodnie z ich poglądami religijnymi [...] Dlatego uważam, że sprawiedliwym by było koszty 600 rbs na utrzymanie kantora rozłożyć wyłącznie na twórców tego domu [modlitwy][98].

Podobny pogląd podzielały władze gubernialne[99], w rezultacie czego zatwierdzony projekt etatu bóżniczego pozycji takiej już nie zawierał[100]. Ostatecznie projekt częściowego opłacania kantora przez Dozór Bóżniczy został zrealizowany[101], choć suma ta nie była wyszczególniana w sposób jawny w budżetach Dozoru (nastąpiło to w 1889 r. w rezultacie zaangażowania kantora synagogi Hilela Altermana na stanowisko II kantora bóżniczego)[102].

4 czerwca 1888 r. Prezydent m. Łodzi przekazał „do wiadomości" żądaną przez władze gubernialne kopię aktu notarialnego[103], co zakończyło wszystkie czynności urzędowe związane z powstaniem synagogi. Komitet Synagogi dążył mimo to do uznania jej przez władze rosyjskie za równorzędną głównej synagodze gminnej na Wolborskiej. W 1894 r. Komitet zwrócił się do Policmajstra m. Łodzi[104], aby kontaktował się z nim bezpośrednio w sprawie „oficjalnych obrzędów religijnych"[105], czyli prowadzenia ksiąg stanu cywilnego. Jednak Gubernator Piotrkowski (Konstantin Miller) wyjaśnił, że choć synagoga nie znajduje się pod zarządem Dozoru Bóżnicznego, to jednak akty stanu cywilnego powinny być sporządzane dla jej członków – podobnie jak dla członków innych domów modlitwy – przy współudziale urzędowego rabina Łodzi[106].

W latach następnych synagoga prowadziła działalność zupełnie niezależną od gminy. O trosce o zachowanie niezależności świadczy fakt, iż obawy części członków Zgromadzenia Synagogi zaczęło budzić przeznaczanie 600 rubli srebrem z funduszy bóżniczych dla kantora. Członkowie Komitetu Synagogi musieli wyjaśniać szczegółowo, że jest to zapłata za to, iż „w dniach galowych dworskich" synagoga była otwarta „dla ogółu gminy, a w szczególności dla uczącej się młodzieży" oraz odprawiano w niej „solenne nabożeństwa za Najjaśniejszych

98 APŁ, AmŁ 7154, nlb.

99 APŁ, AmŁ 7154, nlb.

100 Por.: APŁ, AmŁ 7154, nlb.

101 Por.: APŁ, Not. Jonscher, rep. 1545/1897, zał.

102 APŁ, AmŁ 7154, nlb.

103 APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 62-63.

104 Dokonywała się wówczas reorganizacja władz policyjnych w Łodzi. Policmajstrowi planowano przekazanie prowadzenia ksiąg ludności i kontroli ruchu ludności, prowadzenia ksiąg stanu cywilnego wyznań niechrześcijańskich, założenia i prowadzenia biura adresowego – por.: B. P e ł k a, *Akta rosyjskich władz policyjnych w Łodzi do roku 1914*, „Archeion" T. 75, 1983, s. 134.

105 APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 87-88.

106 APŁ, RGP-Adm. 8877, s. 89-90.

Państwa i Cesarską Rodzinę", a nie przejaw zależności od władz gminy żydowskiej[107]. Całkowita odrębność synagogi od Dozoru Bóżniczego uznawana była zarówno przez władze gubernialne[108], jak też przez sam Dozór, który w 1904 r. wyraźnie stwierdził, że „komitet Synagogi nie znajduje się w jakiejkolwiek zależności od Dozoru"[109].

Zgromadzenie Członków Synagogi prowadziło działalność filantropijną również całkowicie niezależnie od Dozoru Bóżniczego. W 1888 r. nabyło ono – ze składek swoich członków – od małżeństwa Milkerów nieruchomość przy ul. Zachodniej (nr hipoteczny 36) celem przeniesienia tam szkoły religijnej „Talmud-Tora" oraz mających ewentualnie powstać nowych instytucji oświatowych dla biednych dzieci żydowskich[110]. Przez ponad 10 lat Komitet Synagogi sprawował opiekę nad szkołą, która szybko zaczęła przekształcać się w szkołę zawodową[111]. Po utworzeniu Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności, które powstało na mocy decyzji ministra spraw wewnętrznych z 22 czerwca 1897 r., władze synagogi przekazały mu posesję przy ul. Zachodniej 20 oraz nadzór nad szkołą. Dalsze dzieje szkoły wykraczają poza zakres niniejszego opracowania[112].

Kantorem synagogi od chwili jej powstania był wspomniany wcześniej H. Alterman (1849-1934). Urodził się w Rosji, przed przybyciem do Łodzi był chazanem w Nikołajewsku. „Hilel Alterman obdarzony [był] wspaniałym barytonem o wysokim, silnym 'a'. Był wielkim znawcą wszelkich wzorów melodycznych liturgii żydowskiej i wybitnym interpretatorem jej tekstów"[113].

Z początkiem XX w. wpływy w synagodze reformowanej zaczynają zdobywać syjoniści; szczególnie od momentu, gdy kaznodzieją został jeden z pionierów syjonizmu na ziemiach polskich, dr Izrael Jelski. Zewnętrznym przejawem wypowiedzenia się przeciwko asymilacji w kierunku polskości była – wspierana przez łódzkich zwolenników syjonizmu – niechęć do głoszenia kazań w języku

---

[107] APŁ, Not. Jonscher, rep. 1545/1897, zał.

[108] Por. oficjalne wydawnictwo *Сведения о всех гминных судах, учебных заведениях, римско-католических костелах [...] еврейских божницах...*, Петроков 1899, s. 62-63, które wskazuje na istnienie w Łodzi dwu odrębnych okręgów bóżniczych. Możemy się też z niego dowiedzieć, że w synagodze zatrudniony był kaznodzieja, 2 kantorów, 7 osób służby synagogalnej i sekretarz (11 osób), podczas gdy w synagodze staromiejskiej na ul. Wolborskiej zatrudniano tylko 9 osób.

[109] APŁ, AmŁ 7164, nlb.

[110] APŁ, Not. Kamocki, rep. 538/1888. i zał.

[111] *Sprawozdanie z działalności Łódzkiej „Talmud-Tory" i warsztatów rzemieślniczych za lata 1899/1900, 1900/1 i 1901/2...*, s. 5.

[112] Dzieje tej instytucji nie doczekały się dotychczas pełnego zbadania: o okresie do 1914 r. por.: W. P u ś, op. cit., s. 151-152, o dalszych dziejach: K. B a r a n o w s k i, *Żydowskie średnie szkoły ogólnokształcące w Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1981, nr 3, s. 27 i księga pamiątkowa uczniów: *Szkoła Przemysłowa Towarzystwa Szerzenia Oświaty i Wiedzy Technicznej wśród Żydów w Łodzi*, Tel Aviv 1998, passim.

[113] I. F a t e r, *Muzyka żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, przekł. z hebr. E. Ś w i d e r s k a, Warszawa 1997, s. 229.

polskim[114]. I. Jelski w 1907 r. był jednym z założycieli Żydowskiego Towarzystwa Terytorialno-Syjonistycznego[115].

W 1908 lub 1909 r. na stanowisko kaznodziei mianowano dra Markusa Braudego. W dziejach synagogi był on najwybitniejszą postacią spośród osób, zajmujących to stanowisko. M. Braude urodził się 14 grudnia 1869 r. jako potomek starej rabinackiej rodziny. W linii męskiej wywodził się od Abrahama Braudego, rabina w gminach czesko-morawskich, a następnie we Frankfurcie i Metzu. Ojciec M. Braudego, Lajb, był rabinem lwowskim; podobnie dziadek ze strony matki, Hirsz Ornstein. Genealogia tej rodziny sięgała XVI wieku i obejmowała kilkunastu rabinów, wśród nich kabalistę Eliasza Bal Szema z Chełmna, według legendy twórcę Golema, ożywianego przez kawałek papieru z wypisanym tetragramem oraz Cwi Aszkenazego, rabina w Altonie, Amsterdamie i we Lwowie.

M. Braude otrzymał we Lwowie staranne wykształcenie religijne. Tam także ukończył gimnazjum. Już w tym czasie związał się z powstającym ruchem syjonistycznym. Następnie studiował filozofię w Berlinie i Freiburgu (m.in. u Wilhelma Diltheya), a także ukończył seminarium rabinackie Azriela Hildesheimera w Berlinie. Po powrocie do Galicji czynnie uczestniczył w tworzeniu Organizacji Syjonistycznej Galicji Wschodniej. Brał udział w obradach I Kongresu Syjonistycznego w Bazylei (1897). W 1900 r. został rabinem w Stanisławowie[116].

Po przybyciu do Łodzi podstawowym polem działalności Braudego stało się szkolnictwo żydowskie. To dzięki jego inicjatywie utworzone zostało w 1912 r. Towarzystwo Żydowskich Szkół Średnich – instytucja, której celem było kształcenie elity syjonistycznej[117].

Synagoga uległa pewnemu uszkodzeniu podczas działań wojennych w 1914 r., kiedy to niemiecki pocisk artyleryjski uderzył w sąsiadującą z nią posesję na Zielonej 6. Odłamki pocisku oraz siła wybuchu spowodowały m.in. potłuczenie szyb (w tym trzech witraży), uszkodzenia dachu i sztukaterii, a także „ołtarza głównego" i tynków wewnątrz budynku[118].

Podczas I wojny światowej – co najmniej od 1916 r. – przewodniczącym Komitetu Synagogi był Stanisław Jarociński[119]. Od 1917 r. Komitet oficjalnie za-

---

[114] S. P y t l a s, op. cit., s. 312.

[115] P. S a m u ś, *Społeczność żydowska w życiu politycznym Łodzi w latach 1865-1914*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*, red. S. L i s z e w s k i, W. P u ś, Łódź 1991, s. 199.

[116] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. nauk. J. M. M a j c h r o w s k i, Warszawa 1994, s. 500; P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 83-87.

[117] Szerzej por.: J. W a l i c k i, *Szkolnictwo i nauczyciele żydowscy w Łodzi w XIX-XX wieku*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. G a l a, Łódź 1998, s. 223-225.

[118] Szczegóły por.: APŁ, Komisja Szacunkowa Miejska 4763, nlb.

[119] APŁ, Komisja Szacunkowa Miejska 4763, nlb., APŁ, ŁGWŻ 270, nlb.

czął otrzymywać subsydia dla swego kantora z kasy Gminy Wyznaniowej. Początkowo było to 540 marek polskich[120], w 1918 r. – 2.550[121]. Na 1919 r. preliminowano 1700 marek polskich[122], co nie wyrównywało jednak powstałych zaległości[123]. W zamian Komitet Synagogi urządzał nabożeństwa z okazji polskich świąt narodowych; np. w 1917 r. „kaznodzieja synagogi p. Braude wygłosił mowę okolicznościową, przyjętą oklaskami. Na zakończenie odśpiewano *Boże coś Polskę*, a chór syjonistyczny wykonał śpiewy hebrajskie"[124].

Z chwilą odzyskania przez Polskę niepodległości Komitet Synagogi podjął działania zmierzające do uzyskania dla swego kaznodziei prawa udzielania ślubów – na wzór synagogi warszawskiej[125]. Opór miejscowej ortodoksji był jednak zbyt silny, aby sprawę przeprowadzić pozytywnie. Rabinat gminy żydowskiej uważał, że przyznanie takich uprawnień może „wywołać zaognienie i tak już zaostrzonych stosunków w chwilowo rozszczepionej gminie naszej"[126]. Sprawa ta, mimo zwrócenia się do instancji nadrzędnej (Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego), nie została załatwiona pozytywnie[127].

Fakt całkowitej niezależności synagogi spowodował brak materiału źródłowego do bardziej szczegółowego przedstawienia jej dziejów w okresie międzywojennym (cała dokumentacja spłonęła wraz z budynkiem w listopadzie 1939 r.). Możemy jedynie stwierdzić, że synagoga działała na dotychczasowych zasadach; wydzierżawiano miejsca niebędące własnością wieczystych posiadaczy, angażowano kantorów, nie wpuszczano do synagogi osób niemających wykupionego miejsca[128]. Nadal też Komitet Synagogi urządzał nabożeństwa z okazji uroczystości państwowych, również dla młodzieży szkolnej[129]. Np. 22 stycznia 1938 r. odbyło się uroczyste nabożeństwo z okazji rocznicy wybuchu powstania stycz-

---

120 *Sprawozdanie Zarządu Łódzkiej Gminy Starozakonnych za 1917 rok*, Łódź [1918], s. 16.

121 *Łódzka Gmina Starozakonnych. Sprawozdanie za 1918 rok*, APŁ, ŁGWŻ 193, s. 10. Były to wypłaty „w poczet zaległości za lata 1913-1917 oraz na poczet subsydium za 1918 rok" – *Ibidem*, s. 17.

122 APŁ, ŁGWŻ 270, nlb.

123 APŁ, ŁGWŻ 280. Jak można przypuszczać, w związku z ogólnym kryzysem gospodarczym i brakiem większych wpływów, Komitet Synagogi nie przekazywał od razu otrzymanych sum H. Altermanowi, lecz przeznaczał je na cele ogólnej działalności synagogi – APŁ, ŁGWŻ 270, nlb.

124 Wiele materiałów w tej sprawie, por.: APŁ, ŁGWŻ 87, passim.

125 APŁ, ŁGWŻ 286, s. 1-2.

126 APŁ, ŁGWŻ 286, s. 3-4.

127 Por. zapisy w dzienniku wchodzącej i wychodzącej korespondencji za 1920 r. (APŁ, ŁGWŻ 432 i 433, nlb.).

128 Por. ogłoszenia prasowe, np. „Głos Poranny" nr 231, 24 września 1929 r., s. 11; „Głos Poranny" nr 257, 17 września 1933 r., s. 13; „Głos Poranny" nr 103, 14 kwietnia 1938 r., s. 9.

129 *Uroczyste nabożeństwo w Wielkiej Synagodze*, „Głos Poranny" nr 310, 10 listopada 1938 r., s. 6; *Uroczyste nabożeństwo w Wielkiej Synagodze w rocznicę zgonu Marszałka Piłsudskiego*, „Głos Poranny" nr 127, 10 maja 1938 r., s. 8, P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 74.

niowego, podczas którego kaznodzieja nawiązał do tradycji współpracy polsko-żydowskiej, przeciwstawiając ją rosnącej wówczas fali antysemityzmu[130]:

Po odśpiewaniu modłów przez chór, rabin dr M. Braude wygłosił okolicznościowe kazanie. Mówca podkreślił wysoki idealizm i prawdziwy patriotyzm bojowników z roku 1863. Żydzi – wywodził mówca – brali czynny udział w powstaniu, bo Żydzi zawsze dążą do wolności i sprawiedliwości. I w wyzwolonej Polsce wzniosłe te zasady przezwyciężą hasła nienawiści i eksterminacji[131].

Prawdopodobnie Gmina Wyznaniowa Żydowska nadal opłacała – przynajmniej częściowo – koszty organizacji tych uroczystości. (tak bowiem można zinterpretować udokumentowaną w budżetach gminy wypłatę sumy, początkowo 20 zł[132], potem 35 zł miesięcznie, osobie, jak się wydaje, identycznej z kantorem synagogi przy ul. Zielonej)[133].

Przez cały czas właścicielem posesji, na której mieściła się synagoga, było, działające na dotychczasowych zasadach, Zgromadzenie Członków Synagogi (w niektórych źródłach jako właściciel określony jest Komitet Synagogi)[134].

M. Braude pełnił funkcję kaznodziei przez cały okres międzywojenny, zaś jego kazania, wygłaszane wspaniałą polszczyzną, przyciągały szerokie rzesze wiernych[135]. Duże zasługi położył dla zorganizowania Instytutu Nauk Judaistycznych w Warszawie. Stale zaangażowany był w działalność partii syjonistycznej, m.in. w roku 1919 był członkiem delegacji Żydów polskich na Konferencję Pokojową w Paryżu, należał do władz centralnych partii i z jej ramienia piastował mandat senatora Senatu I Kadencji (1922-1927)[136]. Działał też aktywnie w łódzkiej loży paramasońskiej organizacji „B'nei B'rith"[137], powiązanej z ruchem syjonistycznym.

Sama synagoga pozostawała w kręgu wpływów asymilatorów i syjonistów. Odbywały się w niej nabożeństwa i uroczystości organizowane przez to ostatnie ugrupowanie polityczne; np. 28 lipca 1929 r. – specjalne uroczyste nabożeństwo

---

130 O ówczesnych przejawach antysemityzmu w Polsce por.: E. M e l z e r, *No Way Out. The Politics Of Polish Jewry 1935-1939*, Cincinnati 1997, s. 39-94.

131 *Hołd prochom powstańców złożyła wczoraj Łódź*, „Głos Poranny" nr 22, 23 stycznia 1938 r.

132 APŁ, ŁGWŻ 436, s. 16.

133 Kantor synagogi gminnej, Oszer Winograd, pobierał wówczas 600 zł miesięcznie (APŁ, ŁGWŻ 438, s. 21), co odpowiadało średniej płacy kierownika wydziału w banku. Natomiast suma 35 zł miesięcznie była prawie trzykrotnie niższa od najniższej płacy w przemyśle włókienniczym Łodzi – zamiataczki (sprzątaczki), zarabiającej wówczas ok. 92 zł miesięcznie: por. „Rocznik Statystyczny m. Łodzi" 1929, s. 174, 175. Nie da się jednak wykluczyć, że wspomniane przypuszczenie jest fałszywe, wywołane przypadkową zbieżnością nazwisk.

134 APŁ, AmŁ 15751.

135 M. R o g o z i ń s k i, *Moje szczęśliwe życie*, Łódź 1994, s. 91.

136 *Kto był...*, s. 500.

137 P. W a i n g e r t n e r, *Stowarzyszenie humanitarne „Montefiore – B'nei B'rith" w Łodzi (1926-1938)*, [w:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, pod red. P. S a m u s i a, Łódź 1997, s. 403, 404, 407.

żałobne z okazji rocznicy zgonu Teodora Herzla[138], zaś 29 sierpnia 1929 r. nabożeństwo ku czci ofiar terroru arabskiego w Palestynie[139].

Ówczesny mieszkaniec Łodzi, Karol Weksler, tak opisuje działalność synagogi:

To była olbrzymia, piękna synagoga. Ona różniła się nie tylko wyglądem zewnętrznym. To była synagoga postępowa. Nie było tam Żydów z brodami i pejsami, tylko przychodzili bardziej postępowi Żydzi zasymilowani, burżuazja żydowska, fabrykanci. Tam wygłaszano kazania nie po hebrajsku, tylko po polsku. No i to była synagoga, gdzie młodzież z żydowskich szkół przychodziła w polskie święta narodowe. 11 listopada wszystkie szkoły szły do tej synagogi. Byłem tam kilka razy. Raz, kiedy umarł Piłsudski[140].

W roku 1939[141] w skład Komitetu Synagogi wchodzili: przewodniczący – Ludwik Cukier, właściciel domu przy ul. Kościuszki 24; sekretarz – adwokat Stanisław Dobranicki (zam. przy ul. Cegielnianej 45, zmarły na początku 1940 r.), członkowie – przemysłowcy Jakub Kamiński (zam. przy ul. Nawrot 4) i Oskar Kon, właściciel Widzewskiej Manufaktury (zam. przy ul. Targowej 61)[142].

Po zajęciu Łodzi przez wojska niemieckie, w październiku 1939 r., synagogę, podobnie jak pozostałe żydowskie domy modlitwy i inne organizacje żydowskie, włączono do gminy wyznaniowej[143]. Jednak już w listopadzie 1939 r. została spalona przez Niemców[144]. Podpalenie synagogi tak opisuje naoczny świadek, polski robotnik:

Nie mogę też o tym zapomnieć, jak Niemcy podpalili synagogę przy ulicy Zielonej. Było rano, przed siódmą. Szedłem jak zwykle do roboty ulicą Zachodnią. Przy ulicy Więckowskiego stał szpaler gestapowców; którzy kierowali przechodniów w tę ulicę. Gdy ktoś okazał dowód; że mieszka na Zachodniej, przepuszczali go. Byłem ciekaw, co to może być, wziąłem więc swój dowód w rękę i idę wprost na gestapowców. Nie oglądali dokładnie dowodu i tak udało mi się z innymi przejść do Zielonej, obstawionej żandarmerią i wojskiem. Zatrzymałem się nie dowierzając własnym oczom. Cała synagoga była w płomieniach. Z głębi murów dochodziły ludzkie jęki, nie trudno było odgadnąć, kto wzywał litości, kto jej nie okaże. W tej chwili otrzymałem cios bykowcem i nie czekając na drugi, co tchu biegłem w stronę ulicy Wólczańskiej. Kiedy skręciłem w lewo,

---

138 *Rocznica zgonu Hercla*, „Głos Poranny" nr 173, 28 lipca 1929 r., s. 9.

139 *Wczorajsze demonstracje w Łodzi*, „Głos Poranny" nr 205, 29 sierpnia 1929 r., s. 3.

140 Cyt. za: P. S p o d e n k i e w i c z, op. cit., s. 74.

141 APŁ, Przełożony Starszeństwa Żydów 9, s. 91.

142 „Księga Adresowa m. Łodzi" 1937-1939, Dz. II, s. 73, 89, 202.

143 I. R u b i n, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939-1945*, Londyn 1988, s. 171.

144 Podaje się różne daty: J. B a r a n o w s k i, *Łódzkie getto 1940-1944. Vademecum*, Łódź 1999, s. 27 – 10 listopada; I. R u b i n, op. cit., s. 172, pisze o nocy z 10 na 11 listopada; S. H u b e r b a n d, *The Destruction of the Synagogues in Lodz*, [w:] *Lodz Ghetto. Insida a Community under Siege*, ed. by A. A d e l s o n, R. L a p i d e s, New York 1989, s. 70, podaje jako moment zniszczenia noc z 14 na 15 listopada; T. B o j a n o w s k i, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939-1945)*, Łódź 1992, s. 228, wymienia datę 15 listopada.

wiedziałem, że jestem już bezpieczny. Na plecach czułem tylko jeszcze dotkliwy ból od uderzenia[145].

Rozbiórkę budynku zakończono wiosną 1940 r. Na pustym placu w późniejszym okresie wykopane zostały rowy przeciwlotnicze (istniały na pewno w listopadzie 1944 r.)[146]

Obecnie na terenie posesji znajduje się parking.

---

145 S. B a r a n o w s k i, *Pamiętnik robotnika*, wybór i oprac. T. M r o z o w s k i, Łódź 1974, s. 95.

146 APŁ, AmŁ 15751.

IV. SYNAGOGA PRZY ULICY ZACHODNIEJ 56*

Na nieruchomości, noszącej pierwotnie prawdopodobnie nr hipoteczny 275[c][1], położonej przy ul. Zachodniej, pomiędzy ówczesnymi ulicami Cegielnianą i Południową, powstał w latach 70. ubiegłego wieku pierwszy żydowski budynek sakralny, ulokowany poza obszarem dawnego rewiru. Była to synagoga zbudowana – według Krzysztofa Stefańskiego – przez Daniela Dobranickiego i Dawida Prussaka[2]. W rzeczywistości – jak można sądzić z dokumentacji związanej z remontem i przebudową wspomnianego obiektu w 1903 r. – zbudował ją samodzielnie D. Dobranicki[3]. Nie udało się jednak odnaleźć aktu notarialnego, potwierdzającego zakup tej nieruchomości z przeznaczeniem na budowę nowego obiektu sakralnego. Nie powołują się na niego, co jest niezgodne z ówczesną praktyką, kolejne dokumenty notarialne dotyczące omawianej nieruchomości. Możliwe, że samą umowę kupna-sprzedaży zawarto przed Prezydentem m. Łodzi, zaś aktu notarialnego nigdy nie sporządzono[4]. Dla nieruchomości przy Zachodniej nie założono też ani wówczas, ani w ciągu dłuższego okresu późniejszego, księgi hipotecznej[5].

Autor projektu budynku, zatwierdzonego przez władze gubernialne 27 lipca 1875 r., nie jest znany[6]. Brak również bliższych danych o ówczesnym wyglądzie zewnętrznym synagogi. Jak wynika z rekonstrukcji, dokonanej przez historyka architektury na podstawie późniejszych planów i zdjęć:

Synagoga przy ul. Zachodniej założona została na planie kwadratu. Od strony frontowej umiejscowiona została trójdzielna kruchta, do której wchodziło się przez troje lub pięcioro wąskich drzwi. Flankowały ją prostokątne klatki schodowe ze schodami zabiegowymi prowadzącymi na empory obiegające z trzech stron salę modlitw. Elewacje boczne były czteroosiowe, w skrajnych zachodnich osiach znajdowały się boczne drzwi wejściowe. Elewację wschodnią (tylną) przepruwały po bokach po trzy okna ujmujące środkową część ściany z Aron Hakodesz. Dziewięcio-

---

* Obecnie Zachodnia 70.

[1] Później nosiła również numery 274[d] i 2746, co wynikało z braku księgi hipotecznej do połowy lat 30. XX w. Por. niżej.

[2] K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta*, Łódź 1995, s. 53.

[3] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Budowlany (dalej: RGP-Bud.) 9658, nlb.

[4] Jak ustalił dr Maciej J a n i k z APŁ, taki sposób kupna-sprzedaży nieruchomości był częsty jeszcze w latach 60. i 70. XIX w.

[5] Archiwum Sądu Rejonowego w Łodzi (dalej: ASRŁ), Wydział (dalej: Wydz.) XX Ksiąg Wieczystych (dalej: KW), rep. 6605, Zb. dok., dok. nr 4.

[6] APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb; K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 53.

osiowa fasada bóżnicy skomponowana została w duchu klasycznym: w poziomie dzielą ją szerokie profilowane gzymsy międzykondygnacyjne, w pionie szerokie boniowane pilastry. Boczne dwukondygnacyjne partie fasady wieńczyły trójkątne półszczyty ujmujące podwyższoną część centralną nakrytą trójkątnym frontonem. Gęsto przepruwające fasadę okna i otwory drzwiowe na fotografiach z naszego wieku zamknięte są łukami podkowiastymi o charakterze orientalnym, kłócącymi się z klasyczną kompozycją architektoniczną całości. Jest to wynik przebudowy synagogi w pierwszych latach naszego stulecia. Prawdopodobnie pierwotnie otwory zamknięte były arkadowo[7].

Bezpośrednio po powstaniu synagoga uważana była przez Dozór Bóżniczy za drugą synagogę gminną, określaną „synagogą Nowego Miasta". W 1875 r. Dozór chciał wstawić do budżetu gminy koszty oświetlania i ogrzewania budynku – na ten cel przeznaczano 5 sążni[3] (*сяжни*) drzewa sosnowego i 10 dębowego oraz 400 funtów świec stearynowych i 600 funtów łojowych. Ponieważ Dozór Bóżniczy nie był właścicielem budowli, Magistrat m. Łodzi nie poparł projektu. Zwiększył jednak ilość drewna i świec przeznaczonych dla synagogi przy Wolborskiej, pozwalając, być może, w ten sposób na powstanie nadwyżki, która mogła być wykorzystana w synagodze na ul. Zachodniej[8]. Również w pierwszej połowie lat 80. synagoga określana była przez władze miejskie jako „filia" synagogi gminnej na ul. Wolborskiej. Prezydent m. Łodzi podkreślał, że synagogę przy Zachodniej odwiedzali przede wszystkim przedstawiciele średniej i wyższej warstwy społeczeństwa żydowskiego. Natomiast zdaniem przedstawicieli biedniejszych ortodoksyjnych grup łódzkich Żydów budowla ta miała charakter prywatnej synagogi (*частной синагоги*)[9].

W synagodze przy ul. Zachodniej odbyły się w 1884 r. po raz pierwszy wybory członków Dozoru Bóżniczego (poprzednio odbywały się w synagodze na Wolborskiej). Nie brali w nich udziału dwaj dotychczasowi członkowie Dozoru – Szymon Heyman i Moszek Wajs, zaś trzeci członek – Jakub Dobranicki – nie przybył, gdyż nie było go wówczas w Łodzi[10]. Na członków Dozoru wybrano (w przeciwieństwie do poprzednich w ciągu paru godzin, a nie kilku dni) przedstawicieli najbogatszej warstwy łódzkiej burżuazji żydowskiej: Izraela Poznańskiego, Szaję Rosenblatta i J. Dobranickiego (zaocznie!). Wynik wyborów wywołał skargi ze strony biedniejszych warstw płatników składki bóżniczej, którzy żądali ich unieważnienia, albo zwiększenia składu Dozoru o czwartego członka, przedstawiciela ich warstwy społecznej. Zachęcani do tego m.in. przez byłego członka Dozoru Bóżniczego, niewybranego na następną kadencję, M. Wajsa[11], wskazywali, że:

---

[7] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 53.

[8] APŁ, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ) 7143, k. 118-118v, 119-119v.

[9] APŁ, AmŁ 7152, nlb.

[10] APŁ, AmŁ 7152, nlb.

[11] APŁ, AmŁ 7152, nlb.

– wybory zostały przeprowadzone w synagodze prywatnej, a nie gminnej;

– odbywały się zbyt krótko, dodatkowo w dzień jarmarczny, gdy wielu biedniejszych Żydów-handlarzy nie mogło na nie przyjść;

– wybrany Dozór Bóżniczy nie będzie miał czasu, ze względu na inne obowiązki swoich członków, na zajmowanie się sprawami gminy;

– jego członkowie nie dysponują odpowiednią wiedzą na temat warunków życia i potrzeb biedniejszych warstw łódzkiego żydostwa.

Władze administracyjne, zarówno miejskie, jak i gubernialne, stanęły po stronie nowo obranego Dozoru, uznając zgłoszone skargi za nieuzasadnione, zaś przebieg wyborów za prawidłowy. O prawidłowości wyborów miało świadczyć m.in. to, że miejsce ich przeprowadzenia zostało podane w gazetach oraz ogłaszał je rabin w synagodze na ul. Wolborskiej; tenże rabin asystował przy ich przebiegu; brali w nich udział przedstawiciele biedniejszych grup ludności; wybrane osoby cieszą się poważaniem miejscowego społeczeństwa.

16 stycznia 1885 r. Skład Dozoru został zatwierdzony, zaś nowi członkowie wprowadzeni w czynności[12]. Od tego momentu synagoga przy ul. Zachodniej stała się zwyczajowym miejscem dokonywania wyborów członków Dozoru, a także – gdy wprowadzono taką funkcję ze względu na wzrost liczebności łódzkiej gminy – ich zastępców[13]. Wśród łódzkich Żydów synagoga znana była pod nazwą „Vilker shul" – od utrzymującej się, co najmniej od początku XIX w., nazwy rejonu miasta, w którym się znajdowała[14].

W tym samym czasie budynek synagogi nie był jeszcze wykończony – brak było m.in. tynków, co zapewne powodowało stosunkowo szybkie pogarszanie się stanu technicznego budynku, który już w 1885 r. musiał zostać poddany remontowi[15].

W 1903 r. D. Dobranicki i D. Prussak postanowili przystąpić do rozbudowy synagogi i wybudowania własnego Beth-haMidraszu („szkoły"). 18 kwietnia/1 maja tegoż roku sporządzili akt notarialny, stwierdzający, że nieruchomość o numerze hipotecznym 274[d] stanowi ich własność i planowane na niej inwestycje dokonane zostaną na ich koszt[16]. Takie zobowiązanie notarialne było zjawiskiem bardzo nietypowym i może świadczyć o tym, że w rzeczywistości Dobranicki i Prussak byli „starszymi" synagogi, utrzymywanej przez ogół modlących się w niej Żydów. Akt notarialny, dołączony do dokumentów budowy, miał rozwiać wątpliwości władz rosyjskich, którym przedstawiony został projekt przebu-

---

[12] APŁ, AmŁ 7152, nlb.

[13] APŁ, AmŁ 7161, nlb.; APŁ, AmŁ 7166, nlb.

[14] P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 72.

[15] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 55.

[16] APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb.

dowy[17]. Potwierdza to sformułowanie zawarte w piśmie przewodnim Prezydenta m. Łodzi, załączonym do projektu skierowanego do zatwierdzenia przez władze gubernialne, w którym pisze on, iż synagoga „znajduje się w ich [tj. Dobranickiego i Prussaka – J. W.] zarządzie" (a nie, że stanowi ich własność). Władze gubernialne uznały jednak całą sprawę za inwestycję prywatną, nie dotyczącą łódzkiej społeczności żydowskiej Łodzi jako całości. Projekt budowy został zatwierdzony w Piotrkowie 27 maja 1903 r.[18]

Autorem projektu i osobą sprawującą nadzór techniczny nad budową był Gustaw Landau-Gutenteger. Budowa prowadzona była przez majstra murarskiego I. Geca i ciesielskiego I. Feldmarka[19]. Rozbudowaną i przebudowaną synagogę tak opisuje historyk architektury:

> Obiekt, pierwotnie na planie kwadratu, powiększono przedłużając salę modlitw w stronę wschodnią i dobudowując z tyłu aneks ze schodami na empory. Przebudowano także wejście główne od strony zachodniej. Bogato ukształtowana została ściana wschodnia z Aron Hakodesz: według projektu ujęty on miał być portalem z podwójnymi pilastrami, o dekoracyjnym ornamencie z motywem gwiazdy Dawida, górą oddzielona fryzem duża arkadowa płycina wypełniona sztukateryjnym ornamentem ze ślepymi okulusami. Część środkową flankowały dwa wysokie arkadowo zamknięte okna. W elewacjach bocznych dobudowanej części sali modlitw zastosowano okna w dwóch kondygnacjach oraz boczny otwór zamknięty łukiem podkowiastym, który był jednym z charakterystycznych motywów „stylu mauretańskiego". Takież łuki zastosowano w przebudowanej części fasady.
>
> Zdjęcia archiwalne synagogi przy ul. Zachodniej pochodzące dopiero z okresu okupacji niemieckiej ukazują łuki podkowiaste w otworach okiennych wszystkich kondygnacji fasady. Wątpliwe czy takie zwieńczenia okien istniały przed przebudową z początku wieku, gdyż kłóciłyby się z klasyczną kompozycją elewacji frontowej budynku. Bardziej prawdopodobne, że wprowadzono je w trakcie przebudowy, mimo że pierwotny projekt nie przewidywał tak dalece idących przekształceń formy fasady[20].

Beth-haMidrasz został wybudowany jako niewielka oficyna, umieszczona wzdłuż północnej granicy posesji. Jego fasada nie wskazywała na specyficzny charakter budynku. Na parterze znajdowała się obszerna sala modlitw, natomiast na piętrze – kilka mniejszych pomieszczeń[21].

W latach następnych, po śmierci D. Dobranickiego (1908) i D. Prussaka (1909), synagoga zarządzana była przez kolejnych „starszych", których nazwisk

---

[17] D. Dobranicki i D. Prussak występują jako właściciele nieruchomości synagogi również w innych dokumentach związanych z przebudową, np. w *Zobowiązaniu do prowadzenia prac budowlanych na nieruchomości przy ul. Zachodniej 56 zgodnie z przepisami*, APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb.

[18] APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb.

[19] APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb.

[20] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 135.

[21] APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb.

nie udało się, niestety, ustalić. Wiadomo jedynie, że w 1920 r. funkcję tę pełnił Mendel Rozenblum (zam. ul. Dzielna 36a). Synagoga na początku lat 20. nadal uważana była za związaną z łódzką gminą wyznaniową, mimo iż między jej zarządem i gminą dochodziło do sąsiedzkich konfliktów[22].

W 1930 r. synagogą zarządzał Gidel Radomski (zam. Zachodnia 51)[23]. W roku 1933 Zarząd Synagogi przedstawiał się następująco: prezesem był Cudek Herszenberg, wiceprezesem Samuel Hochenberg, członkami zarządu – Henryk Sachs, Salomon Tempel, Ikassel Mojżesz Berman i Berek Szwarc. Postanowiono wówczas uregulować kwestię własności synagogi, co wiązało się zapewne z upływem 30-letniego terminu zasiedzenia, liczonego od ostatniej informacji w aktach administracyjnych o stosunkach własnościowych – notarialnego oświadczenia D. Dobranickiego i D. Prussaka[24]. Na posiedzeniu zarządu 17 września 1933 r.

> Prezes Cudek Herszenberg [...] oświadczył, że w Łodzi, przy ulicy Zachodniej pod Nr 56 istnieje synagoga, którą administruje obecny tu zarząd. Nieruchomość ta od lat przeszło 55 przeznaczona jest do użytku modlących się, jako synagoga. Ponieważ nieruchomość ta nie ma urządzonej księgi hipotecznej, przeto – w celu uregulowania stanu własności należy wywołać tę nieruchomość do pierwiastkowej regulacji hipoteki[25].

Zarząd polecił przeprowadzenie sprawy byłemu prezesowi, Mozesowi Epsteinowi (zam. ul. Zielona 17), który miał dokonać regulacji hipotecznej „na imię »Pierwszej Wielkiej Synagogi przy ulicy Zachodniej«"[26].

W trakcie przeprowadzania czynności wstępnych dokonano pomiaru nieruchomości, ustalono jej granice oraz uzyskano nowy numer hipoteczny (2746)[27]. Termin pierwiastkowej regulacji hipoteki wyznaczono na 26 czerwca 1934 r.; wobec niestawienia się wnioskodawców, regulacji dokonano ostatecznie w trzecim terminie – 19 grudnia 1934 r. Opóźnienia te spowodowane były prawdopodobnie sporem o przebieg granicy między nieruchomością synagogi a posesją należącą do gminy wyznaniowej[28]. Na wniosek M. Epsteina za podstawę regulacji przyjęto *Protokół ustalenia granic nieruchomości*[29]. Granica ustalona *Protokołem* obejmowała 1.912 m^2 – w przeciwieństwie do powierzchni określonej planem z 1934 r., która obejmowała 2.082 m^2. Różnica wynikała z odmiennego

---

[22] Por.: APŁ, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska (dalej: ŁGWŻ) 101, s. 3-4; APŁ, ŁGWŻ 12, s. 12-13; APŁ, ŁGWŻ 206, s. 12.

[23] APŁ, AmŁ 16222, nlb.

[24] APŁ, RGP-Bud. 9658, nlb.

[25] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6605, Zb. dok., dok. nr 3.

[26] Ibidem.

[27] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6605, Zb. dok., dok. nr 2; APŁ, AmŁ 22934, k. 103, 106.

[28] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6605.

[29] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6605, Zb. dok., dok. nr 7.

ustalenia granicy z sąsiednią posesją mykwy. 28 grudnia 1935 r. Wydział Hipoteczny zatwierdził regulację [30].

W okresie międzywojennym Bet-haMidrasz działający przy synagodze był ważnym ośrodkiem studiów rabinicznych:

Wilker szul był połączony z Bet ha-Midraszem, który zawierał niezwykłe bogactwo hebrajskich ksiąg. Był to największy ośrodek studiów nad Torą w mieście. W pewnym okresie studia w Bet ha-Midraszu trwały nieprzerwanie dwadzieścia cztery godziny dziennie. W tym celu istniały specjalne miszmorim (grupy studiujących), które zmieniały się periodycznie, aby zapewnić, że w tym miejscu studia Tory nie zostaną przerwane nawet na sekundę[31].

Według Szlomy Huberbanda, synagoga nie została spalona w listopadzie 1939 r. Użyto jej natomiast do innego celu:

Na początku listopada 1939 „oni" [Niemcy – J. W.] zawezwali przedstawicieli gminy, zwrócili im klucze od synagogi „na Wilkach" i polecili uporządkować synagogę oraz przygotować nabożeństwo z udziałem kantora, chóru, recytatorem Tory i szofarem. Gmina wezwała ludność aby wzięła udział w nabożeństwie.

Wydarzenie miało miejsce we wtorek. Synagoga była zapełniona wiernymi ubranymi w tałesy i tefilin. Kantor Winograd i jego chór prowadzili nabożeństwo. Znaczna liczba niemieckich oficerów wysokiej rangi przybyła i filmowała cały przebieg nabożeństwa, uwieczniając je na filmie.

Kantor Winograd zaśpiewał z chórem szereg fragmentów z modlitw na Rosz haSzana i Jom Kipur. Następnie wydany został rozkaz, aby wyjąć zwój Tory i czytać z niego. Zwój Tory był filmowany w różnych pozycjach z sukienką pokrywającą go, z rzemieniami zawiązanymi i rozwiązanymi, otwarty i zamknięty. Recytator Tory, inteligentny Żyd, powiedział po hebrajsku przed rozpoczęciem czytania ze zwoju: „Dzisiaj jest wtorek". Była to informacja dla potomności, że zostali zmuszeni do czytania Tory, gdyż Tora normalnie nie jest czytana we wtorki[32].

Zdjęcia wykonane w synagodze znalazły się w antysemickim propagandowym filmie *Der Ewige Jude*. W drugiej połowie 1940 r. Niemcy podpalili synagogę i Beth-haMidrasz, niszcząc znajdujący się w nim księgozbiór. Zwoje Tory zostały zaś wywiezione w nieznanym kierunku[33], być może do Pragi, gdzie Niemcy tworzyli wielki żydowski zbiór muzealny.

---

[30] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 6605.

[31] S. H u b e r b a n d, *The Destruction of the Synagogues in Lodz*, [w:] *Lodz Ghetto. Inside a Community under Siege*, ed. by A. A d e l s o n, R. L a p i d e s, New York 1989, s. 69; tłum. polskie – J. W.

[32] Ibidem, s. 70.

[33] Ibidem, s. 71.

V. SYNAGOGA PRZY ULICY WÓLCZAŃSKIEJ 6

Synagoga owa mieściła się na działce przy ul. Wólczańskiej 6, powstałej w wyniku podziału nieruchomości zakupionej w 1899 r. przez grupę żydowskich kupców – „litwaków" od Pawła (syna Ottona Juliusza) Szulca za 10.000 rubli w celu, jak można się domyślać, budowy własnego domu modlitwy. Nabywcami byli: Lejzer Magazanik, s. Chaima; Mojżesz Kaczanowski, s. Gerszona; Dawid Hersz Hirszgał, s. Ilji; Mordka Juda Lerner, s. Szlamy; Lejb Padwa, s. Mojżesza; „poczesny obywatel dziedziczny" Józef Lejb Sznejer vel Sznejerzon, s. Berka; Mordechaj Helman, s. Hersza; Lejb Gurland, s. Tobiasza; Ber Etkind, s. Jankiela; Szaja Rajchsztajn, s. Dawida; Mojżesz Helman s. Mordechaja (późniejszy poseł i radny miejski); Aron Abraham Magazanik, s. Berka[1].

Działka stanowiła zachodnią część parcelowanej przez P. Szulca nieruchomości noszącej nr hipoteczny 275^{E} [2] i miała wówczas ok. 610 m^2 powierzchni[3]. W czerwcu 1903 r. L. Magazanik, L. Padwa i Tenszel Basz spłacili pozostałych właścicieli[4], a 4/17 maja 1904 r. dwaj ostatni rozliczyli się z L. Magazanikiem[5]. W ten sposób w 1905 r., w momencie rozpoczęcia działalności synagogi, właścicielami posesji byli L. Padwa i T. Basz[6], główni działacze nieformalnej organizacji, sprawującej kontrolę nad synagogą, później określanej mianem stowarzyszenia „Ezras Izrael"[7]. Oni też zostali „starszymi" synagogi „pod względem administracyjno-gospodarczym", zaś Dozór Bóżniczy uznał ją, co prawda w zaświadczeniu dla celów podatkowych, za „synagogę społeczną"[8]. Do synagogi, zwanej „wołyńską", uczęszczało w 1911 r. oficjalnie 60 osób[9] (prawdziwa liczba wiernych była zapewne wyższa).

---

[1] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Notariusz (dalej: Not.) Płachecki, rep. 3458/1899.

[2] Por.: Archiwum Sądu Rejonowego w Łodzi (dalej: ASRŁ), Wydział (dalej: Wydz.) XX Ksiąg Wieczystych (dalej: KW), rep. 945. Na „Planie posesji Nr 275^{E} Gecla Cygelberg w mieście powiatowym Łodzi przy ulicy Zachodniej położonej, zawierającej powierzchni łokci kwadratow. 6919 [...], 02.1882", wykonanym przez A. Stebelskiego posesja dochodzi do ul. Wólczańskiej. Plac, na którym później wybudowano synagogę, zaznaczony jest jako ogród – APŁ, Towarzystwo Kredytowe m. Łodzi (dalej: TKmŁ) 933, k. 55.

[3] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 945, rozdz. II, s. 5. W latach 30. XX w., na skutek zmian granicznych (por. m. in.: APŁ, Not. Trojanowski, rep. 2933/1904) powierzchnia działki wzrosła do 795 m^2 – APŁ, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ) 16206, nlb.

[4] APŁ, Not. Płachecki, rep. 2570/1903.

[5] APŁ, Not. Trojanowski, rep. 2933/1904.

[6] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 4042, t.1.

[7] W 1937 r. mówiono, że stowarzyszenie posiada nieruchomość, na której mieści się jego synagoga faktycznie „od kilkudziesięciu lat" – APŁ, Not. Wodziński, rep. 1807/1937.

[8] APŁ, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska (dalej: ŁGWŻ) 1, s. 331.

[9] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 334-335.

Z aktu notarialnego, sporządzonego w 1937 r.[10], wynika, że L. Padwa nieformalnie sprzedał swoją połowę nieruchomości stowarzyszeniu, które faktycznie było jej właścicielem, „a tylko za życia nie dopełnił formalności przepisania tytułu własności na imię powołanego zrzeszenia", „płacąc podatki i inne wydatki". Wyglądało to prawdopodobnie w ten sposób, iż ze względu na fakt, że „Ezras Izrael" do 1927 r. nie posiadało – z punktu widzenia prawa cywilnego – zdolności do czynności prawnych, a więc również do nabycia nieruchomości, jako właściciele w sprawach urzędowych występowali L. Padwa i T. Basz.

Budynek synagogi powstawał w latach 1899-1904. Synagogę zbudowała według, niezachowanego zresztą, projektu Gustawa Landau-Gutentegera, zatwierdzonego przez Rząd Gubernialny Piotrkowski 21 września 1899 r., znana łódzka żydowska firma budowlana „Olszer i Szczeciński". Kierownikiem budowy został Dawid Lande. Łączny koszt obiektu wyniósł 70.000 rubli.[11] Jeszcze niewykończony całkowicie obiekt został otwarty po raz pierwszy w okresie świąt jesiennych 1904 r. (27 sierpnia do 20 września)[12].

W następujący sposób architekturę budynku opisuje historyk sztuki :

Obiekt wzniesiono w formach neoromańskich. Założony został na prostym planie o kształcie prostokątnym i otrzymał zwartą, mało rozczłonkowaną bryłę. Elewacje podzielono gzymsami kordonowymi na trzy kondygnacje o licu pokrytym pasowymi boniami i wypełnione w dwóch dolnych poziomach wysokimi arkadowymi oknami; środkową kondygnację wieńczył arkadowy fryz. W górnej kondygnacji miejsce okna zajęło ślepe arkadowe triforium. Na drugiej osi od frontu w elewacjach bocznych znalazł się płytki ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem: w jego przyziemiu zapewne znajdowało się boczne wejście, w ostatniej kondygnacji zaś duże triforyjne okno. Narożniki budowli ujęte zostały płytkimi przyporami. Elewację frontową ozdobiono w części środkowej podwyższonym pseudoryzalitem, którego część dolną wypełniło podwójne wejście zwieńczone trójkątnym szczytem opasanym arkadowym fryzem. Wyżej w profilowanej niszy umieszczona została duża rozeta. Ryzalit zwieńczony był trójkątnym szczytem z fryzem arkadowym, nad którym na osi umieszczono sterczynę, a po bokach dwie miniwieżyczki z pseudokopułkami; takież wieżyczki umieszczono też na narożach. Brak odpowiednich materiałów ikonograficznych nie pozwala nam nic powiedzieć o tylnej, wschodniej partii synagogi. Domyślać się jedynie możemy, że i tam znalazły się, jak w części frontowej płytkie ryzality, a na narożach przypory i małe wieżyczki[13].

Jak wynika z zachowanych planów[14], budynek był podpiwniczony tylko w przedniej części. Na parterze znajdował się obszerny przedsionek, z którego

[10] APŁ, Not. Wodziński, rep. 1807/1937.

[11] K. S t e f a ń s k i, *Budownictwo synagogalne Łodzi*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1994, nr 1/3, s. 17; K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, s. 134; APŁ, TKmŁ 932, k. 6v-7.

[12] APŁ, TKmŁ 932, k. 6v.

[13] K. S t e f a ń s k i, *Architektura...*, s. 134-135.

[14] APŁ, TKmŁ 932, k. 11-15.

prowadziły dwa wejścia do sali modlitw. Sala oświetlona była czterema oknami z każdego boku. W jej centrum znajdowała się ośmiokątna bima. Wzdłuż okien umieszczono dwa rzędy po 13 ławek, 6 ławek umieszczonych było na osi sali: pięć między bimą i Aron ha-Kodesz, jedna przed bimą. Powyżej szafy ołtarzowej, na wysokości 2. kondygnacji, znajdowały się dwa świetliki skierowane na wschód.

Budynek posiadał dwa odrębne wejścia dla kobiet, wiodące bezpośrednio na klatki schodowe, z których przez przedsionek prowadziło wejście na galerię. Na galerii umieszczono 38 ławek w dwu długich rzędach wzdłuż ścian bocznych i w dwu krótkich rzędach w środkowej części galerii. Synagoga pokryta była drewnianym dachem, zwieńczonym latarnią.

Wedle zaświadczenie Magistratu m. Łodzi z 25 stycznia 1905[15] na terenie omawianej nieruchomości znajdowały się: synagoga o wartości 39.390 rubli, murowane ustępy (390 rubli), studnia (50 rubli) i ogrodzenie. Budynki ubezpieczono jednak tylko na 5.000 rubli.

Według pobieżnego opisu budynku z okresu międzywojennego, wewnątrz budynku znajdowały się: na parterze trzy sale, na piętrze jedna. W suterenie mieścił się pokój dla dozorcy budynku[16].

Inwestorzy mieli kłopoty z zebraniem kwoty potrzebnej na ukończenie inwestycji, jednak firma budowlana zgodziła się na zabezpieczenie hipoteczne brakującej sumy na nieruchomości – została ona częściowo spłacona dzięki uzyskaniu pożyczki w wysokości 10.000 rubli od Pawła Ribenzona. Była ona prawdopodobnie traktowana bardziej jako dar, niż pożyczka, gdyż do 1939 r. nadal obciążała hipotekę (suma ta wynosiła wówczas, po przerachowaniu, 4.000 zł)[17].

L. Padwa i T. Basz prawie natychmiast po ukończeniu budowy synagogi podjęli starania o uzyskanie długoterminowej pożyczki od Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi. Prowadzenie sprawy powierzyli Abrahamowi Majerowi Kapłanowi, który na przełomie stycznia i lutego 1905 r. zwrócił się w ich imieniu o pożyczkę w wysokości 28.000 rubli, składając m.in. oświadczenie, iż „dom modlitwy" przynosi dochód w wysokości 7.250 rubli z dzierżawy. Komisja Oceniająca Towarzystwa Kredytowego uznała za możliwy dochód, wynoszący tylko 2.400 rubli[18], jednak Dyrekcja Towarzystwa w marcu 1905 r. odmówiła pożyczki, uznając, że na posesji znajduje się dom modlitwy, nie mogący przynosić stałego dochodu[19].

---

[15] APŁ, TKmŁ 932, k. 5.

[16] APŁ, AmŁ 16206, nlb.

[17] APŁ, Not. Rybarski, rep. 2812/1904, rep. 3710/1905, rep. 3988/1905; Not. Jonscher, rep. 2928/1905; SRŁ-AWKW, rep. 4042, t.1, Dz. IV.

[18] APŁ, TKmŁ 932, k. 1; Ibidem, k. 3; TKmŁ, Ibidem, k. 4.

[19] APŁ, TKmŁ 932, k. 28-28v.

Petenci odwołali się od decyzji Dyrekcji, pisząc m.in., iż:

1) W tak dużym mieście jak jest Łódź prawie 1/3 część stanowią Izraelici jest brak domów modlitwy gminnych więc trzeba się koniecznie posiłkować prywatnymi, a więc dom taki o wiele więcej daje gwarancji niż dom czysto mieszkalny,

2) Ponieważ nieruchomość ta jest własnością prywatną a nie gminną – więc dochód daje większy i stały co możemy udowodnić załączonym wieloletnim kontraktem z dzierżawcą Izaakiem Bornsteinem (właściciela nieruch. w Łodzi) na rubli 7200 rocznie[20],

i 3) dom jest asekurowany na 40 000 rubli zatem asekuracja pokrywa podwójnie pożyczkę[21].

Ponadto zobowiązali się

dodać rygor w III dziale Wykazu Hipotecznego, iż do czasu zapłacenia pożyczki Towarzystwa nieruchomość ta nie może przejść na rzecz Gminy, ale pozostanie w nasze ręce[22].

Odwołanie odniosło skutek, ponieważ Dyrekcja Towarzystwa Kredytowego w czerwcu 1905 r. przyznała L. Padwie i T. Baszowi kredyt w wysokości 12.000 rubli, spłacany w ciągu 28 lat (czyli do 1933 r.)[23] Spłaty te, jak należy przypuszczać, m.in. także z powodu kryzysów gospodarczych, nie były dokonywane terminowo, czasem dzielono je nawet na dalsze części[24].

Mimo to L. Padwa i T. Basz w końcu 1911 r. wystąpili do Towarzystwa Kredytowego o przyznanie 12.000 rubli pożyczki odnowionej z konwersją niezapłaconej sumy 10.600 rubli do nowego okresu umorzenia na lat 33 i 1/3 oraz 12.000 rubli pożyczki dodatkowej z przeszacowania – razem 24.000 rubli[25]. Z załączonego wykazu dochodów wynikało, że synagoga przynosi 6.000 rubli rocznie tytułem dzierżawy przez Izraela Rorbacha i Abrahama Kapluna (Kapłana?)[26]. Jednak Dyrekcja Towarzystwa Kredytowego postanowiła w styczniu 1912 r. „oprócz pożyczki pierwotnej żadnej innej nie przyznawać"[27] (pierwotna pożyczka została ostatecznie spłacona w 1922 r.)[28].

---

[20] Zważywszy na treść cytowanego wyżej zaświadczenia Dozoru Bóżniczego (APŁ, ŁGWŻ 1, s. 331), informacja ta wydaje się wątpliwa, zaś kontrakt dzierżawny, jeśli rzeczywiście istniał, zawarty był zapewne tylko po to, aby wykazać przed kredytodawcą pewność i wysokość dochodu z posesji.

[21] APŁ, TKmŁ 932, k. 29-29v.

[22] To ścieśnienie własności nie zostało jednak wpisane do księgi hipotecznej, por.: APŁ, TKmŁ 932, k. 46-49v (w przytoczonych powyżej cytatach zachowano pisownię oryginalną).

[23] APŁ, TKmŁ 932, k. 37.

[24] Por. wykazy wpłat: APŁ, TKmŁ 932, k. 55 n.

[25] APŁ, TKmŁ 932, k. 65.

[26] APŁ, TKmŁ 932, k. 66. Również ten kontrakt dzierżawny należy uznać za sporządzony w celu wykazania wysokości dochodu z synagogi.

[27] APŁ, TKmŁ 932, k. 83v.

[28] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 4042, t.1, Dz. IV.

Zmiana warunków funkcjonowania synagogi po 1918 r. prawdopodobnie spowodowała wydanie decyzji o zalegalizowaniu zarządzającej nią organizacji. Legalizacja została dokonana w drugiej połowie lat 20.; utworzono, zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami o stowarzyszeniach, posiadające osobowość prawną stowarzyszenie pod nazwą „Ezras Izrael"[29].

Zatwierdzony w 1927 r. statut organizacji przewidywał, że jej celem jest „szerzenie między zrzeszonymi i popieranie religijnych zasad oraz polepszenie bytu niezamożnych Żydów" [30]. Organizacja miała otwierać i utrzymywać domy modlitwy, opiekować się znajdującymi w nich księgozbiorami religijnymi, „urządzać odczyty i biesiady o treści religijnej i moralnej" oraz zakładać szkoły religijne. Dla realizacji powyższych celów stowarzyszenie miało prawo nabywać ruchomości i nieruchomości. Ponadto miało sprawować opiekę „moralną i materialną" nad dziećmi swoich członków oraz wydawać członkom i ich rodzinom zapomogi „w razie choroby, śmierci [...] oraz na wypadek chwilowego braku zajęcia lub zupełnej niezdolności do pracy" (§ 3). Członkiem organizacji mógł być „każdy pełnoletni żyd [!] nieskazitelnego prowadzenia" – członkostwo było więc ograniczone do osób płci męskiej wyznania mojżeszowego (§ 4). Wpisowe wynosiło 6 zł (§ 6), natomiast wysokość składki zależna była od zamożności członka (maksymalna – 3 zł miesięcznie). Wśród dochodów stowarzyszenia przewidziano wpływy „z urządzanych nabożeństw" (§ 11). Majątek „Ezras Izrael" w razie likwidacji miał być przekazany Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi (§ 17). Zarząd stowarzyszenia miał szerokie kompetencje, mógł m.in. samodzielnie „nabywać i zbywać" nieruchomości (§ 21).

Założycielami stowarzyszenia byli[31]:

– kupiec Chaim Salomon Rozental, ur. w 1862 r. w Praszce, zam. przy ówczesnej ul. Cegielnianej 55,

– kupiec Kalman Lewenton, ur. w 1869 r., zam. przy ówczesnej ul. Cegielnianej 26,

– przemysłowiec i właściciel nieruchomości Ber Etkind, ur. 15 kwietnia 1864 r., zam. w domu własnym przy ul. Piotrkowskiej 190.

Jak stwierdzały organa policji politycznej, założyciele „pod względem politycznym jak i moralnym pozostawali bez zarzutu. W stosunku do władz i społeczeństwa polskiego odnosili się lojalnie. W ewidencji osób politycznie podejrzanych oraz w kartotece Urzędu Śledczego nie byli notowani".

---

[29] Stowarzyszenie wpisane zostało do rejestru stowarzyszeń 21 kwietnia 1927 r. – Rejestr stowarzyszeń – miasto Łódź, APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki (dalej: UWŁ) 1142, s. 259.

[30] APŁ, UWŁ 1518, nlb.

[31] Dane osobowe wg pisma Brygady V Urzędu Śledczego w Łodzi do Komisariatu Rządu na m. Łódź z 15.12.1926 r., APŁ, UWŁ 1518, nlb.

Pierwsze informacje o składzie władz stowarzyszenia pochodzą z 1933 r. 30 kwietnia tegoż roku wybrano je w składzie następującym[32]:

Zarząd: prezes Izrael Rubinsztajn (Cegielniana 3), wiceprezes Ber Etkind (Piotrkowska 190), skarbnik (kasjer) Józef Mikulicki (Cegielniana 38), sekretarz Uszer Strokowski (Gdańska 28), gospodarz Zelig Nesis (Śródmiejska 40), członkowie: Eliasz Piechowicz (Śródmiejska 18) i Izrael Menachem Barnsztajn (Południowa 6), zastępcy członków: Izaak Borensztajn (Cegielniana 18) i Lejb Basz (Cegielniana 17).

Komisja Rewizyjna: członkowie – Aron Ryder (Piłsudskiego 29), Dawid Słucki (Wólczańska 21) i Frojm Berger (Śródmiejska 16); zastępcy – Jakub Wizental (Cegielniana 15) i Abraham Majer Baum (Al. 1 Maja 25).

Na podstawie informacji pochodzących z lat 1937[33] i 1939[34] można odtworzyć skład zarządu stowarzyszenia w ostatnich latach przed II wojną światową. Prezesem był rabin Lejzer Icyk Segał, zam. przy ul. Kilińskiego 18, wiceprezesem – handlowiec Dawid Słucki, zam. przy ul. Wólczańskiej 21, skarbnikiem – przemysłowiec Jakub Wajnberg (Cegielniana 83), sekretarzem – przemysłowiec Borys Ostrowski (Piotrkowska 54), gospodarzem – kupiec Z. Nesis (Śródmiejska 40)[35].

Informacjami o ilości członków „Ezras Izrael" dysponujemy tylko dla 1933 r.[36] Było wówczas 65 członków „czynnych", 5 honorowych i 450 „popierających" (czym różnili się członkowie „czynni" od „popierających" nie wiadomo, ponieważ zarejestrowany statut nie przewidywał takiego podziału).

W latach 30. wszyscy członkowie Zarządu, a jak można przypuszczać również pozostali członkowie stowarzyszenia, zamieszkiwali na obszarze między ul. Gdańską na zachodzie, Sterlinga na wschodzie oraz Północną na północy i Legionów na południu. Wyjątkiem był Ber Etkind, który mieszkał daleko bardziej na południe (Piotrkowska 190). Prawdopodobnie nadal, tak jak przed I wojną światową, rekrutowali się oni z kręgów „litwaków".

Śmierć dotychczasowych oficjalnych właścicieli[37] nieruchomości, na której mieściła się synagoga stowarzyszenia, zmusiła je, zwłaszcza ze względu na znaczny podatek spadkowy, obciążający jedyną spadkobierczynię L. Padwy, jego córkę, niemieszkającą zresztą w Łodzi[38] – Dobrysz Berensztejnową, do uregulo-

---

[32] APŁ, UWŁ 1518, nlb.

[33] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 4042, t.1, zb. dok., k. 85-86.

[34] APŁ, AmŁ 16206, nlb.

[35] Zawody ustalono na podstawie Księgi Adresowej m. Łodzi 1937-1939, Dz. VI.

[36] APŁ, UWŁ 1518, nlb.

[37] T. Basz zmarł 5/18 września 1912 r., L. Padwa – 30 maja 1927 r. – ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 4042, t. 1.

[38] Sprawa tego podatku, mimo przepisania prawa własności na „Ezras Izrael", toczyła się nadal, zaś nieruchomość wciąż obciążona była hipoteką przymusową. Dopiero w maju 1939 r. kwestia

wania stanu prawnego synagogi. W 1937 r. D. Berensztajnowa złożyła przed łódzkim notariuszem Aleksandrem Radzisławem Wodzińskim oświadczenie, stwierdzające, że jej ojciec przed śmiercią sprzedał swoją część nieruchomości stowarzyszeniu „Ezras Izrael", nie dopełnił jednak wówczas formalności notarialnych[39]. Na tej podstawie „Ezras Izrael" zostało wpisane do księgi hipotecznej jako współwłaściciel połowy synagogi. Natomiast sprawa drugiej połowy, należącej niegdyś do T. Basza, nie została do 1939 r. ostatecznie uregulowana[40].

Po zajęciu Łodzi przez wojska hitlerowskie synagoga została spalona (w nocy z 10 na 11 listopada 1939 r.[41]). Niszczenie budynku żołnierze połączyli ze znęcaniem się nad żydowskimi duchownymi[42]. Wydarzenia te opisał w *Pieśni o zamordowanym żydowskim narodzie* Icchak Kacenelson:

[...] A reb Josełe... Gdzie jest nasz rabin?
Wokoło bimy biega, a Niemiec z grubą szpicrutą tuż obok stanął.

Rabin jest stary, rabin jest mały, nieco ułomny, krzywy po trosze,
Brzydki, kaleki... Nisko, po trzykroć kłania się, biegnie, pada bez słowa!
Szpicruta bije prosto w garb – wokół Niemcy ze śmiechu aż się zanoszą...
Wznieś, Rabi, swoje jasne oblicze, wstydem ich poraź... Nie, schowaj, schowaj!

Twarz swoją świętą! Bije z niej przecież światło ogromne, promieniejące!
Niechaj twa światłość na nich nie pada, a słońce niechaj blask swój umniejszy!
Niebo niech świętość odrzuci swoją, niechaj im świeci wespół ze słońcem!
Jesteś piękniejszy, Rabi, od słońca i od kłamliwych niebios jaśniejszy!

Stań! Stań, mój Rabi... Niemiec się gniewa, każe ci stanąć, nie biegać więcej.
Każe otworzyć usta... A szames ma ci w nie splunąć, święty rabinie!
Rabin szeroko usta otworzył, a szames płacze i składa ręce:
„Jakże ja mogę! Jakbym mógł, panie! Jakże ja taką podłość uczynię!..."

„Pośpiesz się, w usta prędko mu napluj! Głupi szamesie, czego się grzebiesz!"
A szames pada do nóg Niemcowi: „Nie mogę!... Jakże bym mógł tak podle!...
To reb Josełe..." Zawołał rabin: „Pluj! On celuje – strzeli do ciebie!"
Szames usłuchał, udał, że spluwa... Aż go uderzy: Niemiec na odlew:

---

własności została – po częściowej spłacie nałożonego podatku i umorzeniu pozostałej sumy – uregulowana. Por. ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 4042, t. 2.

[39] APŁ, Not. Wodziński, rep. 1807/1937.

[40] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 4042, t.1, Dz. II. T. Basz był również właścicielem nieruchomości noszącej nr hipoteczny 1388 przy ul. Cegielnianej, zadłużenie jej w TKmŁ wynosiło 59129 rubli – Por. APŁ, TKmŁ 932, k. 87v.

[41] J. P o z n a ń s k i, *Pamiętnik z getta łódzkiego*, Łódź 1960, s. 15; P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1997, s. 72.

[42] M.in. rabinowi Segałowi kazano własnoręcznie drzeć rodały – I. R u b i n, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją, 1939-1945*, Londyn 1988, s. 172.

„Popatrz no, brudny Żydzie, i ucz się! Spójrz, jak się pluje, przypatrz się prędko!"
I charknął Niemiec, i splunął prosto w usta rabina: „Połknij to zaraz!"
I połknął rabin, a Niemiec zwraca się do szamesa, wskazując ręką Rabina:
„Widzisz, jaki posłuszny!"... Nie dopełniła się jeszcze miara...

Kula trafiła szamesa w nogę. „A teraz – precz stąd, wynoś się, Żydzie!"
Wiedzie rabina szames, kuleje, ale przyśpieszyć kroku się stara...
A rabin biegać potrafi tylko dokoła bimy – i ledwo idzie.
Wiedzie go szames w świstach szpicruty... Nie dopełniła się jeszcze miara!

Nie dopełniła się, póki obaj stąd nie odeszli – patrzcie: w dzień biały
Dym aż do nieba wzbija się, ogień płomieniem błyska w dymu zasłonach!
Plonie bóżnica! Plonie dom boży! Aron-haKodesz! Płoną rodały!
Rabin spogląda, szames go trzyma: Ach, miara... miara już przepełniona! [43]

Ostatecznie mury budynku zostały zburzone do marca 1940 r.[44]

[43] I. R u b i n, *Żydzi...*, Londyn 1988, s. 172; I. K a c e n e l s o n, *Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie*, przekł., wstęp i przypisy J. F i c o w s k i, Warszawa 1986, s. 49-51.

[44] APŁ, AmŁ 16206.

VI. SYNAGOGA PRZY ULICY DŁUGIEJ (PÓŹNIEJ GDAŃSKIEJ) 18

Przy ulicy Gdańskiej (posesja nr hipoteczny 54^b – obecnie Gdańska 18) w końcu lat 90. ubiegłego wieku powstała budowla, którą określić można raczej jako niewielką synagogę, niż duży dom modlitwy, zarówno ze względu na formę fasady, wyraźnie odmienną od elewacji budynków mieszkalnych, jak też na rolę, jaką odegrała w historii jednej z łódzkich partii żydowskich.

Nieruchomość, na której powstała synagoga w ciągu ostatnich 20 lat XIX wieku wielokrotnie przechodziła z rąk do rąk – jej właścicielami byli Żydzi, Polacy i Niemcy[1]. 9/21 lutego 1892 roku nieruchomość ową zakupiło za 11.500 rubli małżeństwo Jedlickich – Wolf s. Jakuba i Estera c. Beniamina z domu Nadel[2].

Pierwszym większym budynkiem na posesji była murowana oficyna, powstała prawdopodobnie w pierwszej połowie lat 90. Kilka lat później przystąpiono do budowy frontowej kamienicy (w roku 1898 nadal była niewykończona[3] – taka właśnie kolejność zabudowy działki była typowa dla Łodzi w okresie jej najszybszego rozwoju[4]). Jesienią 1898 r., ponad sześć lat po zakupie działki, W. Jedlicki podjął decyzję o budowie na niej małej synagogi. Plany architektoniczne wykonał inżynier Gustaw Landau-Gutenteger[5], jeden z najbardziej znanych łódzkich architektów tego czasu, zdaniem Jacka Strzałkowskiego „najwybitniejszy obok A. Zeligsona architekt czynny w Łodzi w okresie przed 1914 r., twórca szeregu kamienic czynszowych, a także synagogi przy ul. Wólczańskiej 6 i autor projektu przebudowy synagogi przy ul. Zachodniej; znany jednak przede wszystkim jako projektant secesyjnej willi Leopolda Kindermanna przy ul. Wólczańskiej 31/33"[6]. G. Landau-Gutenteger nadzorował także budowę omawianego obiektu.

---

[1] Byli to: Stanisław i Anna Kaszyńscy, Wilhelm i Paulina Frantz, Leon Chaim Michalski, Jan i Katarzyna Dzięgielewscy, Ludwik i Estera Krykus, Icek Zytenfeld – Archiwum Sądu Rejonowego w Łodzi (dalej: ASRŁ), Wydział (dalej: Wydz.) XX Ksiąg Wieczystych (dalej: KW), rep. 983, Dz. II, k. 4-5.

[2] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 983, Dz. II, k. 4.

[3] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Budowlany (dalej RGP-Bud.) 7302, nlb.

[4] Oficyny – w stosunku do kosztów ich budowy – dawały wyższy zysk z wynajmu mieszkań, niż domy frontowe. Por.: M. K o t e r, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. R o s i n, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. B a r a n o w s k i, J. F i j a ł e k, Warszawa 1980, s. 183; I. P o p ł a w s k a, *Architektura mieszkalna Łodzi w XIX w.*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej". Rozprawy Naukowe, Z. 46, 1982, s. 22-25.

[5] APŁ, RGP-Bud. 7302, nlb.

[6] J. S t r z a ł k o w s k i, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997, s. 80-81.

Budynek synagogi, ulokowany w tylnej części posesji, miał stosunkowo okazałą formę, utrzymaną w stylu neorenesansowym. Zbudowany został na planie prostokąta, elewacje ozdobione były arkadowymi oknami, fasadę zwieńczono trójkątnym tympanonem. Wejścia dla mężczyzn znajdowały się: jedno w małej parterowej przybudówce przy zachodniej ścianie budynku, drugie, prowadzące bezpośrednio do sali modlitw – w ścianie południowej. Kobiety wchodziły na galerię przez obszerny przedsionek, umieszczony na pierwszym piętrze jednopiętrowej oficyny, sąsiadującej z synagogą. Wewnątrz, na wschodniej ścianie budynku, między dwoma wysokimi na obie kondygnacje oknami, znajdował się Aron ha-Kodesz. Galeria kobieca otaczała salę modlitw z trzech stron[7]. Budynek bóżnicy posiadał oświetlenie gazowe, zaś odpowiednio szybką wymianę powietrza zapewniały cztery wentylatory, najprawdopodobniej elektryczne[8].

Budowa przebiegała szybko Już w styczniu 1899 r. W. Jedlicki, zgodnie z obowiązującymi przepisami, zwrócił się do Rabina m. Łodzi Eliasza Chaima Majzla o zgodę na „przyjęcie pod kontrolę" synagogi przy ul. Gdańskiej[9]. Jednak dopiero 31 maja 1899 r. komisja sanitarno-budowlana, stwierdziwszy, że budynek odpowiada wszystkim wymogom, dopuściła go do użytkowania[10]. 30 czerwca Policmajster m. Łodzi przekazał do Piotrkowa całą dokumentację (wraz ze swoją pozytywną oceną)[11], zaś 7 sierpnia Gubernator Piotrkowski wydał zezwolenie na otwarcie „domu modlitwy dla 100 osób"[12].

Zachowała się lista osób uczęszczających do synagogi przy Długiej[13], złożona przy rejestracji wraz z innymi koniecznymi dokumentami. Na liście figuruje 101 osób, zameldowanych na obszarze, rozciągającym się między ul. Długą i Widzewską oraz Konstantynowską, Zieloną i Dzielną, stanowiącym „lepszą część" dzielnicy żydowskiej (zamieszkaną przez jej bogatsze warstwy). Wśród wymienionych osób spotykamy drobnych fabrykantów, kupców, urzędników „prywatnych", właścicieli hurtowni włókienniczych, właścicieli domów – ale także tragarza, czy malarza pokojowego. Wielu modlących się w synagodze pochodziło z jej najbliższego sąsiedztwa, głównie z tej samej posesji. Na liście spotykamy również kilku członków rodziny żony W. Jedlickiego – Nadlów.

Nie posiadamy dalszych informacji o przedwojennych losach budynku synagogi. Kolejną zachowaną wzmianką (pochodzącą już z lat po I wojnie światowe) są dane o ciągłych zmianach własnościowych nieruchomości nr 54[b], w rezultacie

---

[7] APŁ, RGP-Bud. 7302, nlb.

[8] APŁ, RGP-Wydział Administracyjny (dalej: Adm.) 9255, k. 229-229v.

[9] APŁ, RGP- Adm. 9255, k. 230.

[10] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 229-229v.

[11] Policmajster szczególnie podkreślał fakt, iż „żydowski dom modlitwy" mieścił się będzie w specjalnie dla niego zbudowanym budynku – APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 226.

[12] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 245.

[13] APŁ, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska 1, s. 153-156.

których stała się własnością Lewka i Sury Pukaczów. W księdze hipotecznej czytamy:

Wolf i Gitla małżonkowie Jedliccy nieruchomość tę za aktem notariusza w Łodzi Korna z dnia 29 maja 1918 roku Nr 1558 sprzedali Rafałowi i Esterze małżonkom Piotrkowskim i Herszowi i Beli małżonkom Klüger w równych i niepodzielnych między nimi częściach, następnie małżonkowie Klüger niepodzielną połowę swojej połowy czyli jedną czwartą część całej nieruchomości za aktem notariusza Krzemieniewskiego w Łodzi z dnia 19 sierpnia 1921 roku za Nr 2764, sprzedali Symsze i Chaji Surze małżonkom Pomeranc, poczem ciż małżonkowie Pomeranc za aktem tegoż notariusza z dnia 6 czerwca 1923 roku za Nr 5575 swoją jedną czwartą niepodzielną część tej nieruchomości sprzedali Wolfowi i Łai małżonkom Eizner, następnie Rafał i Estera Ruchla małżonkowie Piotrkowscy połowę swej niepodzielnej połowy czyli jedną czwartą całej nieruchomości i Hersz i Bela małżonkowie Klüger swoją jedną czwartą część tej nieruchomości za aktem tegoż notariusza z dnia 15 września 1925 roku za Nr 10338 sprzedali [...] małżonkom Pukacz w szacunku pięćdziesięciu czterech tysięcy, czterystu dwudziestu siedmiu złotych, następnie małżonkowie Eizner swoją jedną czwartą część za aktem notariusza w Łodzi Krzemieniewskiego z dnia 25 stycznia 1928 roku za Nr 509 sprzedali Naftalemu Mojżeszowi Zylberbergowi, a ten ostatni nabytą od nich 1/4 część za aktem notariusza w Łodzi Karnawalskiego z dnia 1 grudnia 1928 roku za Nr 1881 sprzedał Esterze Ruchli Piotrkowskiej i wreszcie Rafał i Estera Ruchla małżonkowie Piotrkowscy swoją niepodzielną połowę tej nieruchomości za aktem notariusza w Łodzi Jeżewskiego z dnia 17 stycznia 1930 roku sprzedali [...] Lewkowi i Surze małżonkom małżonkom Pukacz w szacunku dziesięciu tysięcy sześciuset osiemdziesięciu czterech dolarów USA i pięćdziesięciu centów i dwudziestu siedmiu tysięcy trzystu dwudziestu pięciu złotych[14].

W czasie I wojny światowej synagoga znalazła się w obszarze wpływów syjonistów. Zaczęto ją określać mianem „Ohel Jakow" (Namiot Jakuba) i uznawać za instytucję stanowiąca część łódzkiej organizacji syjonistów ogólnych. W roku 1920 zarząd synagogi z ramienia tej partii stanowili jej znani działacze: Józef Uryson, Sz. Sokołowski i Samuel Lew[15].

W okresie międzywojennym synagoga działała w imię syjonistycznego hasła: „Żywotność Narodu, odbudowa Kraju i odrodzenie języka hebrajskiego". Wspomniany „Ohel Jakow" pełnił ważną rolę w działalności łódzkich syjonistów. Prowadzono w niej „Złotą Księgę" Żydowskiego Funduszu Narodowego (Keren Kajemet LeIsrael). Stałym kaznodzieją był Aron Luboszycki, literat, dziennikarz i pedagog, autor podręczników w języku hebrajskim, „który w swych kazaniach nawiązywał zawsze do aktualnych zagadnień naszego (tj. syjonistycznego – J. W.) życia". Przemówienia wygłaszali tu również: niekwestionowany lider łódzkich syjonistów dr Jerzy Rosenblatt, redaktor Szaja Ugier, redaktor Limon. Członkowie synagogi, wśród których byli także przedstawiciele żydowskiej burżuazji, aktywnie uczestniczyli w działalności partii syjonistycznej i składali znaczne ofiary na Żydowski Fundusz Narodowy (zbierane podczas nabożeństw). Popierali także inne miejscowe instytucje syjonistyczne: jak szkołę „Jabne", och-

[14] ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 983, Dz. II, k. 6-7.

[15] „Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1920", Łódź 1919, s. 412.

ronkę „Herclija", czy sierociniec w Helenówku (kierowany przez Mordechaja Ch. Rumkowskiego, późniejszego „władcę" łódzkiego getta). Wedle oceny władz miejscowej organizacji syjonistycznej synagoga była wzorową instytucją narodowo-żydowską[16].

W 1933 r. synagoga obchodziła 30-lecie istnienia [!]. Na czele zarządu stał nadal S. Lew (zam. Cegielniana 4), sekretarzem był Markus Kacenelenbogen (zam. Śródmiejska 21), członkiem Zarządu Szmul Reichman (zam. 11 Listopada 12)[17].

Jak można sądzić z zachowanych – niezbyt dokładnych – planów z okresu międzywojennego, w owym czasie budynek synagogi nie podlegał większym przebudowom[18]. Natomiast po śmierci L. Pukacza jego żona sprzedała 20 grudnia 1938 r. 2/5 nieruchomości Joskowi i Taubie z domu Goldblum Lajmerom[19].

W czasie okupacji Łodzi przez Niemców „Ohel Jakow" podzielił losy innych łódzkich żydowskich obiektów sakralnych. Został prawdopodobnie spalony przez nich w listopadzie 1939 r. i rozebrany w roku następnym.

---

16 *Organizacja Syjonistyczna w Łodzi. Sprawozdanie za okres 1932-1934*, [Łódź 1935], s. 13; P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 59-60.

17 *Organizacja Syjonistyczna w Łodzi. Sprawozdanie za okres 1932-1934*, [Łódź 1935], s. 13; APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki 2410, s. 37.

18 APŁ, Akta miasta Łodzi 15644, nlb.

19 ASRŁ, Wydz. XX KW, rep. 983, Dz. II, k. 7.

VII. DOMY MODLITWY

W życiu religijnym Żydów, szczególnie chasydów, dużą rolę odgrywały domy modlitwy, nazywane *sztibł* lub *klojz*. Były to zwykle przerobione pomieszczenia mieszkalne (w Łodzi także przemysłowe), w których ustawiano Aron-haKodesz i prowizoryczną bimę. Zazwyczaj zamiast w ławkach wierni siedzieli przy stołach. Nabożeństwo prowadzili często ludzie świeccy. Zwolennicy poszczególnych cadyków mieli odrębne domy modlitwy; stanowiły one miejsce, wokół którego koncentrowało się życie chasydów, były ich „drugim domem". Chasydzki *sztibł* był czymś więcej niż miejscem modlitwy – uprawiano tu także naukę rabiniczną[1]. W domach modlitwy modlili się nie tylko chasydzi; były także tworzone przez grupy sąsiedzkie z kilku domów na jednej ulicy[2].

Pierwsze domy modlitwy w Łodzi istniały już co najmniej w połowie lat 20. XIX w. Wynika to z zawartego w 1825 r. kontraktu na „dzierżawę rodału", w którym zastrzeżono, iż:

> Dzierżawca nie będzie wybierać więcej od rodału jak tylko podług ugody i ogłoszenia przez szkolnika miejscowego w bóżnicy, więc zaś tyczy [!] odbywania nabożeństwa w domach prywatnych, takowe bez pozwolenia (przez ugodę dzierżawcy) nie może być dozwolonym[3].

Natomiast warunki licytacyjne „dochodu od rodału" z kwietnia 1832 r. w punkcie czwartym stwierdzały:

> Żadne osoby czyli to Huzety [chasydzi] czyli też do bractwa [pogrzebowego „Chewra Kadisza"?] należący, od używania rodału nie są wyłączeni, byle by dzierżawcy należność podług wywołania kto więcej da opłacili; inne zaś rodały przez bractwa posiadane, lub posiadać się mogące miejsca nie mają[4].

Więcej informacji na temat domów modlitwy zachowało się w aktach od momentu objęcia dzierżawy „od rodału" dochodu przez Szmula Saltzmana. Oprócz wspomnianego wcześniej, najlepiej zresztą udokumentowanego, konfliktu w końcu lat 40. z grupą utrzymujących swój dom modlitwy Żydów postępowych[5], Saltzman

---

[1] H. M. R a b i n o w i c z, *The Legacy of Polish Jewry*, New York 1965, s. 129; A. U n t e r m a n, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 2000, s. 273.

[2] Por. niżej, s. 89.

[3] Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ) 1630, s. 116.

[4] APŁ, AmŁ 1586, s. 16-17.

[5] Por. rozdział III.

walczył z pomniejszymi prywatnymi domami modlitwy, żądając opieczętowania posiadanych przez nie rodałów.

W 1855 r. dzierżawca donosił Magistratowi m. Łodzi, że:

> W mieszkaniu Moška Nogacz garkuchnię w tutejszym mieście oraz i dom zajezdny utrzymującego, gdzie najznaczniejsze kupcy przybywają z różnych okolic[6] [i] nie zajeżdżają do bożnicy, tylko w jego mieszkaniu nabożeństwo odprawiają z czytaniem rodału. Nogacz jedynie dla własnych środków [?] zakupił rodał co jest celem zachęcenia kupców u niego potrzeby mających – jednakże stanowi to znaczny uszczerbek w dochodzie z rodału, a bardziej jeszcze z ofiar dobrowolnych przy użyciu modlitwy podczas czytania rodału przez zamożnych wyrzeczonych.

Saltzman żądał opieczętowania rodału, jednak po kilku dniach obie strony doszły do porozumienia i dzierżawca wycofał żądanie[7].

Rok później Saltzman żądał interwencji władz w sprawie używania rodału bez jego zgody w *sztibłach* chasydów kockich i wareckich – w zachowanych dokumentach brak jednak o nich bliższej informacji[8]. Natomiast w 1858 r., na żądanie Dozoru Bóżniczego, opieczętowane zostały rodały posiadane przez 14 osób: handlarza mąką Izraela Lewkowicza, Mordechaja Hebera, krawca Icka Fajtlowicza, mosiężnika Szulima Reibanbacha, czapnika Abrahama Mularskiego, wyrobnika Lewka Kiepskiego, krawców Mordechaja Tobiasza i Hersza Pryntza, szewca Munisia Korpela, cyrulika Szlamę Moskowicza, Szlamę Bolesławskiego, handlarkę wdowę Rosenblatt, „garkuchników" Mojżesza Nogacza i Majera Henigsztoka. Winnym zakazano odprawiania nabożeństw w przyszłości [9].

Gdy w 1860 r. dzierżawcą dochodu „od rodału" został Daniel Kochański, doprowadził do opieczętowania rodałów zarówno chasydom, z którymi w końcu doszedł do porozumienia[10], jak i poprzedniemu dzierżawcy – Sz. Saltzmanowi oraz M. Heberowi, Jakubowi Horończykowi, Jakubowi (?) Hamburskiemu i Zajnwelowi Fajnsylberowi[11]. Co najmniej od 1864 r. dzierżawa rodału obejmowała również Bałuty; jednak początkowo dzierżawca łódzki (Wigdor Gutgold) miał kłopoty z egzekucją swych uprawnień, gdyż władze powiatu łęczyckiego nie chciały udzielać mu pomocy[12].

---

[6] M. Nogacz posiadał najlepszy żydowski dom zajezdny, który mieścił się w jednopiętrowym, murowanym domu. Wszystkie pozostałe zajazdy żydowskie były „bardzo skromne" – F. F r i e d m a n, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa Żydów do r. 1863*, Łódź 1935, s. 177-178.

[7] APŁ, AmŁ 1565, s. 427.

[8] APŁ, AmŁ 1565, s. 430.

[9] APŁ, AmŁ 1565, s. 468. Por. również: W. P u ś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, s. 168.

[10] *Notabene*, chasydzi ci natychmiast zerwali urzędowe pieczęcie ze swych rodałów i nadal odprawiali nabożeństwa. Dzierżawca rodału musiał powtórnie udać się do władz miejskich w sprawie interwencji – APŁ, AmŁ 1565, s. 471-472.

[11] APŁ, AmŁ 1565, s. 473. Po kilku dniach doszli do porozumienia z dzierżawcą.

[12] APŁ, Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (dalej: RGP-Ant.) 2535, s. 461-463.

Częstotliwość skarg dzierżawców i pojawianie się w nich powtórnie tych samych osób wskazują, że prowadzona ze względów fiskalnych walka z prywatnymi domami modlitwy już wówczas skazana była na niepowodzenie. Wymogi życia były silniejsze. Nie chodziło tu tylko o brak miejsca w gminnej synagodze, ale przede wszystkim o drobne, lecz wyraźne różnice religijne, dzielące poszczególne odłamy chasydów, a także o reformistyczne tendencje części najbogatszych wyznawców religii mojżeszowej.

W roku 1866 w Łodzi było co najmniej 10 domów modlitwy, na których otwarcie wydała zgodę w latach poprzednich Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych [13].

W latach 1873-1874 istniało w Łodzi 8 oficjalnie uznanych domów modlitwy[14]. Wiele innych modlitewni (o których liczbie nie mamy niestety informacji), nie posiadających zezwoleń władz, w maju-czerwcu 1875 r. zostało zamkniętych w ramach przeprowadzanej w całej guberni piotrkowskiej likwidacji „nielegalnych" żydowskich domów modlitwy[15]. W latach następnych liczba wykazywanych w sprawozdawczości Prezydenta m. Łodzi modlitewni prywatnych oficjalnie nie zwiększyła się[16]. Rzeczywistość przedstawiała się zupełnie inaczej. Dozór Bóżniczy w połowie 1884 r. twierdził, że w Łodzi działa 15 prywatnych domów modlitwy[17]. Natomiast spis modlitewni dokonany jesienią 1884 r. przez władze policyjne wykazał 77 domów, w większości działających bez zgody władz. Ponieważ w spisie umieszczono także te lokale, w których zbierało się zaledwie kilkanaście osób, można uznać, że zawiera on, wyjątkowo, pełne informacje o wszystkich istniejących wówczas domach modlitwy[18], a nie tylko o domach, zatwierdzonych przez władze, jak znane wykazy z lat późniejszych. Spis ten związany był prawdopodobnie z akcją legalizacji istniejących modlitewni, która jednak – mimo złożenia odpowiedniej dokumentacji władzom – nie przyniosła spodziewanego rezultatu[19].

Istniejące domy modlitwy musiały ponosić obciążenia na rzecz Dozoru Bóżniczego – opłacać określone w taryfie sumy za prawo czytania rodału dzierżawcy tego dochodu. Dozór Bóżniczy mógł też kontrolować rodały domów modlitwy, a nawet ustalić ich ogólną ilość w mieście[20]. Nieopłacanie należności za czytanie

---

[13] APŁ, AmŁ 7152, nlb.

[14] APŁ, AmŁ 7142, k. 33v, k. 166v.

[15] APŁ, AmŁ 7143, k. 24-24v.

[16] Por. np.: APŁ, AmŁ 7147, k. 4v; APŁ, AmŁ 7148, nlb.

[17] 10 zatwierdzonych przez Komisję Rządowa i 5 zatwierdzonych w latach późniejszych przez Policmajstra m. Łodzi – APŁ, AmŁ 7152, nlb.

[18] APŁ, AmŁ 7152, nlb.

[19] W 1891 r. pisze o tym Policmajster m. Łodzi – Policmajster m. Łodzi (dalej: PmŁ) 579, nlb.

[20] Por. np.: APŁ, AmŁ 7147, k. 17-18. Szerzej o kontraktach, w tym o taryfie za czytanie rodału, por. w rozdziale o synagodze gminnej na Wolborskiej.

rodału ścigane było przez władze, o czym świadczy przykład Kasriela Goldenrata, który za odprawianie w jego lokalu nabożeństwa w Jom Kipur 1879 r. ukarany został karą pieniężną w wysokości 10 rubli[21]. W lutym 1882 r. zaś, na żądanie i zgodnie z warunkami kontraktu z dzierżawcą dochodu „od rodału", Abrahamem Symchą Gutsztadtem, specjalnie oddelegowany urzędnik miejski opieczętował i przeniósł do synagogi gminnej rodały z tych domów modlitwy, które nie płaciły określonych w taryfie sum za ich czytanie[22]. Stałe konflikty na tym tle spowodowały prawdopodobnie rezygnację Dozoru Bóżniczego z wydzierżawiania owego dochodu w połowie lat 80. XIX w.; nie pobierano go na pewno od 1885 r.[23].

Istnienie licznych domów modlitwy, a jednocześnie zły stan techniczny budynku gminnej synagogi, spowodowały pojawienie się początkowo propozycji ich zamknięcia[24], a w roku 1885 przedstawienie przez Dozór Bóżniczy Magistratowi m. Łodzi wniosku o opodatkowanie istniejących domów modlitwy (od 10 do 40 rubli) i o wydawanie zezwoleń na otwieranie nowych domów wyłącznie po zasięgnięciu opinii Dozoru. Dozór podpierał się rozszerzoną interpretacją reskryptu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 23 stycznia 1827 r. Dochody uzyskane z opodatkowania miały być przeznaczone na renowację synagogi gminnej, a następnie na utrzymanie szkół religijnych[25]. Żadna z propozycji nie doczekała się realizacji[26], m.in. w wyniku niechęci zaangażowania się w tę sprawę Magistratu[27]. W latach 1895-1897 Dozór nie otrzymywał w ogó-

---

[21] Nabożeństwo to odprawiali rzekomo „sami sobie", bez jego udziału, przyjezdni kupcy z różnych stron Imperium Rosyjskiego, por.: APŁ, AmŁ 7147, k. 190-190v.

[22] APŁ, AmŁ 7150, nlb.

[23] Takiego dochodu nie wykazuje już, zawierający także dane porównawcze z budżetu lat 1885-1887, *Projekt budżetu na lata 1888-1891*, APŁ, AmŁ 7154, nlb. Por. również: APŁ, AmŁ 7167, k. 22-23; APŁ, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska (dalej: ŁGWŻ) 1, s. 1-3.

[24] Informację o takiej propozycji por.: APŁ, AmŁ 7148, k. 3-3v. Władze gubernialne uważały, że obowiązujące przepisy (Reskrypt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchowych i Oświecenia Publicznego z 23.01.1827, nr 553/86) dopuszczają istnienie prywatnych domów modlitwy z zastrzeżeniem, by nie powodowało to zmniejszenia dochodów Dozoru Bóżniczego. Prośby o ich zamknięcie przez władze były więc, według nich, pozbawione podstawy prawnej. Tekstu wspomnianego reskryptu nie udało się odnaleźć – nie jest umieszczony w późniejszych urzędowych zbiorach dokumentów, jak np. *Постановления относящиеся к действиям губернских правлений и уездных начальников. Ведомство Духовных Дел. Распоряжения относящиеся до римско-католическаго, евангелическаго и еврейскаго вероисповеданий и общия, относящиеся до всех вероисповеданий*, Варшава 1867, passim.

[25] Por.: APŁ, AmŁ 7167, k. 22-23; APŁ, ŁGWŻ 1, s. 1-3.

[26] Świadczy o tym brak pozycji „opłaty domów modlitwy" w kolejnych budżetach Dozoru (por. np.: APŁ, AmŁ 7157, nlb.), jak też brak świadectw Dozoru Bóżniczego w aktach dotyczących zatwierdzania domów modlitwy przez Gubernatora Piotrkowskiego – znajdują się tam tylko zaświadczenia rabina łódzkiego (por.: APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Administracyjny (dalej: RGP-Adm. 9361, nlb.).

[27] Władze miejskie uważały, że należy najpierw sporządzić spisy wszystkich domów modlitwy i uczęszczających do nich osób, a sprawa likwidacji modlitewni istniejących bez pozwolenia zależy od decyzji władz gubernialnych, których jednak prawdopodobnie o całej propozycji nie poinformowały, por.: APŁ, AmŁ 7167, k. 21-22.

le informacji o zatwierdzanych przez Gubernatora Piotrkowskiego domach modlitwy[28].

Natomiast od czasu do czasu nadal urządzano akcje zamykania nielegalnych domów, przy okazji czyniąc trudności także modlitewniom zatwierdzonym, ale nieposiadającym odpowiednich zezwoleń na piśmie[29]. Taka akcja odbyła się np. – z polecenia Gubernatora Piotrkowskiego – w 1891 r. i spowodowała falę próśb o legalizację domów modlitwy istniejących dotychczas bez zezwolenia, popieranych przez Policmajstra m. Łodzi, wskazującego na brak miejsca w synagogach dla całej męskiej ludności żydowskiej miasta[30].

Na podstawie przejrzanej zachowanej dokumentacji, stwierdzić można, że typowy obieg dokumentów w sprawie zatwierdzenia domu modlitwy, przedstawiał się na przełomie XIX i XX w.[31] następująco:

1. Założyciel (założyciele) domu modlitwy zwracał się do rabina urzędowego o wystawienie zaświadczenia o przyjęciu przyszłego domu modlitwy pod kontrolę, dołączając do podania wykaz osób, które miały uczęszczać do modlitewni;

2. Po uzyskaniu pozytywnej opinii rabina, wnioskodawca zbierał z łódzkich sądów pokoju i sądu okręgowego zaświadczenia o niekaralności, a następnie składał podanie do miejscowych władz policyjnych, czyli Policmajstra m. Łodzi, załączając do niego: a) zaświadczenie rabina, b) zaświadczenia o niekaralności, c) plan pomieszczeń, zawierający często także przekroje i wyliczenia powierzchni oraz kubatury, d) wykaz osób, mających uczęszczać do domu modlitwy;

3. Policmajster m. Łodzi albo a) polecał właściwemu prystawowi i lekarzowi urzędowemu dokonanie oględzin na miejscu[32]; albo też b) polecał powołanie komisji sanitarno-technicznej, w celu dokonania tychże oględzin. Komisja taka składała się z a) przewodniczącego – przedstawiciela prezydenta miasta, b) przedstawiciela władz policyjnych, c) właściwego lekarza urzędowego, d) architekta miejskiego, e) przedstawiciela Dozoru Bóżniczego[33]. W obu przypadkach z oględzin tych sporządzany był piśmienny protokół;

4. Na podstawie protokołu oględzin, dołączając wszystkie zebrane dokumenty, Policmajster m. Łodzi kierował do Gubernatora Piotrkowskiego raport,

---

[28] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 50-51.

[29] APŁ, PmŁ 579, nlb.

[30] APŁ, PmŁ 579, nlb.

[31] Jeszcze na początku lat 90. XIX w. obieg dokumentacji był prostszy, a oględzin pomieszczeń dokonywała tylko policja miejska; natomiast w sprawie opinii politycznej o założycielach wypowiadał się naczelnik powiatowego zarządu żandarmerii. por.: APŁ, PmŁ 579, passim.

[32] Por. np.: APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 82-82v.

[33] Por. np.: APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 272.

w którym wypowiadał się, czy istnieją przeszkody do zatwierdzenia domu modlitwy[34];

5. Decyzję o zezwoleniu na otwarcie domu modlitwy podejmował wicegubernator, a zatwierdzał ją gubernator[35];

6. Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego, korzystając ze specjalnego formularza pisma donosił o decyzji Policmajstrowi m. Łodzi. Pismem tym Rząd Gubernialny nakładał na łódzkie władze policyjne m.in. obowiązek ustanowienia kontroli, żeby w modlitewni: zbierały się tylko osoby wymienione w przekazanym do Piotrkowa spisie; nie działały i nie powstawały niedozwolone przez prawo sekty, nie wygłaszano nieodpowiednich mów, nie gromadziły się osoby postronne; nie dochodziło do „jakichkolwiek nieporządków". Jednocześnie władze policyjne miały pilnować przestrzegania, aby modlitewnia nie została przeniesiona do innych pomieszczeń, nawet w tym samym domu[36];

7. Policmajster przekazywał decyzję władz gubernialnych założycielom domu modlitwy, jednocześnie informując o niej (nie zawsze) Dozór Bóżniczy.

W okresie późniejszym, w związku z tendencją do stosowania w Królestwie Polskim zasad obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim, obieg pism uległ zmianie. Wynikało to faktu, że zaczęto w całym Królestwie Polskim stosować – zresztą wbrew przepisowi uwagi 3 do art. 1299 ustawy obcych wyznań[37] – ogólnopaństwowe przepisy dotyczące zakładania domów modlitw. Według wyroków Senatu z 2 listopada 1893 r. i 25 stycznia 1900 r.

Inicjatywa o urządzenie domu modlitwy służyła tam tylko całej żydowskiej gminie miejskiej lub wiejskiej, w której dom modlitwy ma być urządzony, a nie osobie pojedynczej, albo nawet pewnej grupie Żydów – mieszkańców danego miasta lub wsi[38].

Przepisy określały ilość dopuszczalnych domów modlitwy – nie mogło być ich więcej niż jeden na 30 „domów żydowskich" (art. 1302 ustawy obcych wyznań). Literalne stosowanie tych ograniczeń stawało się powodem do blokowania zatwierdzania nowych domów modlitwy, gdyż władze carskie nie chciały uznać nieżyciowości stosowania przepisu, przewidzianego dla małych miasteczek, gdzie mieszkało najwyżej kilka rodzin żydowskich, w odniesieniu do wielkiego miasta, zabudowanego kamienicami, w których mieszkało po kilkadziesiąt takich rodzin.

---

[34] Por. np.: APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 82-82v.

[35] Por.: APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 83.

[36] Por. np.: APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 197.

[37] *Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных*, изд. 1896 г., *Свод Законов*, т. XI, ч. 1.

[38] J. K i r s z r o t, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 11-12.

18 stycznia 1901 r. Policmajster m. Łodzi w piśmie do Rządu Gubernialnego stwierdził, iż dopuszczalna przez przepisy ilość żydowskich domów modlitwy została w mieście znacznie przekroczona. Z drugiej strony, domy modlitwy były skupione w centrum miasta, zaś przedmieścia były ich w dużym stopniu pozbawione.

Biorąc powyższe pod uwagę, jak też mając na względzie 1) że na przedmieściach miasta zamieszkuje bardzo dużo Żydów, 2) że większa część Żydów zamieszkuje w domach należących do chrześcijan, i 3) że przy nieznacznej liczbie synagog i silnym ograniczeniu liczby prywatnych modlitewni możliwe jest przepełnienie istniejących synagog i prywatnych domów modlitwy, które to zjawisko z punktu widzenia sanitarno-higienicznego i pożarowego nie może być uważane za wskazane

policmajster doszedł do wniosku,

że dalsze otwieranie domów modlitwy może być dopuszczalne na krańcach miasta i, oprócz tego, w tych fragmentach centralnych części miasta, które są zaludnione przeważnie przez Żydów, gdzie nie ma w pobliżu [istniejących] domów modlitwy, przy czym takie czy inne załatwienie składanych próśb następowałoby w zależności od miejscowych warunków i rzeczywistej potrzeby podobnej modlitewni[39].

Kilka miesięcy później prośbę – popartą przez Policmajstra i Prezydenta m. Łodzi – o ustalenie właściwej dla tak wielkiego miasta, jakim była Łódź, interpretacji stosowanego w przepisach pojęcia „dom żydowski" – nie jako budynku, ale rodziny – zgłosił do władz gubernialnych łódzki rabin, Eliasz Chaim Majzel. Władze gubernialne uznały się za niekompetentne w tej sprawie (jako dotyczącej ustalenia ogólnej wykładni obowiązującego prawa) i skierowały ją do Senatu[40].

Tymczasem rabin zwrócił się z prośbą, aby aż do rozpatrzenia przez Senat kwestii ilości dopuszczalnych przez prawo domów modlitwy, zatwierdzanie nowych dokonywane było jako „tymczasowe". Władze gubernialne wyraziły na to zgodę[41] i w roku 1902 zatwierdzono na tych warunkach wiele nowych modlitewni[42].

Kwestia owa została ostatecznie rozwiązana orzeczeniem Senatu z 24 czerwca 1905 r., który uznał argumentację prezentowaną przez rabina Majzla, stwierdzając, iż określenie „dom żydowski" dotyczy każdej żydowskiej rodziny, której głowa opłaca składkę bóżniczą. Co do liczby osób, mogących utworzyć własną modlitewnię, Senat przyjął jeszcze bardziej liberalną interpretację, gdyż stwierdził, że może to być jedynie 12 osób, opłacających składkę; natomiast ogólna liczba domów modlitwy w danej miejscowości nie może być większa niż 1 na 30

---

[39] APŁ, RGP-Adm. 9361, k. 167-168. Podobnie postępowano w Warszawie, por.: APŁ, RGP-Adm. 9507, k. 40-40v.

[40] APŁ, RGP-Adm. 9507, k. 1-3, 6-10v; k. 41-42v.

[41] APŁ, RGP-Adm. 9507, k. 43-44; APŁ, PmŁ 1872, nlb.

[42] Wiele przykładów por.: PmŁ 1868, nlb.

„domów żydowskich"[43]. W ten sposób automatycznie zatwierdzono na stałe „czasowe" domy modlitwy.

Inaczej niestety wyglądała sprawa ustalenia organu żydowskiego samorządu uprawnionego do wypowiadania się w sprawie celowości otwarcia nowego domu modlitwy. Wprawdzie początkowo władze gubernialne uważały Dozór Bóżniczy za reprezentanta gminy uprawnionego do wypowiadania się w sprawie otwarcia domu modlitwy i w aktach zamiast zaświadczenia rabina pojawiały się zaświadczenia Dozoru Bóżniczego, stwierdzające, że Dozór, „jako przedstawiciel społeczności żydowskiej, na podstawie pełnomocnictwa zgromadzenia bóżniczego (*божничнаго схода*)" potwierdza, że nie ma zastrzeżeń, co do otwarcia konkretnego domu modlitwy[44].

Praktyka taka nie była jednak powszechna w Królestwie Polskim i z czasem przestała być stosowana także w guberni piotrkowskiej. Np. 1 lipca 1909 r. gubernator pozostawił bez rozpatrzenia prośby Mowszy Gurina, Mordki Bermana i Arona Lejba Łukina o założenie domu modlitwy, na tej podstawie, że o zatwierdzenie żydowskich domów modlitwy, według wyroków Senatu z 2 listopada 1893 r. i 25. stycznia 1900 r., może prosić jedynie cała gmina żydowska, a nie poszczególne jednostki[45]. Już wcześniej, 31 marca 1910 r., tenże gubernator odmówił zgody na przeniesienie w inne miejsce (z Pańskiej 67 na Pańską 58) domu modlitwy Józefa Przygurskiego, gdyż proszący nie przedstawił zgody miejskiej społeczności żydowskiej, zaś zaświadczenia rabina i Dozoru uznane zostały za niewystarczające[46].

Niejednolitość praktyki administracyjnej spowodowała, iż na początku 1911 r. Generał-Gubernator Warszawski zwrócił się do władz centralnych o wyjaśnienie, czy dopuszczalne jest uznawanie pełnomocnictwa Dozoru do wydawania oświadczeń o konieczności otwarcia modlitewni:

> Ministerstwo Spraw Wewnętrznych [...] w odezwie do Generał-Gubernatora z dn. 21 lutego 1911 r. za nr 1520 zaopiniowało, że obowiązujące w Królestwie Polskim prawa o zarządzaniu sprawami duchownymi Żydów (ukazy z dnia 20 grudnia 1821 r. i 7 września 1830 r.) nie nadały Dozorom Bóżniczym prawa starania się (*ходатайствовать*) o otwieranie nowych bóżnic, bez zgody gminy żydowskiej, a tym samym pozostawienie inicjatywy w tym przedmiocie dozorom bóżniczym byłoby rozszerzeniem służących im praw i ułatwiłoby Żydom możność urządzenia nowych bóżnic bez należytej gwarancji co do rzeczywistej ich potrzeby – a tym samym dla urządzenia nowego domu modlitwy konieczną jest zgoda całej religijnej gminy [...] i zasada ta ściśle stosowana być winna.[47]

---

[43] APŁ, RGP-Adm. 9507, k. 56-59.

[44] Por.: APŁ, ŁGWŻ 1, s. 276.

[45] APŁ, PmŁ 1877, nlb.

[46] APŁ, PmŁ 1879, nlb.

[47] J. K i r s z r o t, *Prawa...*, s. 12. Jak podaje tenże autor, prowadziło to do „licznych nieporozumień" między chcącymi otwierać bóżnice a władzami policyjnymi i Zarządem Gminy Starozakonnych w Warszawie.

W rezultacie władze carskie również w Łodzi przestały praktycznie wydawać zezwolenia na otwieranie domów modlitwy[48]; dotyczyło to nawet przenosin istniejących modlitewni pod inny adres. Gdy w 1911 r. miano przenieść na ul Długą 22 dom modlitwy istniejący dotychczas przy ul. Cegielnianej 27, władze gubernialne nie wyraziły zgody, motywując odmowę tym, iż decyzję o przeniesieniu powinna podjąć „całość społeczności żydowskiej miasta"[49].

Taka sytuacja musiała wywołać reakcję ze strony Dozoru. Wprawdzie nie zwołał on, jak sugerowała grupa łódzkich Żydów, ogólnego zebrania gminy żydowskiej, które miało udzielić Dozorowi stałej delegacji do rozpatrywania spraw związanych z domami modlitwy[50], lecz złożył do Senatu skargę w której zażądał przyznania mu prawa do składania wniosków: „a) o otwarcie w mieście Łodzi nowych żydowskich domów modlitwy; b) o przeniesienie istniejących już za zgodą władzy w tym że mieście takowych domów modlitwy do innych budynków". Choć ostatecznie władze gubernialne wycofały się z żądania „zgody całej religijnej gminy" na przenosiny domów modlitwy (na podstawie ukazu Senatu z 15 października 1904), to kwestia zasadnicza – zgody na nowe domy modlitwy – pozostała nierozpatrzona do wybuchu wojny w 1914 r.[51]

W początkowych latach XX w. podania o zatwierdzanie stałych domów modlitwy były rozpatrywane i zatwierdzane przez władze gubernialne w dwóch terminach, nakładających się na okresy święta Paschy i świąt jesiennych (RoszhaSzana, Jom Kippur, Sukot)[52], mimo iż składane były często o wiele wcześniej. Nasuwającym się, choć niemożliwym do udowodnienia, wyjaśnieniem tej dziwnej anomalii jest hipoteza, że zatwierdzenie odbywało się często w zamian za odpowiednią łapówkę, do wręczenia której przynaglało zapewne zbliżanie się uroczystych świąt religijnych i chęć otwarcia nowego domu modlitwy przed ich rozpoczęciem.

Innym rozwiązaniem było oczywiście uruchomienie modlitewni bez wymaganego prawem zezwolenia, co powodowało jednak konieczność opłacania się niższym rangą policjantom (np. w 1902 r. dom przy Rokicińskiej 18 istniał za miesięczną opłatą 3 rubli dla rewirowego[53]).

---

[48] 19 lipca 1911 r. Policmajster m. Łodzi przesłał do Piotrkowa prośbę o otwarcie domu modlitwy przy ul. Cegielnianej 56, popartą podpisami wielu (ok. 25) kupców 1. gildii, członków Dozoru Bóżniczego i Rabina. Do zatwierdzenia jednak nie doszło; zapewne gubernator uznał, że nie jest to zgoda całej gminy – APŁ, PmŁ 1879, nlb.

[49] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 309-311. Inna podobna sprawa: APŁ, PmŁ 1878, nlb.

[50] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 286-287.

[51] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 337-338.

[52] Wcześniej zwrócił na to uwagę F. G u e s n e t, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi XIX wieku: typy i stosunki*, [w:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, pod red. P. S a m u s i a, Łódź 1997, s. 192.

[53] APŁ, PmŁ 1871, nlb.

Łódzkie domy modlitwy – podobnie jak w innych miastach – zakładane były w niewielkich lokalach, głównie mieszkalnych; zapewne specyfiką miasta przemysłowego było wtórne wykorzystanie do celów religijnych pomieszczeń pofabrycznych. Modlitewnie często składały się tylko z jednego pokoju; jeśli miały dwa pomieszczenia, jedno z nich pełniło zazwyczaj rolę sali dla kobiet. Oświetlone były z reguły lampami naftowymi, o wiele rzadziej gazem; bardzo rzadko zdarzają się informacje o stosowaniu wentylacji (za pomocą urządzeń mechanicznych).

Wyjątkowo rzadko spotykamy informacje o domach modlitwy lokowanych w specjalnie na ten cel wybudowanych pomieszczeniach, jak było w przypadku nieruchomości na ul. Średniej 17. 27 marca 1897 r. Robert Karpf uzyskał zezwolenie na otwarcie domu modlitwy dla 75 osób[54] w odrębnym budynku (wybudowanym zresztą niezgodnie z pierwotnie zatwierdzonymi planami Adolfa Zeligsona), umieszczonym w tylnej części jego posesji. Projekt przewidywał klasyczne rozwiązanie części żeńskiej w postaci galerii biegnącej wzdłuż trzech ścian, takiej, jaka występowała w wielu synagogach[55].

Nieczęsto dokonywano także przebudowy na cele religijne całych budynków. Np. 3 lipca 1902 r. zatwierdzono dom modlitwy Wolfa Reichera (na 42 osoby, obecnie jedyna istniejąca w Łodzi synagoga) przy ul. Południowej 28, który powstał w oddzielnym, piętrowym budynku tylnej oficyny. Po adaptacji poprzednio istniejących pomieszczeń kantoru na parterze powstała sala męska z 8 oknami, a na kondygnacji górnej – żeńska z 10 oknami[56].

Oto kilka dalszych przykładów:

W otwartym 10 marca 1899 r. domu modlitwy Eliasza Majera Krawieckiego przy ul. Aleksandryjskiej 25 (dla 30 osób) prostokątna, o silnie ściętym jednym rogu, sala modlitewna o powierzchni 39,0 m^2 i kubaturze 96,88 m^3, mieściła się na parterze 3-piętrowego frontowego domu; posiadała 2 okna, oświetlona była lampami naftowymi[57].

Przeznaczona także dla 30 osób, zatwierdzona 3 kwietnia 1899 r., sala modlitewna *sztibł* Jakuba Oszkowskiego i Michała Wrżonskiego (Brzezińska 26 na Bałutach) miała wymiary 7,0 x 5,9 m (41,66 m^2) i kubaturę 110 m^3; ogrzewana była piecem ulokowanym w rogu pomieszczenia, oświetlona 2 oknami[58].

Zatwierdzony 1 marca 1898 r. dla 26 osób dom modlitwy Hermana Józefa Gejnzlera przy Długiej 68 miał dwa pomieszczenia (jedno z nich prawdopodobnie przeznaczono dla kobiet), połączone korytarzem i mające łącznie 4

---

[54] APŁ, PmŁ 1864, nlb.

[55] APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Budowlany (dalej: RGP-Bud.) 4335, nlb., RGP-Bud. 6147, nlb.; K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta, 1821-1914*, Łódź 1995, s. 136.

[56] APŁ, PmŁ 1870, nlb.

[57] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 59v, 61, 80.

[58] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 112, 114, 115.

okna. Pokoje miały wymiary 5,2x4,8 m i 4,9x5,7 m (powierzchnia odpowiednio 24 i 27 m^2)[59].

W założonym w 1898 r. domu modlitwy Fiszela Lipskiego przy ul. Jerozolimskiej 9 pomieszczenie modlitewne znajdowało się na parterze piętrowego domu i posiadało 3 okna; powierzchnia wynosiła 28,2 m^2, kubatura 96,5 m^3 [60].

Zatwierdzony dla 30 osób (choć według zdania sporządzającego plan architekta, Gustawa Landau-Gutentegera, mógł wystarczyć dla 50 osób) 10 kwietnia 1899 r. dom modlitwy Mordki Hejlmana i Herszela Fejla przy Kamiennej 9 mieścił się w większej liczbie pomieszczeń – w 2 większych pokojach i 2 „szatniach", posiadających łącznie 5 okien, liczących 92,0 m^2 powierzchni (kubatura – 329,2 m^3)[61].

Modlitewnia dla 30 osób założona w 1899 r. przez Lejzera Bursztynowicza na ul. Pieprzowej 16, na posesji Michała Cafta, mieściła się w parterowej, drewnianej oficynie, w jednym pomieszczeniu o pow. 42,9 m^2 i kubaturze 120,6 m^3, posiadającym 3 okna[62].

W 1899 r. Szymon Epsztejn, Hersz Siemiatycki i Zachariasz Herman, właściciele nieruchomości przy Widzewskiej 27, przenieśli na nią dom modlitwy z Nowego Rynku 7. Umieszczono go w oficynie, na 1. piętrze dwupiętrowego budynku (pierwotnie przemysłowego). Oświetlona aż 9 oknami sala modlitwy (dawna sala fabryczna) była jedną z większych, liczyła 7,1x10 m (70,9 m^2). Przy wysokości również wyższej niż średnia, ponad 3,9 m, dawało to kubaturę 281,2 m^3. Za główną salą modlitw znajdowało się znacznie mniejsze pomieszczenie (3,7x4,2 m) o nieustalonym charakterze[63].

Zatwierdzony w 1899 r. dla 30 osób dom modlitwy Zalmana Wolfa Bibergala i Majera Lichtensztejna mieścił się przy ul. Wschodniej 29 w czterech pomieszczeniach (w tym 2 dla kobiet) na parterze 3-piętrowej oficyny; sale oświetlone były gazem, powierzchnia części żeńskiej wynosiła 38,7 m^2, części męskiej – 52,9 m^2. Łączna kubatura – 363m^3. Do sal modlitewnych żeńskich prowadził wąski korytarzyk z sieni, do męskich – wejście bezpośrednio z zewnątrz[64].

Do domów modlitwy w drugiej połowie XIX w. – w okresie, dla którego dysponujemy najpełniejszymi danymi – uczęszczali często mieszkańcy kilku sąsiednich domów. Przykładem może być np. wspomniany już bałucki dom Dawida Ofenbacha przy ul. Aleksandrowskiej 7. Uczęszczało do niego co najmniej 20 osób, zamieszkałych przede wszystkim na początku ul. Aleksandrowskiej (od nr

---

[59] APŁ, PmŁ 1864, nlb.; APŁ, ŁGWŻ 1, s. 56-57.
[60] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 42-42v.
[61] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 144, 146-146v, 149.
[62] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 164, 167-167v, 197.
[63] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 272-273, 275.
[64] APŁ, RGP-Adm. 9255, k. 207-207v, 223, 225; ŁGWŻ 1, s. 151.

5 do 14); tylko jedna osoba mieszkała na ul. Kielma, a jedna na ul. Fajfra[65]. Podobnie było w wypadku domu Abrahama Józefa Kona przy ul. Drewnowskiej 32. Większość uczęszczających do niego Żydów zamieszkiwała na sąsiednich posesjach na ul. Drewnowskiej (8 na tej samej posesji, na której mieściła się modlitewnia); pozostali na Aleksandryjskiej, Wolborskiej, Kielbacha (Bałuty) i Stodolnej (Stodolnianej)[66].

Do zatwierdzonego w 1899 r. domu modlitwy Eliakima Gliksmana przy ul. Piotrkowskiej 43 uczęszczali głównie mieszkańcy kilku kamienic na tej ulicy (np. nr 26, 31, 33, 41, 46, 58). Byli to, przynajmniej częściowo, o ile można sądzić na podstawie występujących na wykazie członków modlitewni pieczątek firmowych, bogatsi kupcy (Jakub M. Kon, Wschodnia 72; Nechemia Finkelstein, Piotrkowska 26; Henoch Weiskohl, Piotrkowska 46; Motes Lipschitz, Piotrkowska 50; Chaskiel Finkel, Piotrkowska 58; Mendel Nachtstern, Piotrkowska 31)[67].

Dla bogatszych, ortodoksyjnych Żydów, mieszkańców sąsiednich ulic Piotrkowskiej (28 osób) i Karola (3 osoby) przeznaczony był dom modlitwy Wolfa Bera Szpigla przy Piotrkowskiej 197; uczęszczało do niego m.in. rodzeństwo Icek Majer, Izrael i Szmul Icek Wojdysławscy (Piotrkowska 197), Abraham i Józef Rapaport (Piotrkowska 197) oraz członkowie rodzin Makowerów i Pomeranców[68].

Podobny charakter nosił dom modlitwy Moszka Icka Gamprechta przy Piotrkowskiej 120 (nr hipoteczny 538) zatwierdzony w 1900 r., uczęszczać do niego mieli bogatsi Żydzi zamieszkali w południowej części ul. Piotrkowskiej, także na jej południowym krańcu (np. Leon Kalecki, Piotrkowska 238, czy Jakub Hirszberg, Piotrkowska 233). Głównie byli to jednak mieszkańcy okolicznych kamienic (np. Mendel, Mojżesz i Józef Grawe, Piotrkowska 132)[69].

Z różnych miejsc pochodzili wierni modlący się w domu przy ul. Aleksandryjskiej 10; mieszkali przy Aleksandryjskiej, Wolborskiej, Nowomiejskiej, Starym Rynku i innych ulicach, położonych w tej okolicy[70].

Do domu modlitwy Mojżesza Helmana przy ul. Cegielnianej 28 w 1900 r. uczęszczało 38 osób wywodzących się z obszernego terytorium – od ul. Widzewskiej na wschodzie po Pańską na zachodzie i od Nowomiejskiej, Konstantynowskiej i Średniej na północy po ul. Benedykta na południu[71]. Późniejsza biografia

---

65 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 195.

66 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 124.

67 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 167-168.

68 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 112-114.

69 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 199-200. Wykaz osób uczęszczających do tej modlitewni sporządzony jest – jako jeden z nielicznych – nie w języku rosyjskim, lecz niemieckim. Być może, wspomniany w nim Jakub Hirszberg, to jeden z współwłaścicieli firmy „Hirszberg i Wilczyński", założonej właśnie przez Żydów niemieckich.

70 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 107.

71 APŁ, ŁGWŻ 1, s. 229-230.

M. Helmana (przynależność do religijnej partii syjonistycznej „Mizrachi"[72]) pozwala na snucie domysłów, że w zorganizowanym przez niego domu modlitwy zbierali się pierwsi łódzcy religijni syjoniści.

Żydzi uczęszczający do domu modlitwy Beniamina Gostyńskiego przy ul. Jakuba 3 pochodzili ze znacznej połaci miasta, od ul. Wólczańskiej (120!) i Benedykta na południu do Zgierskiej i Brzezińskiej na północy oraz od Benedykta 36 na zachodzie do Smugowej na wschodzie; większość z nich jednak mieszkała na obszarze dawnego Nowego Miasta[73].

Różnic w odległości, jaka dzieliła członków poszczególnych modlitewni od ich domów w większości przypadków nie można ustalić na podstawie zachowanej dokumentacji; można jedynie przypuszczać, że domy, w których modlili się mieszkańcy odległych posesji, to chasydzkie *sztibł* lub lokale, do których uczęszczali członkowie różnych, zazwyczaj nieformalnych, organizacji religijnych, czy polityczno-religijnych.

Odrębną grupę próśb stanowią podania o zezwolenie na odprawianie modlitw w okresie świąt jesiennych (przez miesiąc) w lokalach, nie przeznaczonych do tego celu przez pozostałą część roku. Modlili się w nich Żydzi mniej pobożni lub z innych przyczyn (wieku, inwalidztwa) niekorzystający na co dzień z synagog czy domów modlitwy[74]. Były to zarówno lokale mieszkalne, często mogące zmieścić znaczną liczbę osób (nawet do 500), jak i np. pomieszczenia łódzkiej „Talmud-Tory" rzemieślniczej (przy ul Zachodniej 20), Sala Warszawska[75], sala „Harmonia" (Łagiewnicka 2)[76]. Co najmniej od końca lat 90. XIX w.[77] zezwolenia na „czasowe" domy modlitwy wydawał Policmajster m. Łodzi na zasadzie ogólnej delegacji uzyskiwanej od Gubernatora Piotrkowskiego[78]. Jako uzasadnienie otwierania takich czasowych modlitewni podaje się nadmierne przepełnienie istniejących synagog i stałych domów modlitwy[79]. Podstawą do wydania zezwolenia była opinia prystawa właściwego cyrkułu policyjnego[80]. Zdarzające się od-

---

[72] Por.: J. W a l i c k i, *Juden und Deutsche in der Lodzer Selbstverwaltung 1917-1939*, [w:] *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820-1939. Eine schwierige Nachbarschaft*, Hrsg. von J. H e n s e l, Osnabrück 1999, s. 227.

[73] APŁ, ŁGWŻ 1, s. 92-93.

[74] Por. uzasadnienia próśb o otwarcie czasowych domów modlitwy na okres świąt: APŁ, PmŁ 1864-1881, passim. Por. także: P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 77-78.

[75] APŁ, PmŁ 1864, nlb.

[76] APŁ, PmŁ 1864, nlb. W sali mogło pomieścić się 80 ludzi.

[77] Wcześniejszych materiałów dotyczących tej sprawy nie udało się odnaleźć.

[78] Przykład pisma zawierającego taką delegację na rok 1899 znajduje się [w:] APŁ, PmŁ 1886, nlb.

[79] APŁ, PmŁ 1864, nlb. Tamże oryginał takiego zezwolenia dla Szymona Halperna z 26.08.1896 r. O konieczności otwierania czasowych domów modlitwy pisał też rabin E. Majzel (APŁ, PmŁ 1864, nlb.).

[80] APŁ, PmŁ 1864, passim.

mowy oparte były na zastrzeżeniach co do wielkości i stanu pomieszczeń i możliwego zagrożenia bezpieczeństwa modlących się wiernych[81]; tylko w 1903 r. Policmajster usiłował – pod pozorem rzekomego dostatku miejsc w synagogach i stałych domach modlitwy ograniczyć ilość wydawanych zezwoleń czasowych[82].

Zgodnie z przepisem art. 1301 ustawy obcych wyznań zezwolenia władz wymagało nawet systematyczne zbieranie się *minianu* (10 dorosłych Żydów po ukończeniu 13. roku życia) dla modłów za zmarłego, przez Policmajstra m. Łodzi traktowane często jako otwarcie nowego domu modlitwy[83].

Niestety, niewiele można napisać o domach modlitwy w okresie po 1914 r. Odpowiednia dokumentacja, tak bogata dla okresu wcześniejszego, prawie nie zachowała się, choć wiadomo, że władze administracyjne udzielały nadal zezwoleń na otwieranie modlitewni i prowadziły ich kartoteki[84], zaś gmina wyznaniowa potwierdzała konieczność otwarcia nowej modlitewni[85]. Na podstawie opublikowanych przez P. Spodenkiewicza relacji dawnych żydowskich mieszkańców Łodzi można przyjąć, że zarówno sposób powstawania, jak też działalność i skład osobowy domów modlitwy nie uległ w stosunku do okresu przed 1914 r. większym zmianom[86].

---

81 Por np.: APŁ, PmŁ 1864, nlb.

82 Policmajster powoływał się tu na brak nowych podań o otwarcie stałych domów modlitwy, który miał dowodzić rzekomego pokrycia zapotrzebowania na miejsca do modlitwy (APŁ, ŁGWŻ 1, s. 101-102), „zapominając", iż rozpatrywanie podań zostało zablokowane z powodu przekroczenia dopuszczalnej ilości modlitewni (por. wyżej, s. 85).

83 APŁ, PmŁ 1864, nlb.

84 Por.: APŁ, Urząd Wojewódzki w Łodzi 2512, s. 32-38.

85 Por. APŁ, ŁGWŻ 305/a, passim.

86 P. S p o d e n k i e w i c z, *Zaginiona...*, s. 76-78.

ZAKOŃCZENIE

Dzieje łódzkich żydowskich obiektów sakralnych związane są ściśle z historią zarówno całej gminy wyznaniowej, jak też łódzkiej społeczności żydowskiej. Odzwierciedlają one zarówno stosunkowo wolny – na tle całego miasta – wzrost tej społeczności w pierwszej połowie XIX w., jak też burzliwy rozwój w okresie pouwłaszczeniowym, znajdujący odbicie głównie w stałym wzroście ilości domów modlitwy. Na dzieje łódzkich synagog wpłynęły również ciągłe konflikty między zwolennikami judaizmu reformowanego i ortodoksją, które doprowadziły do powstania synagogi na ul. Kościuszki. Swoje piętno odcisnęły także postępująca dyferencjacja poziomu zamożności, a przede wszystkim – różnice polityczne, prowadzące do powstawania modlitewni dla zwolenników nie tylko – co zrozumiałe – różnych kierunków chasydzkich, ale także partii i kierunków politycznych, czego najbardziej znamiennym przykładem była syjonistyczna synagoga „Ohel Jakow".

Rozmieszczenie synagog, a przede wszystkim domów modlitwy, pokrywa się terytorialnie z obszarami zwartego zamieszkania ludności żydowskiej Łodzi: północnym, obejmującym teren od Bałut po ul. Anny i Główną oraz mniej znanym południowym – tzw. „dzielnicą Górnego Rynku", obejmującą przede wszystkim wschodnią pierzeję obecnego pl. Reymonta oraz ulice Zarzewską i Rzgowską.

Wskazać należy jednocześnie na podobieństwa, dotyczące historii synagog i skupionych wokół nich grup wiernych, istniejące między Łodzią a innymi miastami polskimi w Królestwie Polskim i w Galicji. Najciekawszym zjawiskiem jest paralela w działaniach zwolenników postępowego judaizmu w Łodzi i Krakowie[1], widoczna w podobnym przebiegu konfliktu z ortodoksyjną większością, poczynając od powstania odrębnej organizacji, poprzez budowę własnej synagogi i dążenie do utworzenia odrębnej gminy wyznaniowej, uniemożliwione w obu przypadkach przez przepisy prawa administracyjnego, po częściową ugodę z ortodoksją przy zachowaniu pełnej niezależności własnej synagogi[2].

---

[1] Mimo, iż wzorce dla „postępowców" w Krakowie szły z Austrii przez Lwów (Por. H. K o z i ń s k a-W i t t, *Stowarzyszenie izraelitów postępowych w Krakowie 1864-1874*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1999 nr 4, s. 22-23), a w Łodzi z Niemiec przez Warszawę.

[2] Por. H. K o z i ń s k a-W i t t, *Stowarzyszenie...*, s. 19-23; A. Ż b i k o w s k i, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1919*, Warszawa 1995, s. 59.

Powstawanie i działalność łódzkich synagog i domów modlitwy nie odbywało się bez wiedzy i zgody władz administracyjnych. Zaborcze władze rosyjskie, niechętnie nastawione do Żydów, sprawowały nad nimi ścisłą kontrolę, co – paradoksalnie – dało obecnie możność szczegółowego przedstawienia działalności żydowskich miejsc kultu. Natomiast mniejsze zainteresowanie tą kwestią władz II Rzeczypospolitej, wraz ze zniszczeniem w czasie działań wojennych znacznej części dokumentacji, spowodowało, iż okres międzywojenny przedstawiony został z konieczności w wielu wypadkach bardziej skrótowo.

ZAŁĄCZNIK 1. WYKAZ DOMÓW MODLITWY
APPENDIX 1. LIST OF PRAYER HOUSES

Objaśnienie:

1. Wykaz sporządzono na podstawie przejrzanych niekompletnie zachowanych akt: gminy wyznaniowej, miejskich władz policyjnych i władz administracji ogólnej II instancji. Nie rości on sobie w żadnej mierze prawa do kompletności, choćby z tej racji, że zachowane do chwili obecnej materiały archiwalne zawierają dane niepełne lub wewnętrznie sprzeczne, a wyjaśnienie stwarzanych przez nie problemów – na podstawie innych, istniejących przekazów źródłowych, często niezwykle trudnych do pełnego wykorzystania (jak np. akta notarialne[1]) – będzie możliwe dopiero po całkowitym opracowaniu historii Żydów łódzkich.
2. Poszczególne rubryki zawierają:
   a) adres policyjny aktualny w czasie działalności domu modlitwy (w większości wypadków nie będzie zgodny z obecnym adresem nieruchomości[2]);
   b) numer hipoteczny nieruchomości;
   c) daty potwierdzonej źródłowo działalności domu modlitwy; za takie uważa się przede wszystkim daty zatwierdzenia przez władze administracyjne oraz daty innych dokumentów oficjalnych, dotyczących danego domu (do 1914 r. daty według kalendarza juliańskiego);
   d) nazwiska starszych (*gaboim*) domu modlitwy w formie podanej w źródle;
   e) liczbę osób, na jaką dom modlitwy został (lub miał zostać) zatwierdzony;
   f) źródła informacji (podano tylko skrót nazwy zespołu, wszystkie zespoły z zasobu APŁ);
3. Dane dotyczące działalności domów modlitwy, co do których zatwierdzenia brak pozytywnej informacji (lecz można przypuszczać, że takowe nastąpiło), podane są kursywą.
4. Uzupełnienia danych źródłowych, dokonane przez autora niniejszej publikacji, co do których nie jest on w zupełności pewny swych przypuszczeń, podane są w nawiasach kwadratowych: []. Informacje, co do prawdziwości których autor niniejszego opracowania ma szczególne wątpliwości, oznaczone są dodatkowo znakiem zapytania: ?
5. Danych dotyczących domów modlitwy, na które odmówiono zatwierdzenia lub działały nielegalnie, nie umieszczono, chyba że zostały zatwierdzone później lub można przypuszczać, że zatwierdzenie takie nastąpiło.

Explanation:

1. The list is drawn up on the basis of the incomplete preserved files examined: of the denominational community, city police authorities, general administrative authorities of the II instance. It in no way claims the right to being complete and definitive, except in the fact that at the present moment archival materials contain data incomplete or internally contradictory,

---

[1] O możliwościach, a jednocześnie problemach, jakie stwarzają akta notarialne por.: J. W a l i c k i, *Źródła do dziejów Żydów łódzkich w latach 1918-1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*, pod red. W. P u s i a i S. L i s z e w s k i e g o, Łódź 1991, s. 238-239.

[2] Informacje o aktualnych nazwach ulic wymienionych w wykazie można znaleźć m.in. na stronie łódzkiej biblioteki publicznej (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Marszałka J. Piłsudskiego w Łodzi): http://www.wimbp.lodz.pl/

while the explanation of the problems caused by this – on the basis of other existing source transfers, often unusually difficult to be utilised entirely (as for instance notary public acts[3]) – will be possible only after the complete work into the research upon Łódź's Jews has been done.

2. The particular columns contain:
   a) the actual police address at the time of the house of prayer's activities (in the majority of cases this will not tally with the present address of the property[4]);
   b) the real estate registration/mortgage number of the property;
   c) the dates confirmed in sources as to the house of prayer's activities; for which are taken firstly dates confirmed by administrative authorities, as well as the dates of other official documents concerning the given house (up until 1914 in accordance with the Julian calendar);
   d) the surnames of the elders (gaboim) of the house of prayer given in the source;
   e) the number of people the house of prayer was (or was meant to be) registered for;
   f) the source of information (given only as the abbreviation of the unit, all units are from the State Archive in Łódź (SAŁ);
3. Data concerning the activities of the houses of prayer, in the case of those where there is an absence of positive information (or one may assume that such was the case) the data is given in italics.
4. A supplementation of source data carried out by the author of the present work, where doubts remain as to its correctness the said is given in square brackets: []. Information that the present author feels is highly suspect is marked with an additional question mark: ?

Data concerning houses of prayer which were either refused registration or acted illegally is not included, except when the said house was later legalised or one may assume that process took place.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Police Adress	Reg. no.	Date	Elders of House of Prayer	Per-sons	Sources
Aleksandrowska 4 (Bałuty)		29 IX 1904	Szpichler Henoch Zalma	30	PmŁ 1873, nlb. (unnumbered)
Aleksandrowska 7 (Bałuty)		*18 VI 1900*	*Dawid Ofenbach*	*20*	*ŁGWŻ 1, s. 194-195*
Aleksandrowska 8 (Bałuty)		18 VIII 1900	Izbicki Szlama Hersz	30	RGP-Adm. 9507, k. 15v-16
Aleksandryjska 5		28 VIII 1903	Senderowicz Abram Ber, Poter vel Patora Abram Chaim	50	PmŁ 1872, nlb.
Aleksandryjska 6	188a, a	18 VII 1902	Miaskowski Abram	30	PmŁ 1870, nlb.
Aleksandryjska 8	188	1897	Rorman Mojżesz		PmŁ 1864, nlb.
Aleksandryjska 10	*53*	*3 VI 1898*	*Bialek Abram, Grynsztejn Hersz*	*>30*	*ŁGWŻ 1, s. 106.*
Aleksandryjska 11[5]	190	28 VI 1895	Lubochiński Juda Lejb, Milich Wolf	32	PmŁ 1863, nlb.; 1873, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 98

[3] On the possibilities as well as problems created by notary publics' acts cf.: J. W a l i c k i, *Źródła do dziejów Żydów łódzkich w latach 1918-1939*, [in:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*, edited by W. P u s i a i S. L i s z e w s k i e g o, Łódź 1991, pp. 238-239.

[4] Information on the actual street names given in the list can be found on the Łódź public library website (The Marshal J. Piłsudski Łódź Provincial and Municipal Public Library): http://www.wimbp.lodz.pl/

[5] W 1904 r. przeniesiony na Wolborską 28 / In 1904 moved to Wolborska Street 28.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Aleksandryjska 12	*54*	*23 VI 1898*	*Najman Szulem Emanuel*		*PmŁ 1867, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 118, 120-121.*
Aleksandryjska 12	54	13 IX 1902	Wald Dawid	80	PmŁ 1868, nlb.
Aleksandryjska 14	55b	25 IX 1902	Wajsbeg Zelig	30	PmŁ 1868, nlb.
Aleksandryjska 16	55	24 VIII 1895	Orenbach vel Orenbur Szmul Zandel	30	PmŁ 579, 1863, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 11v-12; ŁGWŻ 1, s. 98
Aleksandryjska 24	60	10 VII 1896	Milich Wolf	30	PmŁ 1863, nlb.
Aleksandryjska 25	44	10 III 1899	Krawiecki Eliasz Majer	30	RGP-Adm. 9255, k. 59v, 61, 62, 80; RGP-Adm. 9507, k. 11v-12; PmŁ 1881, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 136-138
Aleksandryjska 34		7 VII 1900	Rodzyński Abram Lejb	34	RGP-Adm. 9507, k. 11v-12; ŁGWŻ 1, s. 186, 188-189
Benedykta 13		21 VI 1903	Lewsztajn Józef	30	PmŁ 1872, nlb.
Benedykta 28		3 IX 1908	Rapaport Szmul Abram	26	PmŁ 1876, nlb.
Benedykta 45		7 VIII 1896	Lipski Moszek	31	RGP-Adm. 9507, k. 30v-31
Brzezińska 13 (Bałuty)		3 VI 1904	Sztejn Aleksander	30	PmŁ 1873, nlb.
Brzezińska 26 (Bałuty)		3 IV 1899	Oszkowski Jakub, Wrżonski Michał	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 112, 114, 115; ŁGWŻ 1, 172, 176
Cegielniana 6		1935	Dom Modlitwy i Nauki Talmudycznej im. b.p. Salomona Nusena Monata-Bajs Szlome		UWŁ 1208, nlb.
Cegielniana 7		26 VI 1902	Gilman Kadesz	111	PmŁ 1870, nlb.
Cegielniana 28	272b	4 IV 1902	Helman Mojżesz Lejb	38	PmŁ 1867, nlb. 1870, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 227, 229-230
Cegielniana 29		7 VII 1897	Kon Aron, Uberbaum Symcha, Winter Chaim Mendel		RGP-Adm. 9507, k. 20v-21
Cegielniana 36 lub 38		24 X 1895	Monat Salomon	30	PmŁ 1863, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 20v-21; ŁGWŻ 1, s. 98
Cegielniana 46[6]	1402a	8 IV 1893	Szpejberg Hersz Zaks Jakub		ŁGWŻ 1, s. 146, 147
Cegielniana 48		29 I 1900	Berger Dydie	97	RGP-Adm. 9507, k. 22v-23
Cegielniana 52		2 XI 1908	„Linas Hacholim"	60	PmŁ 1876, nlb.
Cegielniana 56[7]	2219	ok. 1900	[Uryson Josel?]	40	PmŁ 1881, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 319-320
Długa 14	320 I,1	4 IV 1902	Janowski Chaim	30	PmŁ 1870, nlb.; 1880, nlb.
Długa 22[8]		14 XII 1913	Uberbaum Symcha	30	PmŁ 1881, nlb.
Długa 68	796a	1 III 1898	Gejnzler Herman Józef	26	ŁGWŻ 1, 56-57; PmŁ 1864, nlb.
Długa 76		22 XII 1897	Gejnzler Herman Józef	26	RGP-Adm. 9507, k. 30v-31
Długa 76		8 I 1909	Goldberg Gerszon	25	PmŁ 1877, nlb.

[6] W 1897 r. przeniesiony na ul. Widzewską 42 / In 1897 moved to Widzewska Street 42.
[7] W 1913 r. przeniesiony na Zachodnią 66 / In 1913 moved to Zachodnia Street 66.
[8] Przeniesiony z ul. Cegielnianej / Moved from Cegielniana Street.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Drewnowska 4	*120*	*9 VII 1898*	*Rotman Izrael*		*RGP-Adm. 9255, k. 78*
[Drewnowska 6?]	*121*	*1891*	*Kaliński Jankiel, Zarzewski Jankiel*		*PmŁ 579, nlb.*
Drewnowska 11	114a	10 III 1899	Rotman Izrael	30	RGP-Adm. 9507, k. 12v-13
Drewnowska 11	114a	1898	Koplowicz Kopel		RGP-Adm. 9255, k. 76-77v
Drewnowska 11	114a	11 VIII 1906	Sendrowicz Peter		PmŁ 1875, nlb.
Drewnowska 15 lub 16	125? 126	13 VI 1893	Czośniak Jonas vel Leon	34	RGP-Adm. 9507, k. 13v-14; ŁGWŻ 1, s. 13-14, 146-147
Drewnowska 21	104	17 VIII 1895	Lewkowicz Jankiel, Milich Wolf	30	PmŁ 1863, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 13v-14; ŁGWŻ 1, s. 98
Drewnowska 32	1366a	22 VIII 1898	Kon Abram Józef	30	RGP-Adm. 9507, k. 13v-14; ŁGWŻ 1, s. 122, 124
Dzielna 29[9]	1111	5 XI 1898	Łódzki vel Lidzki Eliasz, Topielewicz Dawid Lejb, Epel Szołom	30	RGP-Adm. 9361, k. 163-164v; 9507, k. 20v-21
Dzielna 29[10]	1111	16 XII 1904	Nelkin Józef	50	PmŁ 1873, nlb.
Dzielna 29	1111	11 VI 1908	Lederman Szmul Fridrich Aron	49	PmŁ 1876, nlb.
Franciszkańska 22	[65]	3 VI 1900	Radzinski Abram Lejb	35	RGP-Adm. 9361, k. 95-98
Główna 41		20 X 1906	Grynberg Matys Szlama	35	PmŁ 1875, nlb.
Główna 41		19 VII 1909	„Chewrat-Miszmorim"	30	PmŁ 1877, nlb.
Główna 46[11]	*1091a*	*wiosna 1910*	*Abramowicz Icek Majer*		*ŁGWŻ 1, s. 279*
Główna 55	1175	2 XII 1897	Gutgold Moszek Isakowicz	20	ŁGWŻ 1, s. 53-54; PmŁ 1864, nlb.
Główna 60		*24 III 1906*	*Kryształ A., Okno T.*		*PmŁ 1875, nlb.*
Jakuba 3	29	20 VIII 1893	Gostyński Beniamin	30	RGP-Adm. 9507, k. 25v-26; ŁGWŻ 1, s. 92, 93
Jakuba 7	*27*	*1891*	*Direnheld Michał*		*PmŁ 579, nlb.*
Jakuba 10	*33*	*3 XI 1899*	*Grincwejg Mendel*		*ŁGWŻ 1, s. 185*
Jakuba 10	*33*	*koniec XIX w.*	*Jakubowicz Michał Wigdor, Banasz Icek*	*30*	*ŁGWŻ 1, s. 131*
Jakuba 12		przed 1930	„Jeszubut Bajs Israel"		UWŁ 1238, s. 2-3
Jerozolimska 7	14	1898	Lipski Fiszel	25	RGP-Adm. 9255, k. 42-43
Jerozolimska 7	14	10 VII 1898	Zander Hercyk	30	RGP-Adm. 9507, k. 25v-26
Jerozolimska 9		6 III 1899	Halpern Icek	25	RGP-Adm. 9507, k. 26v-27
Juliusza 3	1179a	26 V 1897	Moszkowicz Dawid, Mostowicz Berek Wolf	31	RGP-Adm. 9507, k. 31v-32; PmŁ 1864, nlb.
Kamienna 6	*1419b*	*14 VIII 1898*	*Lebental Szlama*		*ŁGWŻ 1, s. 134*
Kamienna 6	1419b	5 IX 1903	Binensztok Mordka	30	PmŁ 1872, nlb.

[9] Przeniesiony z Kamiennej 20 / Moved from Kamienna Street 20.
[10] Przeniesiony spod nieznanego adresu / Moved from unknown adress.
[11] Przeniesiony z Targowej 65 / Moved from Tragowa Street 65.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Kamienna 9	1418d	10 IV 1899	Hejlman Mordka, Fejl Herszel	30	RGP-Adm. 9255, k. 144-146, 149; 9507, k. 22v-23
Kamienna 13[12]	1418 f	20 VIII 1898	Rajbenbach Zelig	30	RGP-Adm. 9507, k. 22v-23; PmŁ 1865, nlb.
Kamienna 13	1418 f	23 VIII 1900	Nelken Józef		ŁGWŻ 1, s. 231-233
Kamienna 17	1428 a	11 V 1898	Kaufman Moszek	30	RGP-Adm. 9507, k. 22v-23; ŁGWŻ 1, s. 75-76; PmŁ 1865, nlb
Kamienna 18		13 IX 1902	Tajch Izrael	40	PmŁ 1868, nlb.
Kamienna 20	1427 a	31 V 1898	Łódzki vel Łucki Eliasz Topielewicz Dawid Lejb, Sudjan Lejb	30	ŁGWŻ 1, s. 70, 72-73
Kielma (Bałuty)		*1 IX 1900*	*Trejster Moszek*	*30*	*PmŁ 1867, nlb.*
Konstanty-nowska 46	320 f	26 IV 1896	Bendet Mordka	30	RGP-Adm. 9507, k. 17v-18; ŁGWŻ 1, s. 125, 127
Konstanty-nowska 65	321b, b,a	6 VI 1902	Gnatek Herszlik	30	PmŁ 1870, nlb.
Kościelny Plac 8	*185/ 186*	*przełom XIX i XX w.*	*Lebental Szlama*		*ŁGWŻ 1, s. 135*
Krótka 6		10 VII 1896	Paluch Majer	30	RGP-Adm. 9507, k. 29v-30
Krótka 12[13]		2 X 1904	Paluch Majer	55	PmŁ 1873, nlb.
Krótka 12		11 I 1909	Walman Majer Chaskiel	30	PmŁ 1877, nlb.
Lutomierska 18	104	3 VII 1900	Lizman vel Lozman Gersz	30	RGP-Adm. 9361, k. 121, 124; 9507, k. 13v-14
Łagiewnicka 6 (Bałuty)		3 V 1900	Friszman vel Fiszman Szymon	30	PmŁ 579, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 15v-16; ŁGWŻ 1, s. 190
Mikołajewska 9	506a	przed 3 VII 1903	[Lichtenberg?]	30	PmŁ 1872, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 103
Mikołajewska 64		23 IV 1895	Kac Icek Józef	30	RGP-Adm. 9507, k. 31v-32
Mikołajewska 64		14 II 1909	Feder Gerszon	96	PmŁ 1877, nlb.
Mikołajewska 69	1093	1895		31	ŁGWŻ 1, s. 39-40
Nowomiejska 4		20 VII 1904	Kapłan Abram	110	PmŁ 1873, nlb.
Nowomiejska 6	10	27 V 1898	Landau vel Lande Moszek Mendel	35	RGP-Adm. 9507, k. 18v-19; ŁGWŻ 1, s. 105
[Nowomiejska 11]	*234*	*1891*	*Berman Wolf, Fannelberg Jakub, Marnowicz Abram*		*PmŁ 579, nlb.*
Nowomiejska 15	232	16 VIII 1894	Lewkowicz Jakub	30	PmŁ 579, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 24v-25; ŁGWŻ 1, s. 146, 148
Nowomiejska 19	21a	1891	Fajtlowicz Fajwel, Bławat Motel, Grosfreid Pinkus		PmŁ 579, nlb.

[12] Przeniesiony spod nieznanego adresu / Moved from unknown adress.

[13] Przeniesiony spod nieznanego adresu. W 1908 przeniesiony na ul. Piotrkowską 92 / Moved from unknown adress. In 1908 moved to Piotrkowska Street 92.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Nowomiejska 21[14]	21 aa	1 X 1899	Jakubowicz Wigdor, Banat vel Banan Icek vel Chaskiel	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 268, 270; 9507, k. 24v-25
Nowomiejska 26	20	8 IV 1893	Sierakowski Ezriel	34	PmŁ 1867, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 12v-13; ŁGWŻ 1, s. 146-148
Nowo-Zarzewska 3	1069b	13 IX 1901	Engel Gabriel	60	PmŁ 1867, nlb.
Nowo-Zarzewska 6		3 II 1909	Wajnberg Eliasz	30	PmŁ 1877, nlb.
Nowo-Zarzewska 20		22 I 1937	Francuz Izrael		UWŁ 2512, s. 32, 35-36
Niska 18[15]	1276k	7 XI 1901	Herc Mordka	100	PmŁ 1868, nlb.; 1870, nlb.; 1873, nlb.
Nowy Rynek 7	7	1891	Epsztejn Salo vel Szlama, Siemiatycki Hersz, German Zachar vel Zachariasz		PmŁ 579, nlb., 1867, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 146
Nowy Rynek 10	240	4 VIII 1876	Baruch August (w 1891-1901)		PmŁ 579, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 146
Ogrodowa 10	*287*	*1891*	*Hilenberg Lajbuś Bławat Lajbuś*		*PmŁ 579, nlb.*
Ogrodowa 10	287	8 VII 1902	Bergman Aleksander		PmŁ 1867, nlb.; 1870, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 208
Ogrodowa 12	*288*	*1891*	*Berger Abram*		*PmŁ 579, nlb.*
Ogrodowa 12	288	? IX 1900	Perła Dawid Józef		RGP-Adm. 9361, k. 176; ŁGWŻ 1, s. 203-204
Ogrodowa 12 (Bałuty)		28 IX 1898	Warszawski Wolf	30	RGP-Adm. 9507, k. 13v-14; ŁGWŻ 1, s. 110-111
Pańska 40		22 VII 1908	Łaski Mordka Majer	22	PmŁ 1876, nlb.
Pańska 67		5 V 1908	Przygurski Józef Moszek	21	PmŁ 1880, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 329
Pieprzowa 14[16] (Bałuty)		15 IX 1900	Bursztynowicz Lejzer	30	RGP-Adm. 9361, k.155, 157, 158, 177
Pieprzowa 16 (Bałuty)		16 II 1899	Bursztynowicz Lejzer	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 164, 167-167v; RGP-Adm. 9507, k. 14v-15; ŁGWŻ 1, s. 162
Pieprzowa 17 (Bałuty)		*22 IV 1901*	*Rozenberg Abram*		*ŁGWŻ 1, s. 251*
Pieprzowa 21 (Bałuty)		12 III 1898	Dykierman Sender	30	RGP-Adm. 9507, k. 13v-14; PmŁ 1865, nlb.
Piłsudskiego 25		3 XII 1936	Girtler Moszek Majer		UWŁ 2512, s. 32, 33-34
Piotrkowska 8	250	26 VI 1902	Dyszkin vel Dyszke Sender	30	PmŁ 1870, nlb.
Piotrkowska 12	252	15 VIII 1895	Senderowicz vel Sendrowicz Izrael	30	ŁGWŻ 1, s. 35-36, 148
Piotrkowska 17	275	17 IX 1877	Bławat Chaim	33	RGP-Adm. 9507, k. 19v-20;
Piotrkowska 17	*275*	*1891*	*Cygielberg Lewi*		*PmŁ 579, nlb.*

[14] Przeniesiony ze Wschodniej 18 / Moved from Wschodnia Street 18.
[15] W 1904 r. przeniesiony na Rokicińską 28 / Moved to Rokicińska Street 28.
[16] Przeniesiony z Pieprzowej 16 / Moved from Pieprzowa Street 16.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Piotrkowska 19	274	16 VI 1895	Kon Salomon	30	RGP-Adm. 9507, k. 19v-20; ŁGWŻ 1, s. 41-42, 146, 148
Piotrkowska 23 [?]	273	1873	Winter Chaim Uberbojm Symcha		PmŁ 579, nlb.
Piotrkowska 25		4 IX 1876	Belin Jakub	25	RGP-Adm. 9507, k. 19v-20
Piotrkowska 29	271	1891	Szifowicz Rachmil		PmŁ 579, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 146
Piotrkowska 31[17]	*270*	*1891*	*Kon Aron, Winter Chaim, Uberbaum Symcha*		*PmŁ 579, nlb.*
Piotrkowska 33	269	od 1876	Winter Chaim (1891)		PmŁ 579, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 146
Piotrkowska 33	*269*	*1891*	*Berger Dydie*		*PmŁ 579, nlb.*
Piotrkowska 38	260	17 IX 1892	Grinszpan vel Grinsztajn Symeon vel Szymon	30	PmŁ 579, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 19v-20
Piotrkowska 42	261	26 IX 1898	Sroka Jakub	30	RGP-Adm. 9507, k. 19v-20; ŁGWŻ 1, s. 89-91
Piotrkowska 43	265	8 VI 1899	Gliksman Eliakim, Jankielewicz Jakub	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 177, 179-180v; 9507, k. 20v-21; ŁGWŻ 1, s. 167-168
Piotrkowska 50	263	przed 1 X 1894			ŁGWŻ 1, s. 146
Piotrkowska 60		9 VII 1901	Majerowicz Izrael Wolf, Wolberg Izrael	31	PmŁ 1867, nlb.
Piotrkowska 81	769	4 II 1898	Herszberg Szmul Gilwan Kadet	50	PmŁ 1864, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 58-59
Piotrkowska 82		9 VIII 1896	Bławat Menasze, Muchnicki vel Michnicki Hersz	30	RGP-Adm. 9507, k. 29v-30
Piotrkowska 83	768	6 IV 1893	Wiślicki Chaim Jakub	30	PmŁ 579, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 30v-31; ŁGWŻ 1, s. 4-5, 146-147
Piotrkowska 88	520	7 XII 1900	Pelc vel Plesner Chaskiel	81	PmŁ 1870, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 238
Piotrkowska 92		8 III 1908	Paluch Majer	55	PmŁ 1876, nlb.
Piotrkowska 107	*756*	*1891*	*Lipszyc Berszt*		*PmŁ 579, nlb.*
Piotrkowska 107	756	30 VIII 1895	Bryczkowski Henoch		PmŁ 1864, nlb.
Piotrkowska 117	751	31 III 1900	Kon Abram Moszek	15	RGP-Adm. 9361, k. 73-77
Piotrkowska 118[18]	537	24 VIII 1895	Bryczkowski Henoch	31	PmŁ 1864, nlb.; PmŁ 1870, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 29v-30
Piotrkowska 120	538	14 VII 1900	Gamprecht Moszek Icek		ŁGWŻ 1, s. 198-200
Piotrkowska 120	538	24 V 1902	Galtricht Moszek	30	PmŁ 1870, nlb.

[17] Przeniesiony z Piotrkowskiej 33 / Moved from Piotrkowska Street 33.
[18] Przeniesiony z Piotrkowskiej 107 / Moved from Piotrkowska Street 107.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Piotrkowska 145	737	10 VI 1893	Jakubowicz Lewek	30	PmŁ 579, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 30v-31; ŁGWŻ 1, s. 11-12, 146-147
Piotrkowska 197	711	5 VII 1898	Szpigel vel Szligiel Wolf Ber	30	RGP-Adm. 9507, k. 33v-34; ŁGWŻ 1, s. 112-114
Piotrkowska 284	626	18 X 1900	Rotholz Michał	30	PmŁ 1867, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 221, 223, 236
Podrzeczna 5	134	24 V 1902	Nejman Szulim	75	PmŁ 1870, nlb.
Podrzeczna 8	*28*	*1891*	*OrbachLejzer Moszek, Frenkel Chemia*		*PmŁ 579, nlb.*
Podrzeczna 9	132a	11 V 1898	Szpigel Józef	30	PmŁ 1865, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 12v-13; ŁGWŻ 1, s. 62
[Podrzeczna 9 lub 12?]	*132*	*1891*	*Terakowski Ezriel*		*PmŁ 579, nlb.*
[Podrzeczna 9 lub 12?]	*132*	*1891*	*Józefowicz Moszek*		*PmŁ 579, nlb.*
[Podrzeczna 9 lub 12?]	*132*	*1891*	*Lewek Lewkowicz*		*PmŁ 579, nlb.*
Podrzeczna 11	[131]	3 IX 1902	Gociał Józef	41	PmŁ 1868, nlb.
Podrzeczna 12	132 [?]	20 VIII 1898	Karmioł Hersz	30	RGP-Adm. 9507, k. 12v-13; ŁGWŻ 1, s. 8-9
[Podrzeczna 21?]	*74*	*1891*	*Szwajcar Lejb*		*PmŁ 579, nlb.*
Południowa 2		15 VIII 1895	Sendrowicz Izrael	30	RGP-Adm. 9507, k. 18v-19
Południowa 18	481	21 IV 1893	Finkelberg Jakub, Berman Wolf Majer, Markowicz Abram	30	RGP-Adm. 9507, k. 23v-24; ŁGWŻ 1, s. 8-9, 147
Południowa 18	481	13 IX 1902	Nelken Józef	30	PmŁ 1868, nlb.
Południowa 20	483	25 II 1897	Solomonowicz Zalman	20	PmŁ 1864, nlb.
Południowa 21[19]	1420	16 IX 1894	Rajbenbach Zelig	30	ŁGWŻ 1, s. 25-26, 148
Południowa 22		26 II 1897	Solomonowicz Zalman	30	RGP-Adm. 9507, k. 23v-24
Południowa 25		22 IV 1895	Lipsztejn Hersz, Codyk Bernsztejn	30	RGP-Adm. 9507, k. 21v-22
Południowa 27[20]	1423	29 X 1899	Kac Chaim Szlama		PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 276-276v, 279-281; 9507, k. 23v-24
Południowa 28	486	3 VII 1902	Rajcher Wilhelm vel Wolf	42	PmŁ 1870, nlb.
Południowa 30	420 a	12 VIII 1895	Lewkowicz Abram Sucher	32	PmŁ 1863, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 23v-24; ŁGWŻ 1, s. 98
Północna 5	313	18 IX 1902	Wajnberg Ire	40	PmŁ 1868, nlb.
Północna 6	298	1897	Kochański Moszek		ŁGWŻ 1, s. 95
Północna 6	298	12 IX 1897	Zilbersztejn Hersz	50	RGP-Adm. 9507, k. 25v-26
Północna 7	312	7 VIII 1893	Zilbersztejn Hersz	[50]	PmŁ 579, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 15-16, 146-147
Północna 7	312	9 VIII 1896	Michałowicz Moszek	30	RGP-Adm. 9507, k. 17v-18

[19] W 1898 r. przeniesiony na Kamienną 13 / In 1898 moved to Kamienna Street 13.

[20] Przeniesiony ze Wschodniej 33 / Moved from Wschodnia Street 33.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Północna 9	311	9 II 1896	Fajtlowicz Moszek	30	PmŁ 1863, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 99
[Północna 9]	*311*	*1891*	*Wajngarten Zelig Wigdor*		*PmŁ 579, nlb.*
Północna 10		11 IX 1902	Adesman Majer	30	PmŁ 1868, nlb.
Północna 11	310	12 VI 1896	Helpern vel Halbpern Icek Lejb	25	PmŁ 1863, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 98
Północna 11	*310*	*1891*	*Fridman Szmul, Szpiwak Issaak*		*PmŁ 579, nlb.*
Północna 11	*310*	*1891*	*Landau Rafał*		*PmŁ 579, nlb.*
Północna 11	310	11 VI 1899	Landau Nusen Icek	40	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 195-196v, 199; RGP-Adm. 9507, k. 17v-18; ŁGWŻ 1, s. 159, 160-161
Północna 21		13 XI 1896	Zilberman Lewek	30	RGP-Adm. 9507, k. 24v-25
Północna 23	336a	1 VI 1902	Witelzon Abram	50	PmŁ 1870, nlb.
Północna 25	336B	3 VIII 1902	Frenkel Szymon	35	PmŁ 1868, nlb.
Północna 25	336B	20 I 1909	Kirszbaum Majer	40	PmŁ 1877, nlb.
Północna 31	338a	11 IX 1902	Fajn Fiszel	38	PmŁ 1868, nlb.
Rokicińska 6[21]	1276	1899	Gerc (Herz?) Mordka	30	RGP-Adm. 9255, k. 200, 204-204v
Promenadna 34		28 VIII 1903	Paluch Majer	30	PmŁ 1872, nlb.
Rokicińska 8[22]	*560 b*	*1910*		*50*	*ŁGWŻ 1, s. 281-282, 284-285*
Rokicińska 12[23]	560 e,d,e,f	1898	Herc (Herz?) Mordka	30	RGP-Adm. 9255, k. 204-204v
Rokicińska 20	1276	14 X 1898	Herc (Herz?) Mordka	30	RGP-Adm. 9507, k. 33v-34
Rokicińska 28[24]	675A	12 XI 1904	Herc (Herz?) Mordka		PmŁ 1873, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 283
Rokicińska 31	1276a ,b	12 VII 1899	Herc (Herz?) Mordka	30	PmŁ 1866, nlb.
Rzgowska 2	*627c, a*	*19 IV 1901*	*Grinberg Perec*		*ŁGWŻ 1, s. 253-254*
Rzgowska 8	627G	23 I 1896	Ferszter Jakub vel Jankiel	30	RGP-Adm. 9507, k. 33v-34; PmŁ 1867, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 49, 98
[Rzgowska 10?]	*627c*	*1891*	*Krel Szmul Moszek Berger Moszek*		*PmŁ 579, nlb.*
Składowa 13	1114	9 VII 1897	Maślanka Icek	30	PmŁ 1864, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 29v-30
Skwerowa 18	1384d	24 VII 1898	Kligier Chil	30	ŁGWŻ 1, s. 115-117
Solna 5[25]	338B	22 IX 1905	Radzyner vel Radziner Dawid Berek vel Ber		PmŁ 1874, nlb.
Solna 8	337a, a	3 VI 1900	Radzyner vel Radziner Dawid Berek vel Ber	30	APŁ, RGP-Adm. 9361, k. 100, 119; 9507, k. 23v-24; ŁGWŻ 1, s. 178

[21] Przeniesiony z Rokicińskiej 12 / Moved from Rokicińska Street 12.

[22] Przeniesiony z Rokicińskiej 28 / Moved from Rokicińska Street 28.

[23] W 1899 r. przeniesiony na Rokicińską 6 / In 1899 moved to Rokicińska Street 6.

[24] Przeniesiony z Niskiej 28; w 1910 r. planowano przeniesienie na Rokicińską 8 / Moved from Niska Street 28; in 1910 planned move to Rokicińska Street 8.

[25] Przeniesiony z Solnej 8 / Moved from Solna Street 8.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Solna 11	338a	10 VI 1898	Frenkel Abram Icek	30	RGP-Adm. 9507, k. 24v-25; ŁGWŻ 1, s. 108
Staro-Brzezińska 36		*1901*			*PmŁ 1867, nlb.*
Staro-Zarzewska 5	627	14 IX 1903	Fridman Szlama	40	PmŁ 1872, nlb.
Staro-Zarzewska 5	*627*	*12 II 1901*	*Markus Mordka*		*ŁGWŻ 1, s. 249*
Staro-Zarzewska 35		*1903*	*Goldberg Moszek, Goldberg Chaim*		*PmŁ 1872, nlb.*
Stary Rynek 2	228	17 IX 1899	Łódzki vel Łucki Henoch	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 262-263v; RGP-Adm. 9507, k. 11v-12; ŁGWŻ 1, s. 169
Stary Rynek 6	*224*	*1891*	*Frenkel Szymon Wolf, Orbach Jakub*		*PmŁ 579, nlb.*
Stary Rynek 11	190	21 VII 1895	Lubochiński Juda, Joskowicz Lejb	32	RGP-Adm. 9507, k. 12v-13; ŁGWŻ 1, s. 27-28, 98
Stary Rynek 13	*181*	*1891*	*Latowicz Abram, Kaufepan Bombel*		*PmŁ 579, nlb.*
Stary Rynek 14[26]	180	24 III 1895	Rorman Moszek Majer	30	PmŁ 579, 1864, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 148
[Stary Rynek?]	*193*	*1891*	*Berger Abram*		*PmŁ 579, nlb.*
Stodolniana 7	*126*	*1891*	*Czośniak Jonas*		*PmŁ 579, nlb.*
Srednia 2	*329*	*1891*	*Honigsztajn Jakub, Krul Majer*		*PmŁ 579, nlb.*
Srednia 17	428	27 III 1897	Karpf Robert	75	RGP-Adm. 9507, k. 23v-24; PmŁ 1864, nlb.
Srednia 44	355	5 II 1900	Krauskopf Szaja Ber	30	RGP-Adm. 9361, k. 28-30; 9507, k. 26v-27
Targowa 10		24 V 1902	Frenkel Henoch	36	PmŁ 1870, nlb.
Targowa 65		1898	Abramowicz Icek Majer	40	RGP-Adm. 9255, k. 35-35v, 39
Widzewska 27[27]	1426	14 X 1899	Epsztejn Szymon vel Szołom, Siemiatycki Hersz, Herman Zachariasz	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-Adm. 9255, k. 272-273, 275; RGP-Adm. 9507, k. 21v-22
Widzewska 42[28]	1434	9 I 1898	Sznejberg Hersz, Zaks Jakub I.	n. o.	PmŁ 1864, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 21v-22; ŁGWŻ 1, s. 52.
Widzewska 46[29]		14 XII 1913	Wald Icze	40	PmŁ 1881, nlb.
[Widzewska 65?]	*1110*	*1891*	*Sznejberg Hersz*		*PmŁ 579, nlb.*
Widzewska 71		9 III 1900	Wieruszewski Mordka Mendel	31	RGP-Adm. 9361, k. 52, 56; 9507, k. 29v-30
Widzewska 90	*1128*	*1910*	*Birnbaum Chaim*		*ŁGWŻ 1, s. 302*
Widzewska 119 lub 121	1094a	18 III 1899	Grosman Moszek Lejzer	35	RGP-Adm. 9255, k. 94-97; 9507, k. 30v-31

[26] W 1897 r. przeniesiony na Aleksandryjską 8 / In 1897 moved to Aleksandryjska Street 8.
[27] Przeniesiony z Nowego Rynku 7 / Moved from Nowy Rynek (New Market) 7.
[28] Przeniesiony z Cegielnianej 46 / Moved from Cegielniana Street 46.
[29] Przeniesiony z Południowej 46 / Moved from Południowa Street 46.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
[Widzewska 121? lub Dzielna 62 lub 64?]		*1891*	*Fajlłowicz Fajwel, Bławat Motel, Grosfreid Pinkus*		*PmŁ 579, nlb.*
Wolborska 1	233	3 V 1898	Orbach Lejzer Moszek	30	PmŁ 1865, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 25v-26; ŁGWŻ 1, s. 80-82
Wolborska 3	222	21 VII 1898	Zelechowski vel Żelichow Nachman Nusyn	30	ŁGWŻ 1, s. 81-82, 84; PmŁ 1865, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 24v-25
Wolborska 18	*201a*	*17 VII 1900*	*Kaczka Hercek*		*PmŁ 1867, nlb.*
Wolborska 28[30]		25 X 1904	Lubochiński Idel	32	PmŁ 1873, nlb.
Wolborska 32	[3]	17 VIII 1902	Libermensz Moszek	33	PmŁ 1868, nlb.
Wolborska 33	211B	11 IV 1899	Lajpciger Lejb, Pantel vel Bantel Elja	30	RGP-Adm. 9255, k. 127-129; 9507, k. 25v-26; ŁGWŻ 1, s. 132-133
Wólczańska 137		4 II 1906	Szmerłowicz A.	35	PmŁ 1875, nlb.
Wschodnia 2	21m,a	1 VI 1902	Hamburski Chune		PmŁ 1867, nlb.; PmŁ 1870, nlb.
Wschodnia 10	465	1876	Kon Aron [?]		PmŁ 579, nlb.
Wschodnia 15[31]		2 X 1904	Russak Aron	30	PmŁ 1873, nlb.
Wschodnia 18	*469*	*24 VII 1898*	*Jakubowicz Michał Wigdor, Banasz Icek*	*30*	*RGP-Adm. 9255, k. 17-18, 20; ŁGWŻ 1, s. 128-130*
Wschodnia 24		29 VII 1899	Bibergal Chaim Zalman, Lichtensztejn Majer	30	RGP-Adm. 9507, k. 18v-19
Wschodnia 25	*457*	*1891*	*Rajbenbach Zelig*		*PmŁ 579, nlb.*
Wschodnia 25	457	29 VIII 1895	Czlenow Aron, Krenicer vel Krinicer Zalma	32	RGP-Adm. 9507, k. 18v-19; ŁGWŻ 1, s. 33-34, 148
Wschodnia 29	455	27 VII 1899	Bibergal Zalman Wolf, Lichtensztejn Majer	30	PmŁ 1866, nlb.; RGP-adm. 9255, k. 207-207v, 223, 225; ŁGWŻ 1, s. 151
Wschodnia 33[32]	452	18 V 1893	Kac Szlama Chaim	30	RGP-Adm. 9255, k. 277-277v; PmŁ 579, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 17-18, 146-147
Wschodnia [35?]	*453*	*1891*	*Liberman Pinkus, Łódzki vel Łucki Eliasz, Pawłowski Gecel*	*31*	*PmŁ 579, nlb.*
Wschodnia [41?]	*1408*	*1891*	*Rokman Aron, Epsztejn Dawid*		*PmŁ 579, nlb.*
Wschodnia 43		17 IX 1892	Szlamowicz Szmul	30	RGP-Adm. 9507, k. 20v-21
Wschodnia [49?]	*1410*	*1891*	*Kestenberg Majer, Fuks Fiszel, Hercberg Józef*		*PmŁ 579, nlb.*
Wschodnia 53	1404	27 V 1898	Lipszyc Berek	30	PmŁ 1865, nlb.

[30] Przeniesiony z Aleksandryjskiej 11 / / Moved from Aleksandryjska Street 11.
[31] Przeniesiony spod nieznanego adresu / Moved from unknown adress.
[32] W 1899 r. przeniesiony na ul. Południową 27 / In 1899 moved to Południowa Street 27.

Adres policyjny	Nr hip.	Data/y	Starszy(i) domu modlitwy	Osób	Źródła
Wschodnia 53	1404	31 V 1898	Lipszyc Abram	30	PmŁ 1868, nlb.
Wschodnia 54 lub 50	[489 a?]	16 III 1893	Nejman Hersz Chaim, Obarzanek Szmul Ber, Klajd Kiwa	32	RGP-Adm. 9507, k. 21v-22; PmŁ 1865, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 21-22, 146-147
Wschodnia 56		1898	Mowszowicz vel Moszkowicz Szlama Icek		PmŁ 1865, nlb.; 1871 nlb.; ŁGWŻ 1, s. 66
Wschodnia 58		*5 II 1898*	*Lipszyc Abram Ber*		*ŁGWŻ 1, s. 30, 67*
Wschodnia 64 lub 66	[1416 ?]	4 IV 1902	Krakowski Mordka Mendel	30	PmŁ 1867, 1870 nlb.; ŁGWŻ 1, s. 215
Wschodnia 66	1418a	17 X 1892	Kissyn Bencjon		RGP-Adm. 9507, k. 22v-23; PmŁ 579, nlb.
Zachodnia 29	318	1897			ŁGWŻ 1, s. 55
Zachodnia 40[33]	44	przed 1898	Działowski Chaskiel		
Zachodnia 40	44	20 VIII 1898	Berliner Icyk Majer	30	PmŁ 1865, nlb.; 1881, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 18v-19; ŁGWŻ 1, s. 60-62
Zachodnia 42		12 VII 1908	Czaryski Majer	40	PmŁ 1876, nlb.
Zachodnia 66	270E	30 X 1902	Uryson Josel	200	PmŁ 1868, nlb.; PmŁ 1881, nlb.
[Zagajnikowa ?]	*489b*	*1891*	*Nejman Chaim Hersz, Klejd Kiwa Obarzanek Szmul Ber*		*PmŁ 579, nlb.*
Zawadzka 21		4 VII 1912	Sztork vel Sztark Josif vel Majlech	30	PmŁ 1881, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 17v-18
Zawadzka 29[34]	481	4 II 1898	Działowski Chaskiel	30	PmŁ 1864, nlb.; RGP-Adm. 9507, k. 17v-18
Zarzewska 5	627	4 IV 1902	Markus Mordka	30	PmŁ 1870, nlb.
Zarzewska 7	1069	22 VIII 1895	Ejlenberg Józef Majer	30	RGP-Adm. 9507, k. 33v-34; PmŁ 1863, nlb.; ŁGWŻ 1, s. 98
Zarzewska 19	1063	26 I 1901	Ratner Aron	30	RGP-Adm. 9507, k. 33v-34; ŁGWŻ 1, s. 217, 219-220
Zgierska 21		20 II 1937	Rozencwajg Dawid, Feldman Abram Chil		UWŁ 2512, s. 32, 39-40
Zgierska 46 (Bałuty)		*16 VI 1900*	*Szlamowicz Józef Lejb*		*PmŁ 1867, nlb.*
Zgierska 76 (Bałuty)		*19 VII 1900*	*Zimenfeld Icek*		*ŁGWŻ 1, s. 181*
Zgierska 15 (Bałuty)		19 VII 1900	Falke Józef Aron	34	RGP-Adm. 9361, k. 144-145; 9507, k. 14v-15
Zielona 34		23 VIII 1903	Bławat Jankiel	40	PmŁ 1872, nlb.
Żeromskiego 20		24 III 1937	Salamończyk Lajb		UWŁ 2512, s. 32, 37-38
Żurawia 4 (Radogoszcz)		*1911*	*Orzech Abram Icek*		*ŁGWŻ 1, s. 276*
Żurawia 4 (Radogoszcz)		1933	dom modlitwy gminy wyznaniowej		ŁGWŻ 440, s. 1; 441, s. 1; 442 s. 1

[33] W 1898 r. przeniesiony na ul. Zawadzką 29 / In 1898 moved to Zawadzka Street 29.

[34] Przeniesiony z Zachodniej 40 / Moved from Zachodnia Street 40.

ZAŁĄCZNIK 2.
„AKT FUNDACYJNY" SYNAGOGI POSTĘPOWEJ W ŁODZI
APPENDIX 2.
'THE FOUNDATION ACT'
FOR THE ŁÓDŹ PROGRESSIVE SYNAGOGUE

APŁ, Not. Kamocki, 2371/1879

Тысяча восемьсот семьдесять девятого года Октября двадцать девяого/Ноября десятого дня. Ко мне Лодзинскому Нотариусу Роману Петровичу Данелевичу в контору мою находящуюся в городе Лодзи под № 327 явились лично мне известные и к совершению актов законную правоспособность имеющие: 1. Израель Кальманов Познанский, 2. Семен Семенов Гайман, 3. Яков Рафалов Закс, 4. Гуго Шимонов Вульфзон, 5. Изидор Абрамов Бирнбаум, 6. Август Мойсеев Барух и 7. Иоахим Ицков Зильберштейн, владельцы недвижимостей, фабриканты и купцы в городе Лодзи проживающие, там же законное жительство избирающие и объявили, что так как оживленность города Лодзи в комерческом и промышленном отношении, увеличивает в значительном количестве число зажитных и образованных лиц еврейского исповедания, которые соответственно своему умственному развитию, неследуя примеру и взгляду своих единоверцов фанатиков, и не имея возможности слиться с ними в одно целое, не могут с успехом повлиять на уменьшение распространяющегося в высшей степени фанатизма, а между тем сами лишены возможности отправлять в общественной синагоге богослужение и религиозные обряды по точному смыслу Моисеевого закона. В цели за сим достижения благополучного результата к уменьшению числа отсталых фанатиков, а главным образом предоставления возможности образованному классу города Лодзи еврейского исповедания исполнять свои религиозные обряды и отправлять богослужение с требуемым приличием и усовершенствованием, они явившиеся как владельцы недвижимостей, фабриканты и купцы в городе Лодзи постанавляют своими собственным средствами построить здесь в городе Лодзи совершенно отдельную синагогу, на началах и основаниях по коим таковая же синагога учреждена была в городе Варшаве по Данелевической улице, с такими правами которые предоставлены членам означенной синагоги согласно составленному в приложении к постановлению бывшего Совета Управления Царства Польского от двадцать восьмого Июня/десятого Июля тысяча восемь-

сот пятьдесять пятого года за № 4333 уставу. Равным образом они обязываются купить или приобрести необходимый плац для воздвижения оной синагоги, при которой могла бы существовать школа для изучения закона Божьего, тех детей еврейского населения, которые посещают казенные христианские училища. На постройку вышесказанной особой синагоги явившиеся Израель Познанский, Семен Гайман, Яков Закс, Гуго Вульфзон, Изидор Бирнбаум, Август Барух и Иоахим Зильберштейн ожертвуют каждый из них по два тысяча рублей серебром, что составит сумму четырнадцать тысяч рублей серебром, каковая-то сумма с доходом могущим выручиться от продажи и аренды мест в синагоге и других оброчных статей будет совершенно достаточную. Вноз вышеозначенной суммы четырнадцать тысяч рублей серебром явившиеся принимают для себя обязательным и от такового вноза под никаким предлогом отказаться не смогут, при чем обязываются каждый по два тысяча рублей серебром тотчас представить наличными, как только постройка несколько раз упомянутой синагоги утверждена будет правительством. Выписи могут быть выданы интересованным лицам. Акт сей совершен в присутствии свидетелей имеющих требуемые законом качества Фридриха Богумилова Баера и Осипа Фомова Колясинского обывателей в городе Лодзи проживающих прочтен, понят, одобрен, принят и подписан. Гербовая бумага за пятнадцать копеек уничтожена, а сбора в доход города взыскано семь с половиною копеек. Оговориваемся, что на первой странице в восемнадцатой строке в слове „промышленном" зачеркнута буква „о" на второй странице в четырнадцатой и пятнадцатой строках зачеркнуто „мы они объявляющиеся" и на третей странице в двадцать четвертой строке зачеркнуто „вз" тому верить на первой же странице в двенадцатой и тринадцатой строках вместо зачеркнутых слов „Маркус Иоахимов" сверху написано „Иоахим Ицков" и на третей странице в тринадцатой строке зачеркнуто „Маркус" а сверху написано „Иоахим" тому можно верить.

INDEKS/INDEX

Abramowicz B., 27
Abramowicz Icek Majer, IV; X
Adelson Alan, 33; 59; 66
Adesman Majer, IX
Albedynski, generał-gubernator, 44
Aleksander II, car, 52
Aleksander III, car, 52
Alperin Aron, 5; 8; 9
Alter Icie Majer, 14
Alterman Hilel, 26; 54; 55; 57
Aszkenazy Cwi, 56
Auerbach Icek, 44; 45
Auerbach Rozalia, 44; 45
Auffschlag Józef, 8
Auffschlag Marianna z d. Popielawska, 8

Badziak Kazimierz, 7; 18; 24; 40; 41; 42
Baer Friedrich, XIV
Bal Szem Eliasz, 56
Banasz Icek, IV; XI
Banat vel Banan Icek vel Chaskiel, VI
Banner Hersz, 5; 8; 9; 10; 11; 12; 17
Baranowski Bohdan, 8; 18; 75
Baranowski Julian, 7; 59
Baranowski Krzysztof, 55
Baranowski S., 60
Barcińscy, rodzina, 42; 48
Barciński Salomon, 48; 49
Bardach Juliusz, 10
Barnsztajn Izrael Menachem, 72
Baruch August, 18; 42; 43; VI; XIII; XIV
Baruch Maksymilian, 42
Baruchowie, rodzina, 42
Basz Lejb, 72
Basz Tenszel, 67; 69; 70; 72; 73
Bauer M., szklarz, 25
Baum Abraham Majer, 72
Belin Jakub, VII
Bendet Mordka, V
Ben-Sasson Haim Hilel, 37
Berensztejn Dobrysz, 72
Berger Abram, VI; X
Berger Dydie, III; VII
Berger Frojm, 72
Berger Lejzer, 12; 13; 14; 15; 37
Berger Lejzer H., 31
Berger Moszek, IX
Berger, szklarz, 25
Bergman Aleksander, VI
Berke Symcha, 28; 29; 31
Berliner Icyk Majer, XII
Berliner Jerzy, 35
Berman Chil Icek, 29
Berman Ikassel Mojżesz, 65
Berman Mordka, 86
Berman Wolf, V
Berman Wolf Majer, VIII
Bialek Abram, II
Bibergal Chaim Zalman, XI
Bibergal Zalman Wolf, 89; XI
Binensztok Mordka, IV
Birencwajg Icek, 37
Birnbaum Chaim, X
Birnbaum Izydor, 42; 43; 49; XIII; XIV
Birnbaumowie, rodzina, 42; 48
Bławat Chaim, VI
Bławat Icek, 12; 13; 14
Bławat Jankiel, XII

Bławat Lajbuś, VI
Bławat Menasze, VII
Bławat Motel, V; XI
Boehm Jakub, 15; 37; 39; 41
Bojanowski Tadeusz, 59
Bolesławski Szlama, 80
Borensztajn Izaak, 72
Bornstein Uszer, 28
Bornsztejn Dawid, 19
Bornsztejn Szlama, 19
Bornsztejn, instalator gazowy, 25
Borowski A., 38
Braude Abraham, 56
Braude Lajb, 56
Braude Markus, 56; 57; 58
Brenzel G., 31
Broder Mojżesz, 25
Bronowski Abraham, 9; 13; 14
Bronowski Lewek, 12; 13
Bryczkowski Henoch, VII
Brzeziński Joel, 13; 14
Brzoza Czesław, 30
Buchweitz Mendel, 28
Bursztynowicz Lejzer, 89; VI

Caft Michał, 89
Cecemski Josele, 28
Chałow Izrael, 19
Chmielewski Łukasz, 7
Codyk Bernsztejn, VIII
Cohn Ludwik, 40
Cukier Ludwik, 59
Cygelberg Gecel, 67
Cygielberg Lewi, VI
Czarkowski Antoni, 10
Czaryski Majer, XII
Czlenow Aron, XI
Czlenow Jechiel, 29
Czośniak Jonas, X
Czośniak Jonas vel Leon, IV

Danielewicz Roman, 41; XIII
Dawid Ofenbach, II
Dembiński Dawid, 17
Dilthey Wilhelm, 56
Dimant, malarz, 25
Direnheld Michał, IV
Dobranicki Daniel, 61; 63; 64; 65
Dobranicki Jakub, 15; 20; 48; 62
Dobranicki Stanisław, 59
Dobrzyński Mejlech, 14
Domb L., 31
Drukier S., 31
Dykierman Sender, VI
Dyszkin vel Dyszke Sender, VI
Działowski Chaskiel, XII
Dzięgielewska Katarzyna, 75
Dzięgielewski Jan, 75

Eigerowie, rodzina, 42
Eisenbach Artur, 11; 36
Eizner Łaja, 77
Eizner Wolf, 77
Ejlenberg Józef Majer, XII
Eksztein Lewek, 17
Engel Gabriel, VI
Epel Szołom, IV
Epstein Mozes, 65
Epsztejn Dawid, XI
Epsztejn Szymon, 89; VI; X
Etkind Ber, 67; 71; 72

Fajn Fiszel, IX
Fajn Szoel, 28; 29; 31
Fajnsylber Zajnwel, 80
Fajtlowicz Fajwel, V; XI
Fajtlowicz Icek, 80
Fajtlowicz Mojżesz, 12
Fajtlowicz Moszek, IX
Falke Józef Aron, XII
Fannelberg Jakub, V
Fater Icchak, 55
Feder Gerszon, V
Fejl Herszel, 89; V
Feldman Abram Chil, XII
Feldmark I., majster ciesielski, 25; 64
Ferszter Jakub vel Jankiel, IX
Ficowski Jerzy, 74
Fijałek Jan, 8; 18; 75
Finkel Chaskiel, 90
Finkelberg Jakub, VIII
Finkelstein Nechemia, 90

Francuz Izrael, VI
Frantz Paulina, 75
Frantz Wilhelm, 75
Frenkel Abram Icek, X
Frenkel Chemia, VIII
Frenkel Henoch, X
Frenkel Jakub, 17
Frenkel Józef, 14
Frenkel Maurycy, 48; 49
Frenkel Szymon, IX
Frenkel Szymon Wolf, X
Freund Abraham Z., 27
Fridman Szlama, X
Fridman Szmul, IX
Fridrich Aron, IV
Friedman Filip, 5; 8; 9; 10; 11; 12; 14; 15; 36; 37; 38; 40; 80
Friszman vel Fiszman Szymon, V
Fuks Fiszel, XI
Fuks M., 40

Gajewicz L., 24
Gala Sławomir, 56
Galtricht Moszek, VII
Gamprecht Moszek Icek, 90; VII
Gec I., majster murarski, 64
Gejnzler Herman Józef, 88; III
German Zachar vel Zachariasz, VI
Gilman Kadesz, III
Gilwan Kadet, VII
Ginsberg Bernard, 17
Girtler Moszek Majer, VI
Gliksman Eliakim, 90; VII
Gnatek Herszlik, V
Gociał Józef, VIII
Goldberg Chaim, X
Goldberg Enoch, 15
Goldberg Gerszon, III
Goldberg Moszek, X
Goldenrat Kasriel, 82
Goldfeder Adolf, 48
Goldrath Manes, 11; 37
Gostyński Beniamin, 91; IV
Grabowski Józef, 51
Graff Jakub, 43
Grawe Józef, 90
Grawe Mendel, 90
Grawe Mojżesz, 90
Grinberg Perec, IX
Grincwejg Mendel, IV
Grinszpan vel Grinsztajn Symeon vel Szymon, VII
Grosfreid Pinkus, V; XI
Grosman Moszek Lejzer, X
Grosman Szmul, 13
Grupińska Anka, 14
Grynberg Matys Szlama, IV
Grynsztejn Hersz, II
Guesnet Francois, 20; 87
Gurin Mowsza, 86
Gurland Lejb, 67
Gutgold Moszek Isakowicz, IV
Gutgold Wigdor, 80
Gutsztadt Abraham Symcha, 82

Hafftka Aleksander, 14
Hakohen Hilel, 9
Halpern Icek, IV
Halpern Szymon, 91
Hamburski Chune, XI
Hamburski Jakub, 12; 13; 14; 80
Hamburski Pinkus, 21
Heber Kalman, 28; 29
Heber Mordka, 80
Heidemann, cieśla, 13
Hejlman Mordka, 89; V
Helman Mojżesz, 29; 67; 90; III
Helman Mordechaj, 67
Helpern vel Halbpern Icek Lejb, IX
Hendeles D., 28
Henigsztok Majer, 80
Hensel Jürgen, 91
Herc (Herz?) Mordka, VI; IX
Hercberg Józef, XI
Herman Zachariasz, 89; X
Herszberg Szmul, VII
Herszenberg Cudek, 65
Hertz Izaak, 48; 49
Hertz Jakub, 49
Herz (Herc?) Mordka, IX
Herzl Teodor, 29; 30; 59
Heyman Maurycy, 48

Heyman Szymon, 41; 43; 62; XIII; XIV
Hildesheimer Azriel, 56
Hilenberg Lajbuś, VI
Hirszberg Jakub, 90
Hirszgał Dawid Hersz, 67
Hochenberg Samuel, 65
Honigsztajn Jakub, X
Horończyk Jakub, 37; 80
Horowic Jakub Izaak z Lublina, 14
Horyńczyk (Torończyk?) Jakub, 13
Huberband Szloma, 33; 34; 59; 66

Ihnatowicz Ireneusz, 18; 41; 48
Izbicki Szlama Hersz, II
Izraelowicz Dawid, 19; 20

Jakobi Gottlieb, 10; 11
Jakub Icchak z Przysuchy, 14
Jakubowicz Lewek, VIII
Jakubowicz Michał Wigdor, IV; XI
Jakubowicz Wigdor, VI
Janczak Julian, 10; 11
Janik Maciej, 7; 61
Jankielewicz Jakub, VII
Janowski Chaim, III
Jarociński Stanisław, 56
Jedlicka Estera z d. Nadel, 75
Jedlicka Sura, 77
Jedlicki Wolf, 75; 76; 77
Jelski Izrael, 55
Jerozolimski Mendel, 9
Jeżewski, notariusz, 77
Joselewicz G., 32
Joskowicz Lejb, X
Józefowicz Moszek, VIII

Kac Chaim Szlama, VIII
Kac Icek Józef, V
Kac Szlama Chaim, XI
Kacenelenbogen Markus, 78
Kacenelson Icchak, 73; 74
Kaczanowski Mojżesz, 67
Kaczka Hercek, XI
Kalecki Leon, 90
Kaliński Jankiel, IV
Kaliński, malarz, 25
Kamiński Jakub, 59
Kamocki Jan Franciszek, 49
Kaplun (Kapłan?) Abraham, 70
Kapłan Abraham Majer, 69
Kapłan Abram, V
Karmioł Hersz, VIII
Karnawalski, notariusz, 77
Karo Eliasz, 31
Karpf Majer, 28
Karpf Mojżesz, 29
Karpf Robert, 88; X
Kaszyńska Anna, 75
Kaszyński Stanisław, 75
Kaufepan Bombel, X
Kaufman Moszek, V
Kempiński Izydor, 43
Kestenberg Majer, XI
Kiepski Lewek, 80
Kindermann Leopold, 75
Kirszbaum Majer, IX
Kirszrot J., 84; 86
Kissyn Bencjon, XII
Klajd Kiwa, XII
Klauzenberg Julian, 19
Klauzenberg Zygmunt, 19
Klejd Kiwa, XII
Kligier Chil, IX
Klinger, stolarz, 25
Klüger Bela, 77
Klüger Hersz, 77
Klüger, kazodzieja, 52
Kochański Daniel, 80
Kochański Moszek, VIII
Kochański Wigdor, 9
Kohn J., 28
Kolasiński Józef, XIV
Kon Abraham Józef, 90; IV
Kon Abram Moszek, VII
Kon Aron, III; VII; XI
Kon Jakub M., 90
Kon Mendel, 18
Kon Oskar, 59
Kon Salomon, VII
Konsztadt Herman, 20; 21; 48; 49
Koplowicz Juda, 9
Koplowicz Kopel, IV

Korn, notariusz, 77
Korpel Muniś, 80
Kozińska-Witt Hanna, 93
Kozulski Sebastian, 15
Krakowski Mordka Mendel, XII
Krauskopf Szaja Ber, X
Krawiecki Eliasz Majer, 88; III
Krel Szmul Moszek, IX
Krempf K., kowal, 25
Krenicer vel Krinicer Zalma, XI
Krohn Lejzer, 14
Krul Majer, X
Krykus Estera, 75
Krykus Ludwik, 75
Kryształ A., IV
Krzemieniewski, notariusz, 77

Lajmer Josek, 78
Lajmer Tauba z d. Goldblum, 78
Lajpciger Lejb, XI
Landau Nusen Icek, IX
Landau Rafał, IX
Landau Stanisław, 49
Landau vel Lande Moszek Mendel, V
Landau Wolf, 23
Landau, elektryk, 25
Landau-Gutenteger Gustaw, 64; 68; 75; 89
Lande Dawid, 17; 37; 68
Lande Samuel, 17; 23; 37
Lande Zygmunt, 27
Lapides Robert, 33; 59; 66
Latowicz Abram, X
Lazari Andrzej de, 7
Lebental Szlama, IV; V
Lederman Szmul, IV
Lerner Mordka Juda, 67
Lew Samuel, 77; 78
Lewenton Kalman, 71
Lewkowicz Abram Sucher, VIII
Lewkowicz Izrael, 80
Lewkowicz Jakub, V
Lewkowicz Jankiel, IV
Lewsztajn Józef, III
Liberman Pinkus, XI
Liberman Sz., 31
Libermensz Moszek, XI
Lichtenberg, V
Lichtenfeld Zygmunt, 49
Lichtenfeldowie, rodzina, 42
Lichtensztejn Majer, 89; XI
Likiernik Adolf, 37; 41
Limon, działacz syjonistyczny, 77
Lipschitz Motes, 90
Lipski Fiszel, 89; IV
Lipski Moszek, III
Lipsztejn Hersz, VIII
Lipszyc Abram, XII
Lipszyc Abram Ber, XII
Lipszyc Berek, XI
Lipszyc Berszt, VII
Lipszyc Mojżesz, 15; 17
Lisman, stolarz, 25
Liszewski Stanisław, 40; 56; I
Lizman vel Lozman Gersz, V
Loewe Adolf, 17
Lomnitz, 37
Lubiński, instalator gazowy, 25
Lubochiński Idel, XI
Lubochiński Juda, X
Lubochiński Juda Lejb, II
Lubochiński M. L., 27; 31
Lubochiński M. Sz., 31
Luboszycki Aron, 77

Łaski Mordka Majer, VI
Łódzki vel Lidzki Eliasz,, IV
Łódzki vel Łucki Eliasz, V; XI
Łódzki vel Łucki Henoch, X
Łukin Aron Lejb, 86

Magazanik Aron Abraham, 67
Magazanik Lejzer, 67
Majchrowski Jacek M., 56
Majerowicz Izrael Wolf, VII
Majerowicz Jakub, 23
Majewski Hilary, 45
Majzel Eliasz Chaim, 23; 52; 76; 85; 91
Makowerowie, rodzina, 90
Mamroth Ludwik, 37
Markowicz Abram, VIII
Markus Mordka, X; XII

Marnowicz Abram, V
Maślanka Icek, IX
Melzer Emanuel, 58
Mertsching Jan Karol, 16
Miaskowski Abram, II
Michalski Leon Chaim, 75
Michałowicz Moszek, VIII
Michowicz Waldemar, 30
Mikulicki Józef, 72
Milich Wolf, II; III; IV
Milker, małżeństwo, 55
Miller Konstantin, 54
Mincberg J. L., 33
Mincberg Jakub Lejb, 31; 33
Missalowa Gryzelda, 37
Monat Salomon Nusen, III
Morgenstern Menachem Mendel, 14
Moskowicz Szlama, 80
Mostowicz Berek Wolf, IV
Moszkowicz Dawid, IV
Mościcki Ignacy, 33
Mowszowicz vel Moszkowicz Szlama Icek, XII
Mrozowski T., 60
Mrzygłód Dawid, 10
Muchnicki vel Michnicki Hersz, VII
Mularski Abraham, 80

Nachtstern Mendel, 90
Nadlowie, rodzina, 76
Najman Szulem Emanuel, III
Namitkiewicz Jan, 42
Nejman Hersz Chaim, XII
Nejman Szulim, VIII
Nelken Józef, V; VIII
Nelkin Józef, IV
Nesis Zelig, 72
Neufeld Wolf, 23
Nogacz Mojżesz, 80
Nomberg Chaim, 14
Nusbaum Hilary, 37; 40; 43

Obarzanek Szmul Ber, XII
Odeski Zalman, 9
Ofenbach Dawid, 89
Okno T., IV
Okolski Antoni, 44
Olszer Izrael, 23; 25; 68
Orbach Jakub, X
Orbach Lejzer Moszek, VIII; XI
Orbach Mendel, 12
Orbach Załkind, 14
Orenbach vel Orenbur Szmul Zandel, III
Orinol (Orinvol) Johann, 46
Ornstein Hirsz, 56
Orzech Abram Icek, XII
Ostrowski Borys, 72
Oszkowski Jakub, 88; III

Padwa Lejb, 67; 68; 69; 70; 72
Paluch Majer, V; IX
Pantel M., 31
Pantel vel Bantel Elja, XI
Pawłowski Gecel, XI
Pelc vel Plesner Chaskiel, VII
Pełka B., 54
Perlmutter L., 30; 31
Perła Dawid Józef, VI
Piaskowski Ignacy, 46
Piechotka K. , 5
Piechotka M. , 5
Piechowicz Eliasz, 72
Pilgrym Lewek, 12
Piłsudski Józef, 33
Pinkus M., 49
Pinkus Stanisław, 48
Piotrkowska Estera Ruchla, 77
Piotrkowski Rafał, 77
Planiol Maurice, 42; 50
Pomeranc Chaja Sura, 77
Pomeranc Symcha, 77
Pomeranc, malarz, 25
Pomerancowie, rodzina, 90
Popławska Irena, 75
Poter vel Patora Abram Chaim, II
Poznańcy, rodzina, 42
Poznański Izrael, 17; 20; 21; 40; 41; 43; 44; 45; 48; 49; 52; 53; 62; XIII; XIV
Poznański Jakub, 73
Poznański Kalman, 12; 13
Prussak Abraham, 20

Prussak Dawid, 44; 45; 61; 63; 64; 65
Prussak Rywka, 44
Pryntz Hersz, 80
Przygodzki S., 17
Przygurski Józef, 86; VI
Pukacz Lewek, 77; 78
Pukacz Sura, 77
Puś Wiesław, 8; 18; 24; 38; 40; 55; 56; 80; I
Pytlas Stefan, 24; 41; 42; 47; 56

Rabinowicz Harry M., 79
Radomski Gidel, 65
Radzinski Abram Lejb, IV
Radzyner vel Radziner Dawid Berek vel Ber, IX
Rajbenbach Zelig, V; VIII; XI
Rajcher Wilhelm vel Wolf, VIII
Rajchsztajn Szaja, 67
Rapaport Abraham, 90
Rapaport Józef, 90
Rapaport Szmul Abram, III
Ratner Aron, XII
Reibanbach Szulim, 80
Reichenbach Dwojra, 16
Reichenbach Szulim, 16
Reicher Wolf, 6; 88
Reichman Szmul, 78
Ribenzon Paweł, 69
Rodzyński Abram Lejb, III
Rogoziński Michał, 58
Rokman Aron, XI
Rorbach Izrael, 70
Rorman Mojżesz, II
Rorman Moszek Majer, X
Rosenblatt Dawid, 12; 13
Rosenblatt Jerzy, 77
Rosenblatt Szaja, 49; 62
Rosenblatt, wdowa, 80
Rosin Ryszard, 8; 18; 75
Rotholz Michał, VIII
Rotman Izrael, IV
Rozenberg Abram, VI
Rozenblum Mendel, 65
Rozencwajg Dawid, XII
Rozental Chaim Salomon, 71
Rubin I., 34; 59; 73; 74
Rubinsztajn Izrael, 72
Rubinsztejn, elektryk, 25
Rumkowski Mordechaj Chaim, 78
Russ M. N., 29
Russak Aron, XI
Ryder Aron, 72
Rynkowska Anna, 11; 16

Sachs Henryk, 65
Sachs Jakub, 41; 43; 49; XIII; XIV
Sajdeman Salomon, 17
Salamończyk Lajb, XII
Saltzman Szmul, 9; 10; 12; 14; 15; 17; 34; 38; 39; 40; 42; 79; 80
Samuś Paweł, 20; 56; 58; 87
Scheibler Karol, 42; 46
Schiper Icchak, 14
Schlossberg M., 48; 49
Segał Lejzer Icyk, 72; 73
Sender A., 28
Sender Sz. Z., 27; 31
Senderowicz Abram Ber, II
Senderowicz vel Sendrowicz Izrael, VI
Sendrowicz Izrael, VIII
Sendrowicz Peter, IV
Senkowska-Gluck Monika, 10
Siemiatycki Hersz, 89; VI; X
Sieradzki Emanuel, 28
Sierakowski Ezriel, VI
Silberstein Joachim, 42; 43; XIII; XIV
Silberstein Markus, 48; 49
Silbersteinowie, rodzina, 42
Słucki Dawid, 72
Sochaczewski H., 31
Sokołowski Sz., 77
Solomonowicz Zalman, VIII
Sonnenberg Jakub Wołk, 11; 12; 14
Sonnenberg Moszek Szmul, 23
Spodenkiewicz Paweł, 56; 57; 59; 63; 73; 78; 91; 92
Sroka Jakub, VII
Stankiewicz Zbigniew, 10
Stebelski A., 67

Stefański Krzysztof, 5; 8; 11; 15; 17; 21; 23; 25; 40; 41; 45; 47; 48; 51; 52; 61; 62; 63; 64; 68; 88
Strokowski Uszer, 72
Strzałkowski Jacek, 42; 45; 75
Suchecka, właścicielka nieruchomości, 15
Sudjan Lejb, V
Szambelan Zdzisław, 7
Szczawiński Kajetan, 15
Szczeciński, budowniczy, 25
Szczerbiak Bożena, 7
Szefner Abram, 13
Szejnzilber, cieśla, 25
Szifowicz Rachmil, VII
Szlamowicz Józef Lejb, XII
Szlamowicz Szmul, XI
Szmerłowicz A., XI
Sznejberg Hersz, X
Sznejer vel Sznejerzon Józef Lejb, 67
Szpejberg Hersz, III
Szpichler Henoch Zalma, II
Szpigel Józef, VIII
Szpigel vel Szligiel Wolf Ber, 90; VIII
Szpiwak Issaak, IX
Sztejn Aleksander, III
Sztiller, stolarz, 25
Sztork vel Sztark Josif vel Majlech, XII
Szulc Otton Juliusz, 67
Szulc Paweł, 67; 74
Szwajcar Lejb, VIII
Szwajcer Leon, 39
Szwarc Berek, 65
Szwarcbart, malarz, 25
Szwarcman Izydor, 29
Szykier Ezra, 23; 27; 28
Szymczak Agnieszka, 7

Świderska E., 55

Tajch Izrael, V
Tangermann Karol, 10; 13
Tartakower Arje, 14
Tempel Salomon, 65
Tener Mordechaj, 33
Terakowski Ezriel, VIII
Tobias Jakub, 12
Tobiasz Mordka, 80
Tołstoj Dymitr hr., 46
Tomaszewski Jerzy, 26; 30
Topielewicz Dawid Lejb, IV; V
Torr Guy Russell, 7
Treistman Lejzer, 30
Trejster Moszek, V
Trenkler Karol, 38

Uberbaum Symcha, III; VII
Uberbojm Symcha, VII
Ugier Szaja, 77
Unterman Alan, 79
Urbach Lejzer, 28; 29
Uryson Josel, III; XII
Uryson Józef, 77

Vries S. P. de, 38

Waingertner Przemysław, 58
Wajnberg Eliasz, VI
Wajnberg Ire, VIII
Wajnberg Jakub, 72
Wajngarten Zelig Wigdor, IX
Wajs Moszek, 62
Wajsbeg Zelig, III
Walczak, szklarz, 25
Wald Dawid, III
Wald Icze, X
Walicki Jacek, 56; 91; I
Walman Majer Chaskiel, V
Warszawski Abraham, 29; 31
Warszawski M., 27; 28
Warszawski Wolf, VI
Weinbaum, brukarz, 25
Weiskohl Henoch, 90
Weissblat, stolarz, 25
Weksler Karol, 59
Wetsztajn A., 31
Wetsztajn L., 31
Weyland Icek, 17
Weyland Izrael, 37; 38; 39; 40
Weyland Józef, 37
Wiązowski B. W., 31
Wiązowski Jakub, 12

Widawski J., 28; 31
Wieruszewski Mordka Mendel, X
Wilmański Maciej, 7
Winograd Oszer, 32; 58; 66
Winter Chaim, VII
Winter Chaim Mendel, III
Wiślicki Chaim Jakub, VII
Wiślicki Szaja, 35
Witelzon Abram, IX
Wizental Jakub, 72
Wizner, malarz, 25
Wodziński Aleksander Radzisław, 73
Wodziński Michał, 14
Wojdysławski Icek Majer, 90
Wojdysławski Izrael, 90
Wojdysławski Szmul Icek, 90
Wolberg Izrael, VII
Wolf Wigdor, 39
Wolff Adolf, 45
Wołkowicz B., 31
Wołkowicz C., 28
Wróbel P., 26
Wróblewski H., 28; 31
Wrżonski Michał, 88; III
Wulfsohn Hugo, 41; 43; 49; XIII; XIV
Wyziński W., 44
Zajdeman Icek, 16; 37; 38; 39; 40
Zajdler Lewek, 12; 13; 17
Zakrzewski Grzegorz, 15
Zaks Jakub, III
Zaks Jakub I., X
Zalcberg Mendel, 29; 31
Zalcman M., 27
Zand Józef, 17; 37
Zand Mojżesz, 15; 37; 38; 39; 40
Zander Hercyk, IV
Zarzewski Jankiel, IV
Zarzycka-Sutter Urszula, 7
Zawadzki, adiunkt dozorcy miast, 8
Zeligson Adolf, 21; 22; 23; 75; 88
Zilberman Lewek, IX
Zilbersztejn Hersz, VIII
Zimenfeld Icek, XII
Zinowjew Mikołaj Aleksiejewicz, 48
Zylberberg Naftali Mojżesz, 77
Zytenfeld Icek, 75
Zytner H., 28

Żbikowski A., 24; 28; 93
Żelechowski vel Żelichow Nachman Nusyn, XI

SPIS TREŚCI

WSTĘP 5

I. PIERWSZA SYNAGOGA GMINNA PRZY ULICY WOLBORSKIEJ 8

II. SYNAGOGA GMINNA PRZY ULICY WOLBORSKIEJ 20 15

III. SYNAGOGA PRZY ULICY PROMENADOWEJ (PÓŹNIEJ KOŚCIUSZKI) 2 I ZIELONEJ 8 – SYNAGOGA REFORMOWANA I JEJ POPRZEDNICZKI 36

IV. SYNAGOGA PRZY ULICY ZACHODNIEJ 56 61

V. SYNAGOGA PRZY ULICY WÓLCZAŃSKIEJ 6 67

VI. SYNAGOGA PRZY ULICY GDAŃSKIEJ 18 75

VII. DOMY MODLITWY 79

ZAKOŃCZENIE 93

WYKAZ DOMÓW MODLITWY I

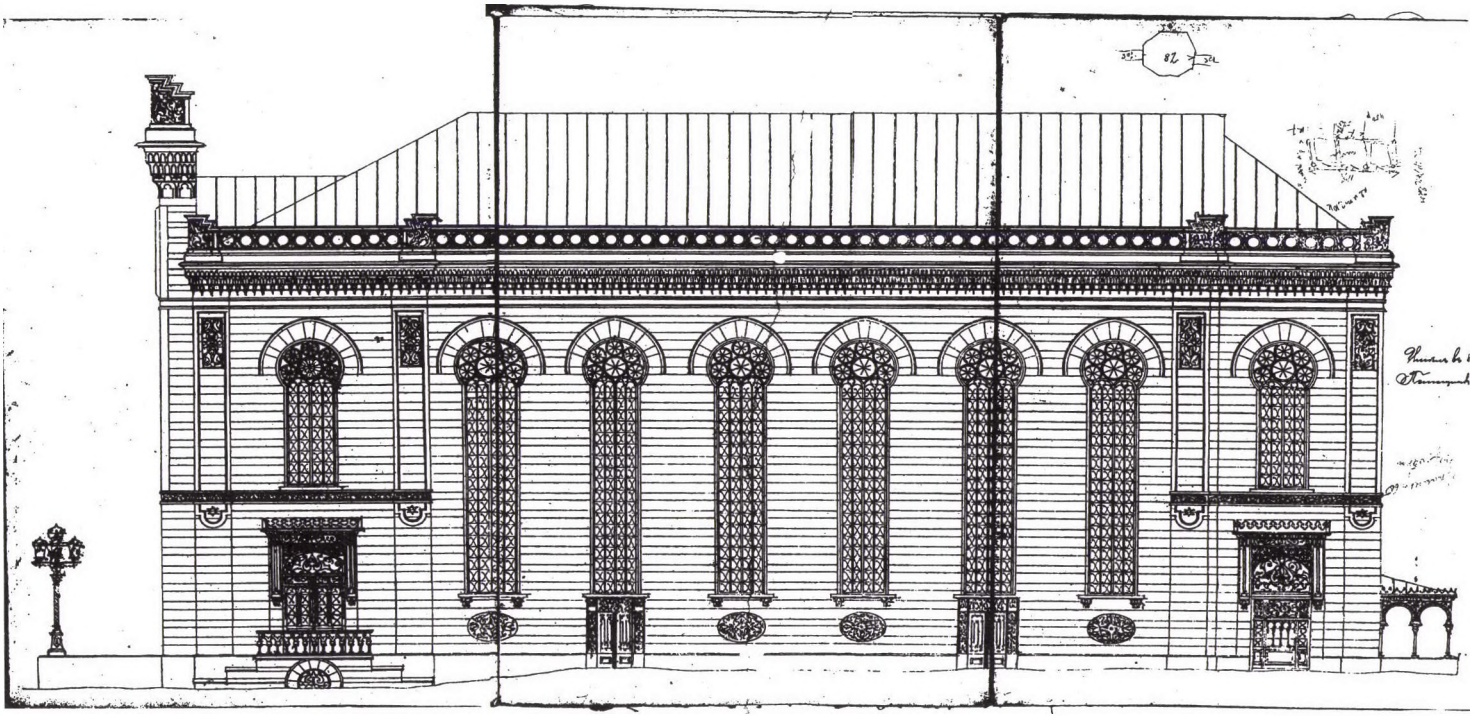
„AKT FUNDACYJNY" SYNAGOGI POSTĘPOWEJ W ŁODZI XIII

INDEKS XV

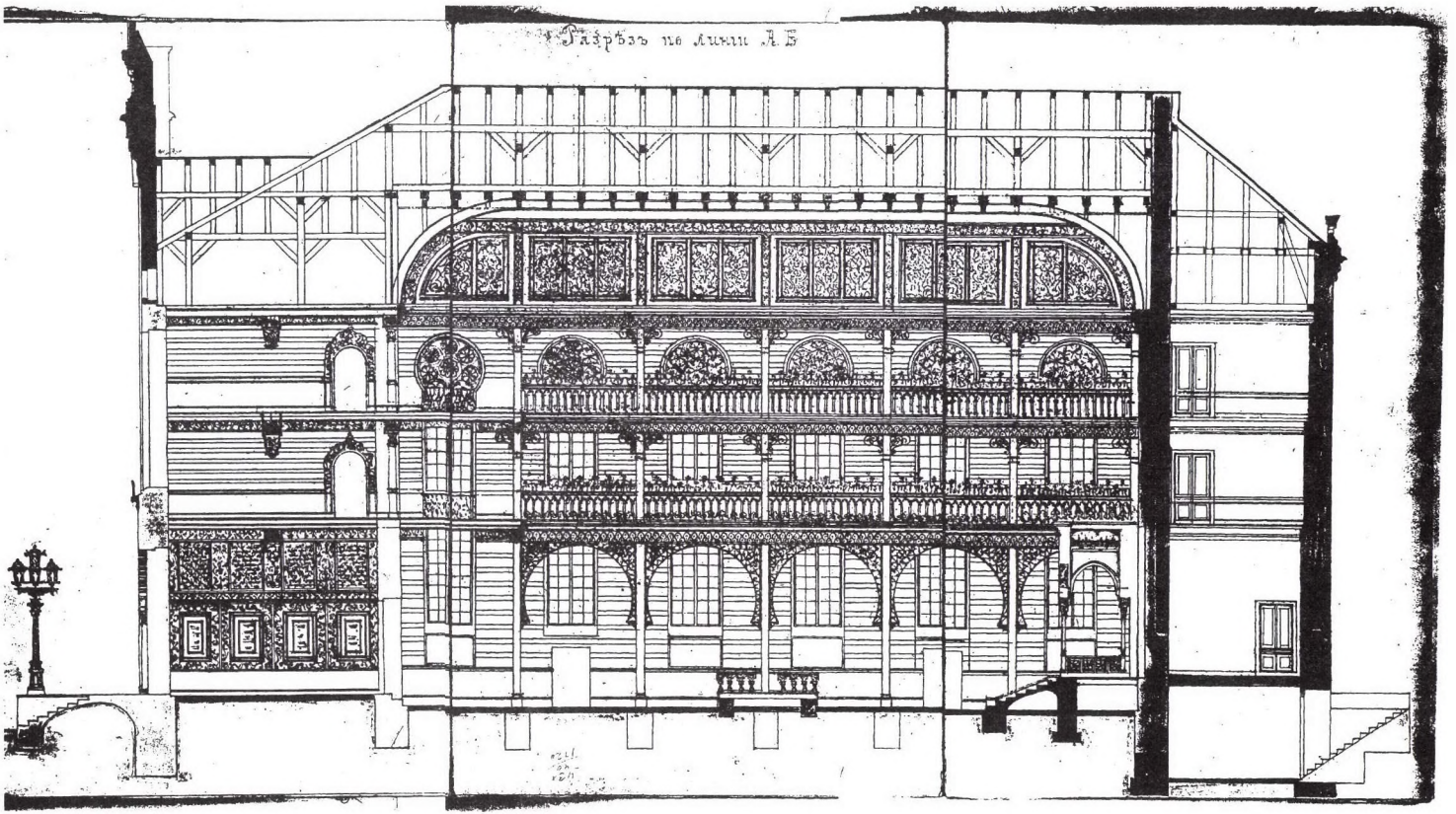
ILUSTRACJE XXV

ZAŁĄCZNIK 3
ILUSTRACJE

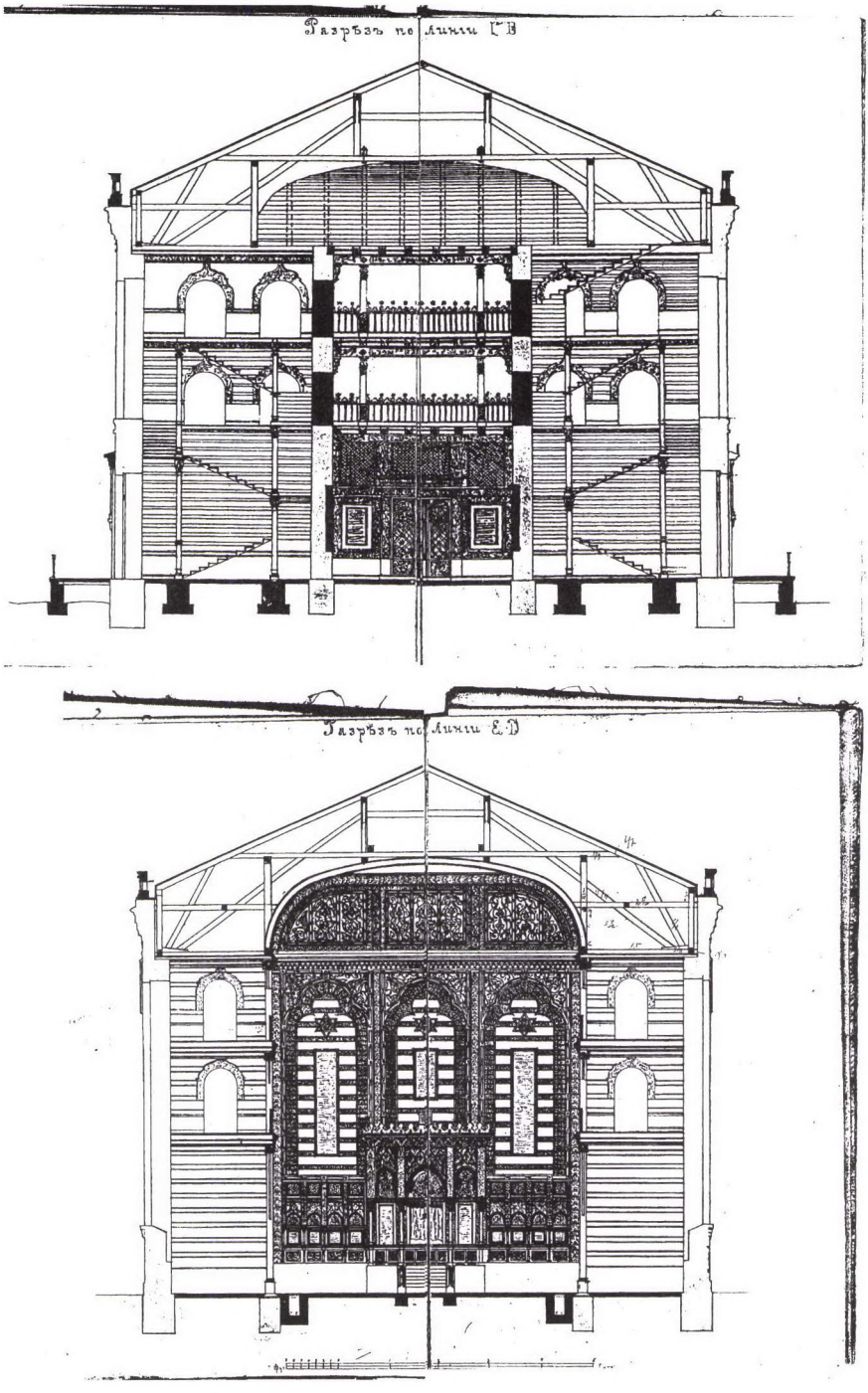
APPENDIX 3
ILLUSTRATIONS

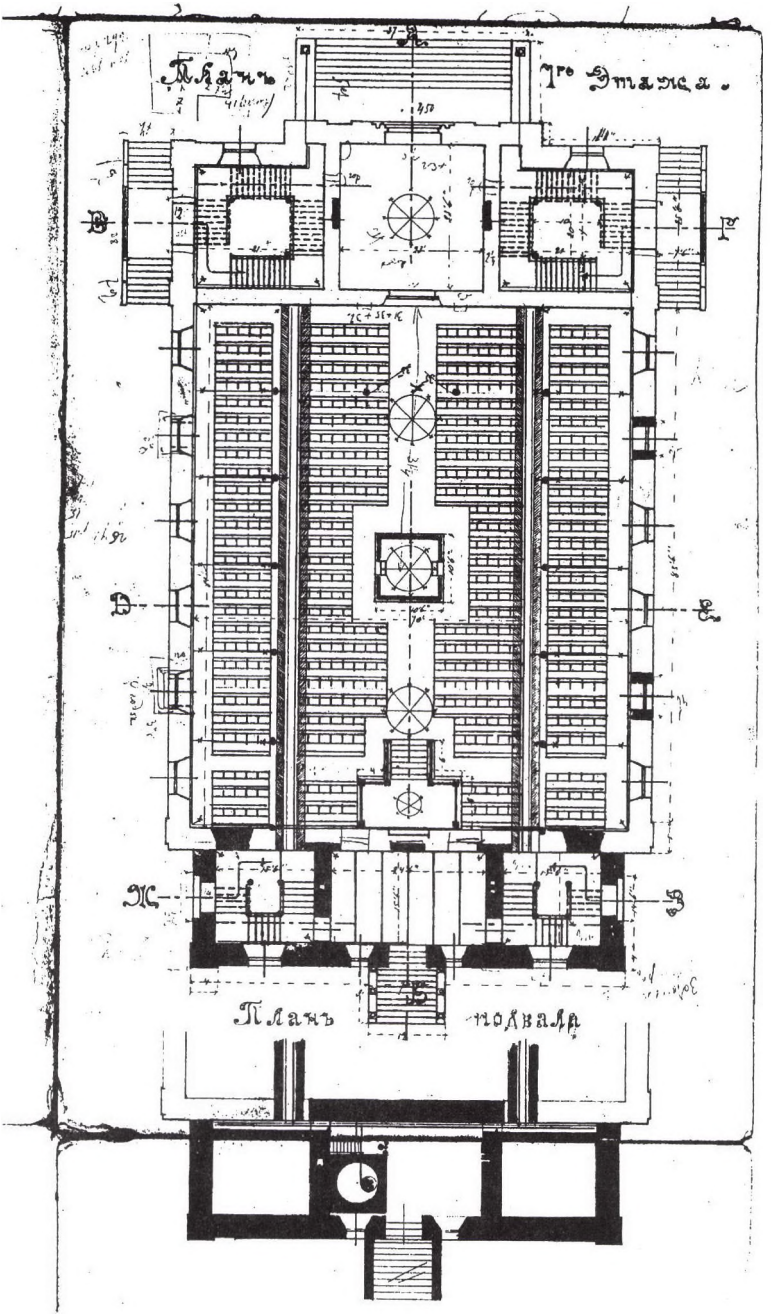
1. Synagoga przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, elewacja boczna, 1897 r.
1. The Synagogue at Wolborska Street – renovation plans, side elevation 1897

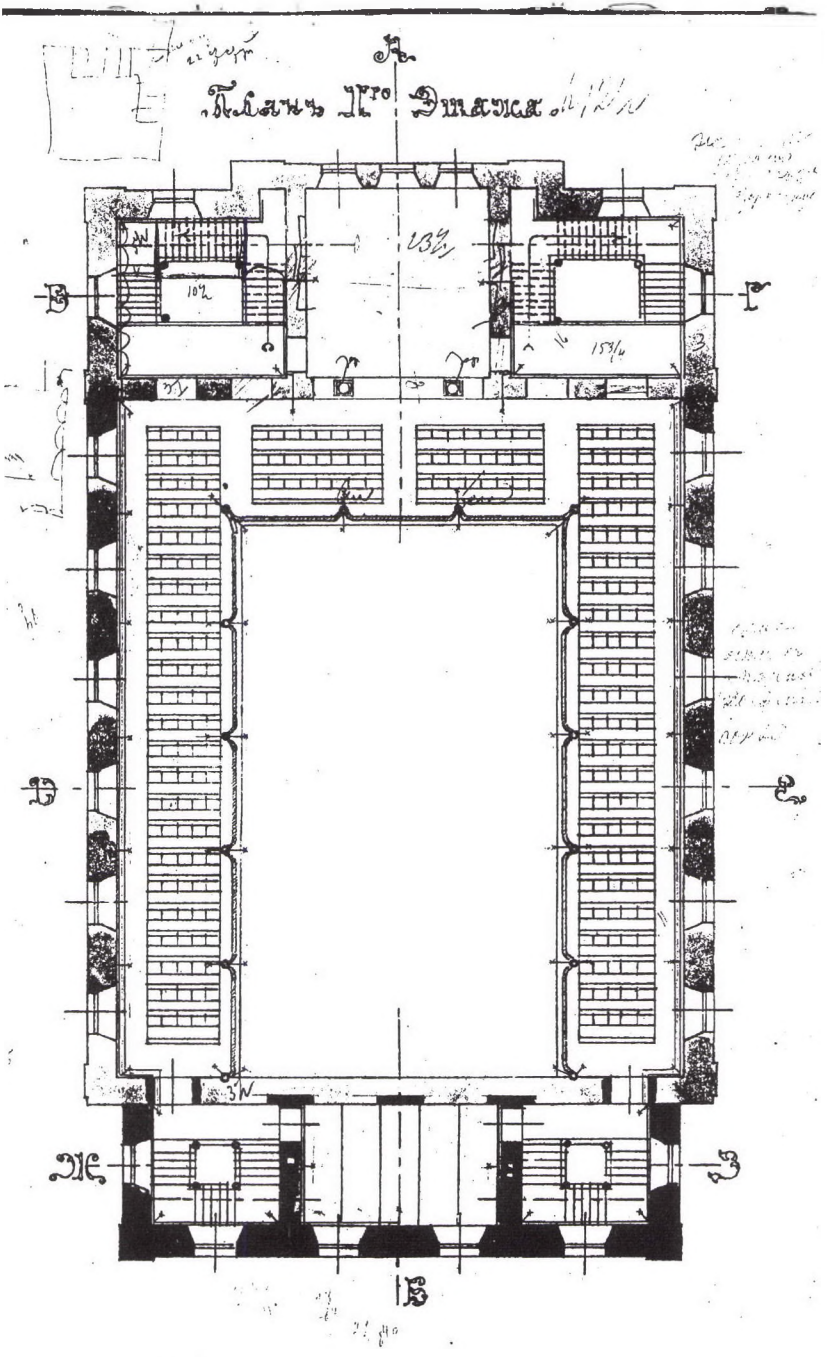
2. Synagoga przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, przekrój podłużny, 1897 r.
2. The Synagogue at Wolborska Street – renovation plans, longitudinal section 1897

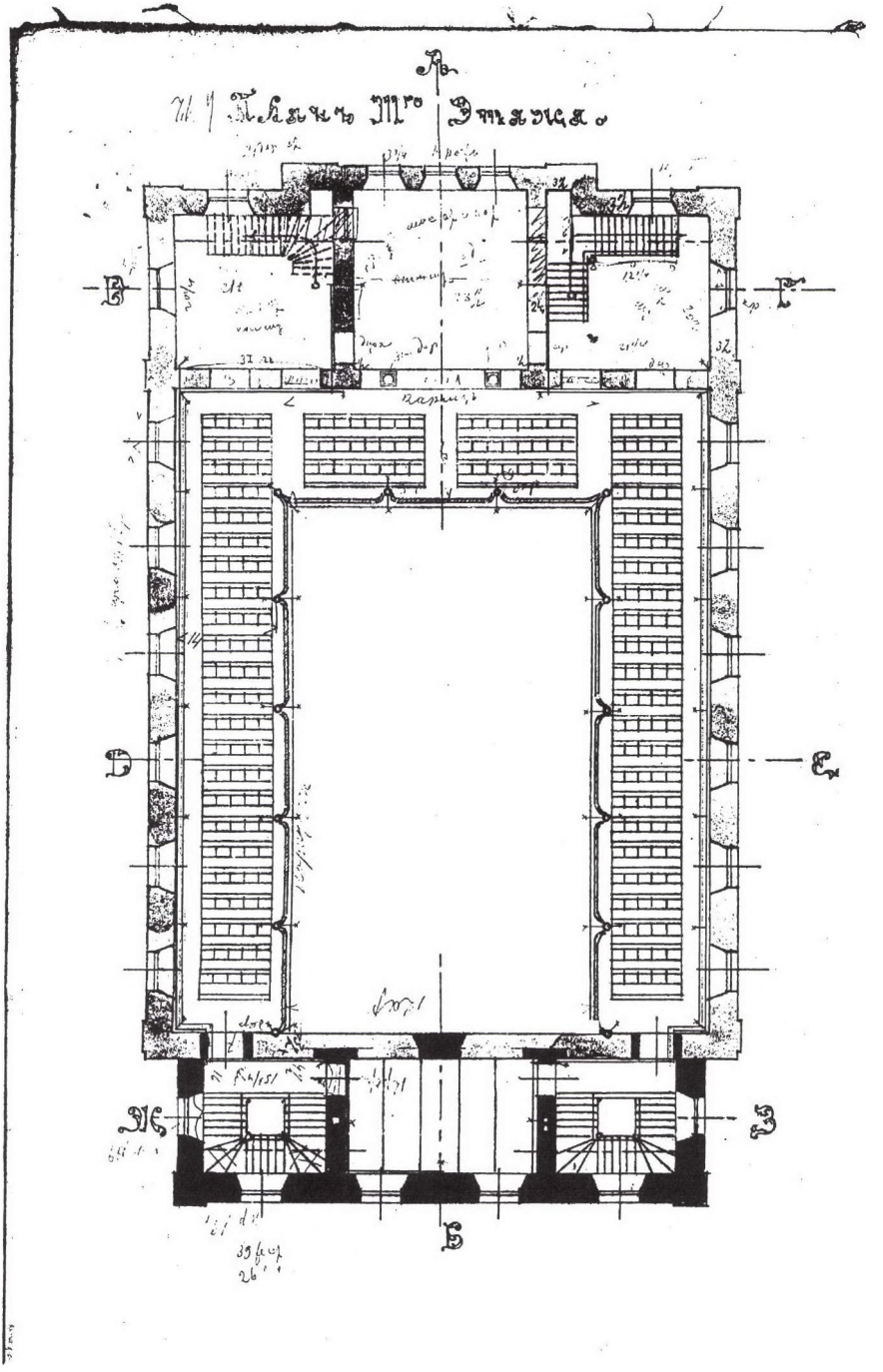
3. Synagoga przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, przekroje poprzeczne, 1897 r.
3. The Synagogue at Wolborska Street – renovation plans, cross-section 1897

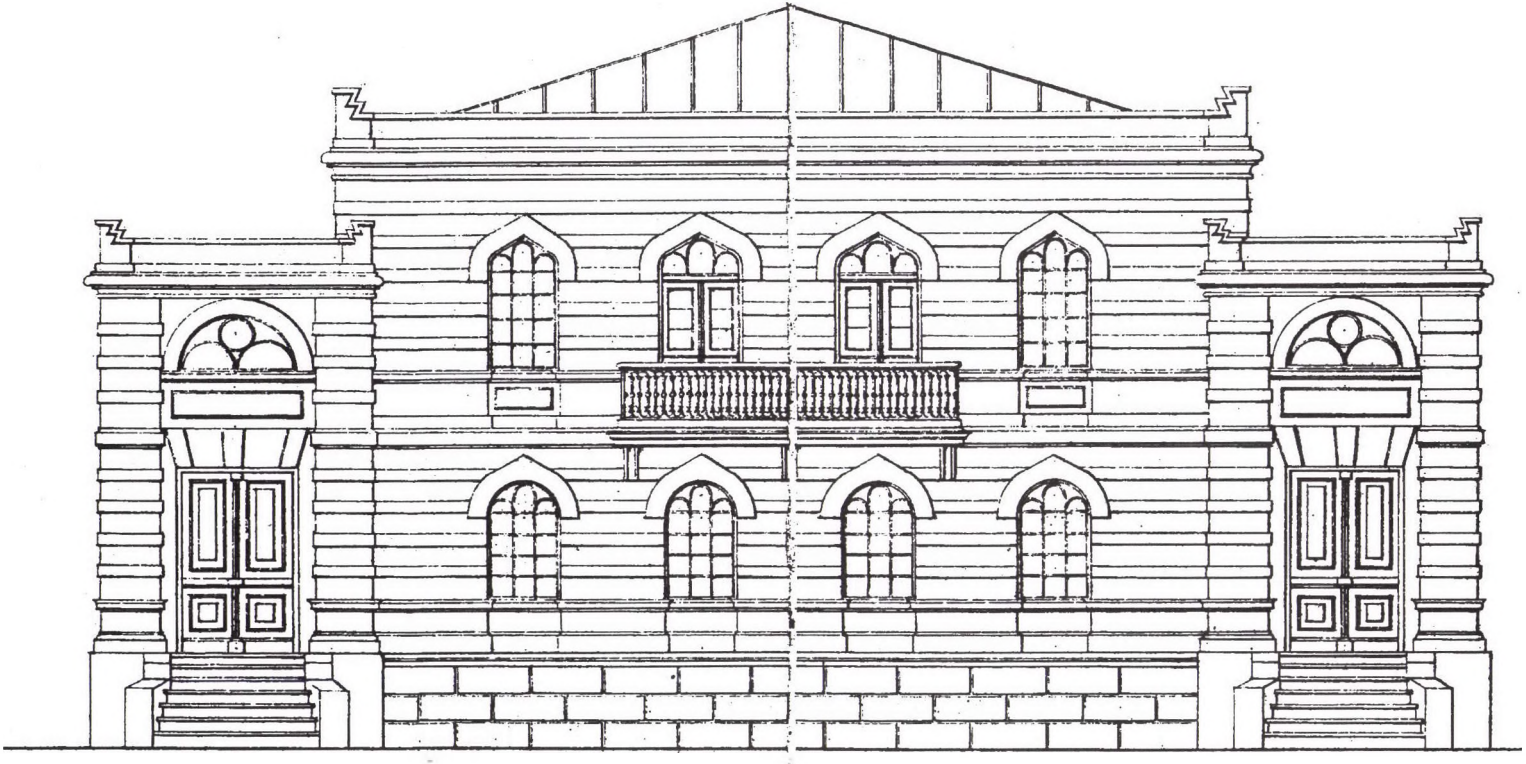
4. Synagoga przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, plan parteru, 1897 r.
4. The Synagogue at Wolborska Street – renovation plans, plan of ground floor 1897

5. Synagoga przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, plan pierwszego piętra, 1897 r.
5. The Synagogue at Wolborska Street – renovation plans, plan of first floor 1897

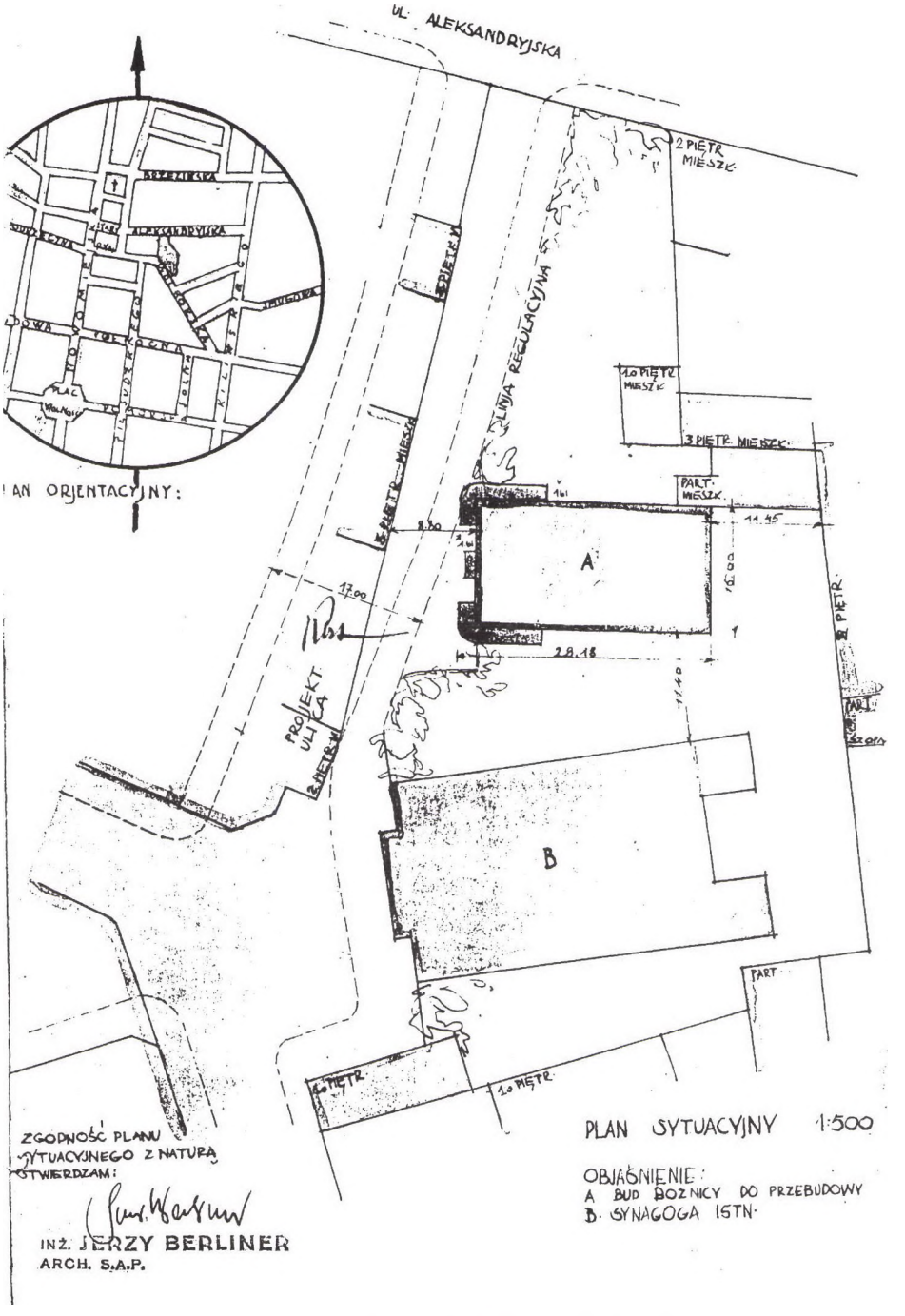
6. Synagoga przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, plan 2 piętra, 1897 r.
6. The Synagogue at Wolborska Street – renovation plans, plan of second floor 1897

7. Beth-haMidrasz przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, fasada, 1900 r.
7. The Beth ha-Midrash at Wolborska Street – renovation plans, facade 1900

8. Beth-haMidrasz przy ul. Wolborskiej – projekt remontu, przekrój podłużny, 1900 r.
8. The Beth ha-Midrash at Wolborska Street – renovation plans, longitudinal section 1900

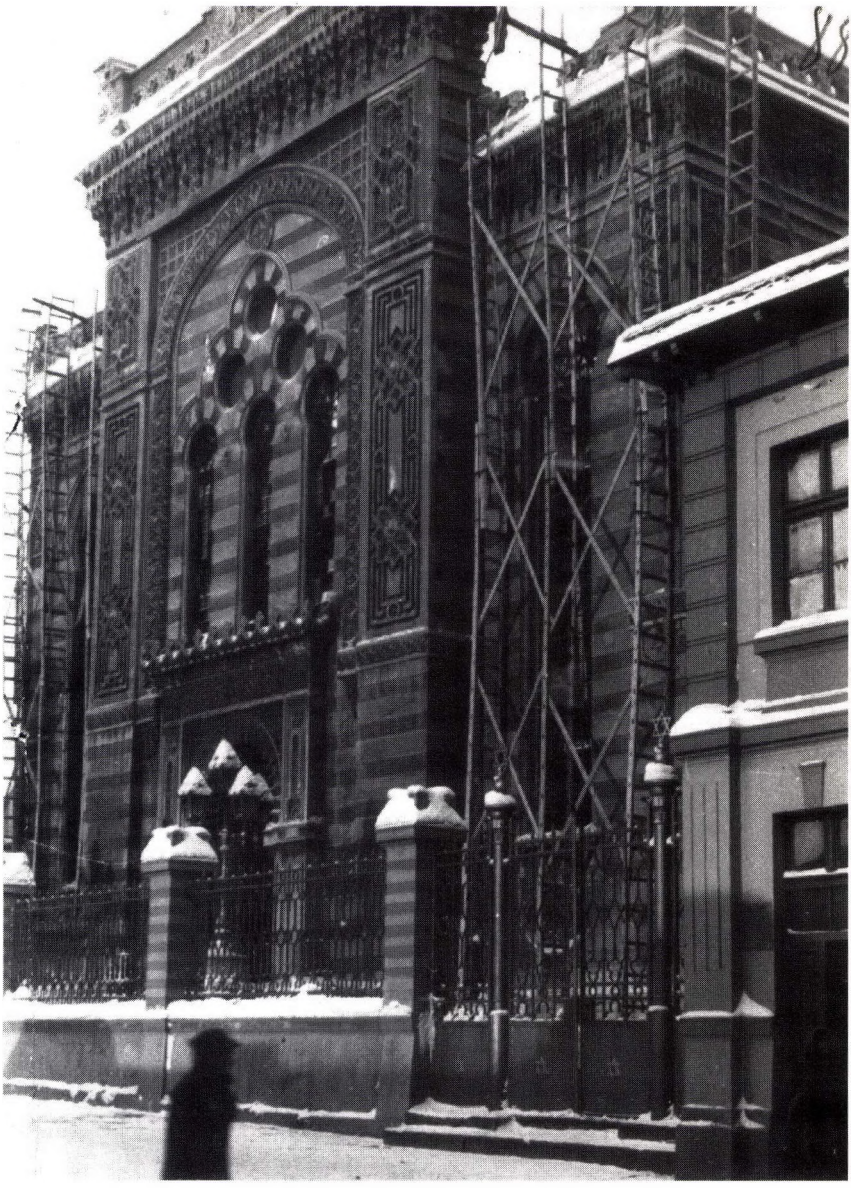
9. Posesja synagogi przy ul. Wolborskiej – plan, 1933 r.
9. The Synagogue Property at Wolborska Street – plan 1933.

10. Synagoga przy ul. Wolborskiej – zdjęcie z lat 30. XX w.
10. The Synagogue at Wolborska Street – a photograph from the 1930s.

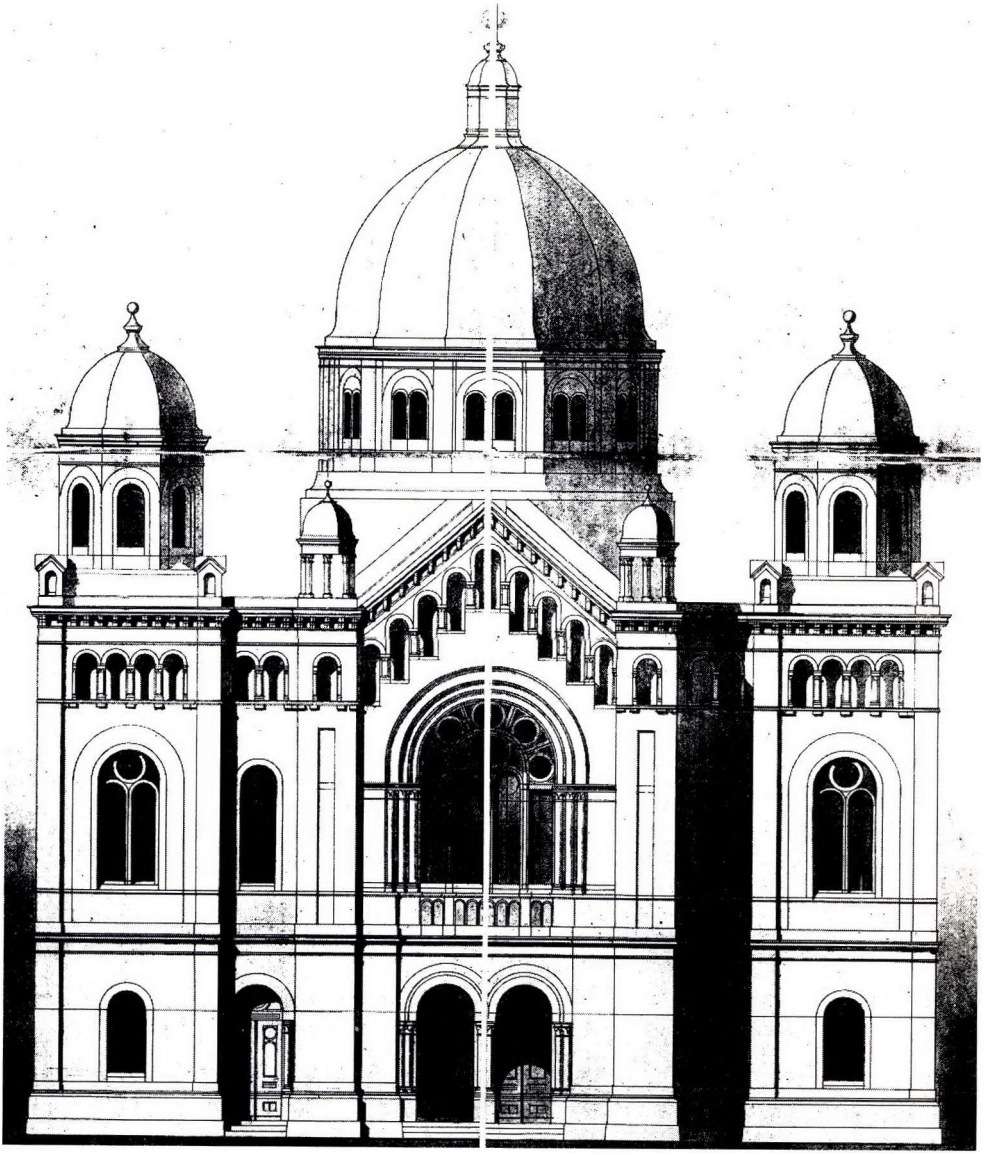
11. Synagoga przy ul. Wolborskiej po pożarze w listopadzie 1939 r. zdjęcie z zimy 1939/1940
11. The Synagogue at Wolborska Street after the fire of November 1939. Photograph from the winter of 1939/1940

12. Synagoga przy ul. Wolborskiej po pożarze w listopadzie 1939 r. zdjęcie z zimy 1939/1940
12. The Synagogue at Wolborska Street after the fire of November 1939. Photograph from the winter of 1939/1940

13. Spalony budynek szkoły „Ahawas Tora" na posesji synagogi przy ul. Wolborskiej – zdjęcie z zimy 1939/1940
13. The burnt building of the 'Ahavas Tora' within the grounds of the Synagogue at Wolborska Street – photograph from the winter of 1939/1940

14. Synagoga przy ul. Promenadowej (Kościuszki) – projekt, fasada.
14. The Synagogue at Promenadowa (Kościuszko) Street – design, facade.

15. Spalona synagoga przy al. Kościuszki
– zdjęcie z zimy 1939/1940
15. The burnt Synagogue at Kościuszki Street
– photograph from the winter of 1939/1940.

16. Synagoga przy ul. Wólczańskiej. Fotografia z pocz. XX w.
16. The Synagogue at Wolczańska Street.
Photograph from the beginning of the twentieth century.

17. Synagoga przy ul. Wólczańskiej. Fotografia z okresu międzywojennego
17. The Synagogue at Wolczańska Street. Photograph from the inter-war years

18. Rozbiórka synagogi przy ul. Wólczańskiej – zima 1939/1940
18. The demolition of the Synagogue at Wolczańska Street – winter 1939/1940

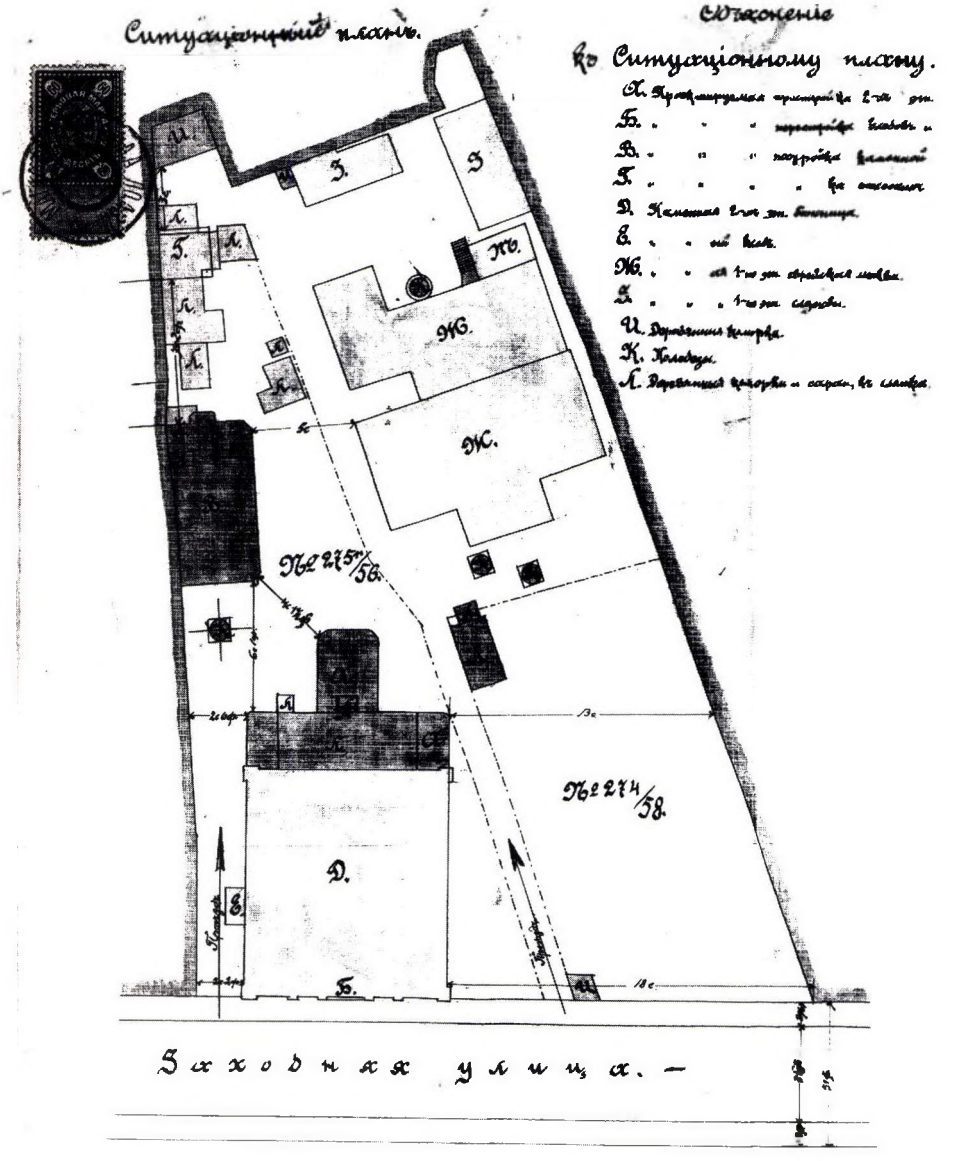

19. Synagoga przy ul. Zachodniej – zdjęcie sprzed 1914 r.
19. The Synagogue at Zachodnia Street – photograph pre-1914.

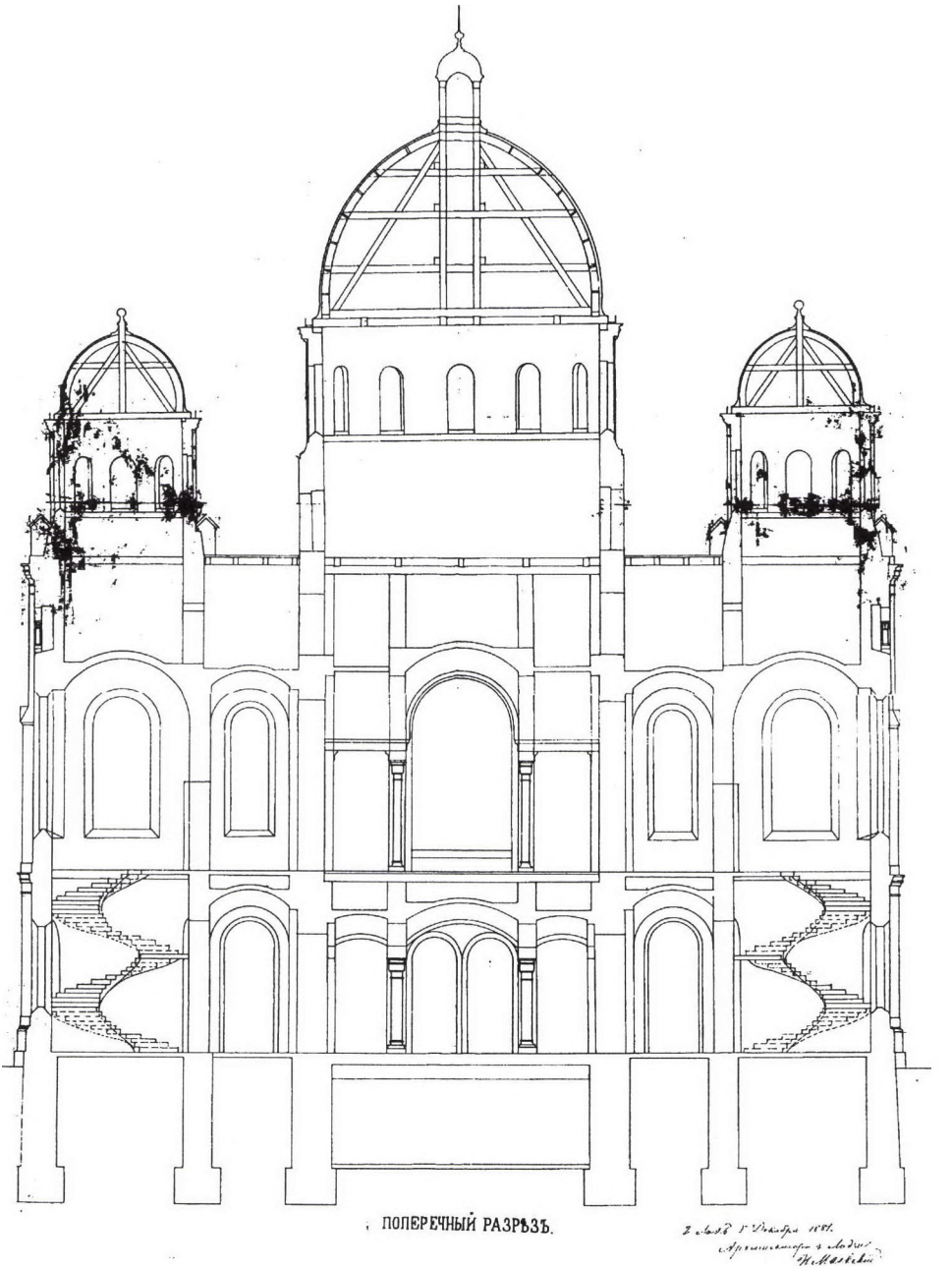

20. Budynek na posesji synagogi przy ul. Zachodniej – prawdopodobnie Beth-haMidrasz. Zdjęcie z zimy 1939/1940

20. A building on the property of the Synagogue at Zachodnia Street – probably the Beth ha-Midrash. Photograph from the winter of 1939/1940.

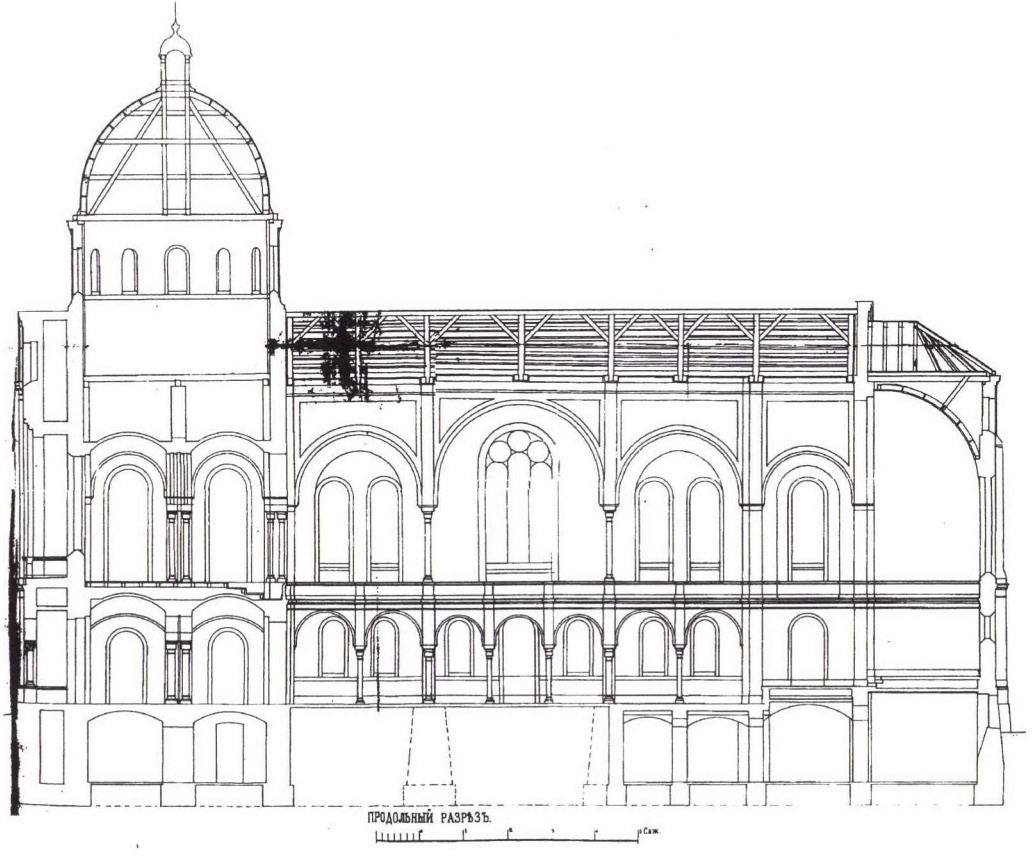

21. Plan dwu sąsiednich posesji: synagogi i mykwy przy ul. Zachodniej, 1903 r.
21. The plans of two neighbouring properties: the synagogue and mikvah at Zachodnia Street 1903

22. Synagoga przy ul. Promenadowej (Kościuszki) – projekt, przekrój poprzeczny, ok. 1886

22. The Synagogue at Promenadowa (Kościuszko) Street – plan; cross-section ca. 1886

23. Synagoga przy ul. Promenadowej (Kościuszki) – projekt, przekrój podłużny, ok. 1886
23. The Synagogue at Promenadowa (Kościuszko) Street – plan; longitudinal section, ca 1886